

अपाङ्गता भएका
व्यक्तिहरूको
न्यायमा पहुँचका अवरोध
पहिचानसम्बन्धी अध्ययन

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
हरिहरभवन, ललितपुर, नेपाल
२०७८

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा
पहुँचका अवरोध पहिचानसम्बन्धी
अध्ययन

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
हरिहरभवन, ललितपुर, नेपाल

२०७८

आयोगका पदाधिकारीहरू

अध्यक्ष

मा. तपबहादुर मगर

सदस्यहरू

मा. डा. सूर्यप्रसाद शर्मा हुङ्गेल

मा. मिहिर ठाकुर

मा. मनोज दुवाडी

मा. लिली थापा

का.मु. सचिव

मुरारीप्रसाद खरेल

अध्ययन सल्लाहकार समूह

नवराज सापकोटा
हरिप्रसाद ज्ञवाली
बुद्धनारायण सहनी केवट

लेखन : कपिल अर्याल

भाषा सम्पादन : धातृप्रसाद सुवेदी

प्रकाशक : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
पुल्चोक, ललितपुर, नेपाल
पो.ब. नं. ९९८२, काठमाडौं, नेपाल

प्रकाशन सहकार्य : राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघ नेपाल/सीबीएम नेपाल
भृकुटीमण्डप, काठमाडौं, नेपाल
पो.ब. नं. ९९८८,
सम्पर्क नं.: ०१ ४२३९९५९
वेबसाइट : www.nfdn.org.np

प्रकाशन मिति : मंसिर, २०७९

प्रकाशन प्रति : १,०००

प्रकाशन नं. : २९४ (केन्द्रीय कार्यालय)

मुद्रण : एपेक्स प्रिन्टिङ प्रेस प्रा. लि.
तीनकुने, काठमाडौं
फोन नं.: ०१ ४९९९८९९
इमेल: apexpress100@gmail.com

सर्वाधिकार :

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको पूर्व स्वीकृतिबिना यस प्रकाशनलाई पुनः उत्पादन एवं मुद्रण गर्ने गरी सङ्ग्रह गर्न अथवा कुनै पनि माध्यमबाट प्रयोगमा ल्याउन पाइने छैन । बौद्धिक तथा शैक्षिक प्रयोजनार्थ स्रोत खुलाई आवश्यक अंशहरूमात्र साभार गरी प्रयोगमा ल्याउन सकिने छ ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

National Human Rights Commission of Nepal

केन्द्रीय कार्यालय (Central Office)

हरिहरभवन, पुल्चोक, ललितपुर (Harihar Bhawan, Pulchowk, Lalitpur, Nepal)

मन्तव्य

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण र संवर्द्धन तथा त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई सुनिश्चित गर्ने मूल जिम्मेवारीसहित गठन भएको संवैधानिक निकाय हो। नेपालको संविधानको धारा २४९ तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा ४ मा आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारका सम्बन्धमा उल्लेख गरिएको छ। साथै, विश्वव्यापी मानव अधिकारसम्बन्धी मान्यताका आधारमा मौलिक विषयवस्तुको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न आयोग सधैं कटिबद्ध रहेको छ। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँच विषयमा राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघ नेपालको सहकार्यमा संखुवासभा, धनकुटा, मोरङ, सिन्धुपाल्चोक, काठमाडौँ, धनुषा, नवलपरासी पूर्व, रोल्पा, मुस्ताङ्ग, बाँके, सुर्खेत, प्यूठान, कैलाली र डडेल्धुरासमेत १५ जिल्ला चयन गरी जिल्ला स्थित न्यायिक निकाय, प्रहरी-प्रशासन, समुदायमा आधारित संगठनहरू नमुनाको रूपमा छनौट गरी अध्ययन, अनुसन्धान गरी तयार गरिएको छ।

अपाङ्गता भएकै कारण आफ्नै घरपरिवारबाट समेत विभेदको शिकार हुनुका साथै सामाजिक दुर्व्यवहार, घरेलु हिंसा, यौन दुर्व्यवहारमा पर्ने गरेको प्रतिवेदनले देखाएको छ। साथै, राज्यबाट प्रदान गरिएका सेवा, सुविधा, न्यायिक पहुँचबाट वञ्चित हुनुपरेको छ। पहुँचयुक्त संरचना, सरकारी कार्यालयबाट प्रदान गरिने सेवा प्रवाह अपाङ्गतामैत्री नहुँदा कठिनाइ भोग्नुपरेको छ। न्यायिक प्रणाली, विशेषगरी प्रहरी, सरकारी कार्यालयहरू तथा अदालतमा भौतिक किसिमको पहुँचयुक्तता नभएको, सूचना तथा सञ्चारको क्षेत्रमा पहुँचयुक्तता भन्ने विरलै उपलब्ध हुने हुँदा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको कठिनाइ तथा दुर्व्यवहारहरूलाई स्थानीय तह तथा ग्रामीण क्षेत्रका वडा तहसम्ममा सम्बोधन हुन नसकेका विषयहरू रहेका छन्।

विगतका तुलनामा अपाङ्गता भएका नागरिकको न्यायमा पहुँचका लागि न्यायिक प्रणालीको व्यवस्था रहेको भए तापनि अपाङ्गता भएका महिला, पुरुष, बालबालिकाहरूले आफ्नो समुदायमा न्याय प्राप्त गर्नका लागि कठिनाइ र अप्ठ्याराहरूको सामना गर्नुपरेको अवस्था देखिन्छ। उजुरी दर्ता तथा अदालतमा सुनुवाइ प्रक्रियामा पहुँचयुक्तताको सहजता नभएको, भौतिक तथा सूचना र सञ्चारमा पहुँचयुक्तताको अभावका कारण न्याय माग्न जाने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि कानुनी सेवा प्राप्त गर्नु चुनौतीपूर्ण रहेको हुँदा यसको सम्मान गर्दै अगाडि बढ्नु आवश्यक देखिन्छ। आयोगको छैठौँ रणनीतिक योजना (२०२१-२०२६) ले अपाङ्गता भएका नागरिकको न्यायमा पहुँचका लागि उच्च प्राथमिकता दिई सोहीबमोजिमका कार्यहरू

फोन नं. ००९७७-१-५०१००१५, फ्याक्स नं. ००९७७-१-५४४७९७३, पो.ब.नं. ९१८२, काठमाडौँ, नेपाल

Phone: +977-1-5010015, Fax: +977-1-5547973, G.P.O. Box: 9181, Kathmandu, Nepal

Email:nhrc@nhrcnepal.org, Website:www.nhrcnepal.org

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
National Human Rights Commission of Nepal
केन्द्रीय कार्यालय (Central Office)

हरिहरभवन, पुल्चोक, ललितपुर (Harihar Bhawan, Pulchowk, Lalitpur, Nepal)

गर्दै आएको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, (सन्) २००६ कार्यान्वयन गर्न सरकारले ऐन, नियमावली, पहुँचयुक्तताका लागि निर्देशिका, समावेशी शिक्षा नीतिसमेत लागू गरेको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी आधिकारिक समिति (CRPD Committee) ले नेपाल सरकारलाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पूर्ण र प्रभावकारी पहुँच सुनिश्चित गर्नका निमित्त विद्यमान न्यायसम्बन्धी नीति र कानून संशोधनका लागि गरेको सिफारिस कार्यान्वयन गर्नु आवश्यक पनि छ । अभै पनि अपाङ्गताभित्रको विविधताका सम्बन्धमा खण्डीकृत तथ्याङ्कको अभावका कारण न्यायिक पहुँचमा अवरोध भएको हुँदा सरकारले आगामी दिनमा यसतर्फ पनि ध्यान दिनु जरुरी देखिन्छ । यो प्रतिवेदनले सम्बन्धित क्षेत्रका नीति निर्माता तथा कार्यान्वयनमा संलग्न व्यक्तिहरूबीच बहसको आधार खडा गर्ने विश्वास गरिएको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले राज्यबाट प्रदान गरिएका सेवा, सुविधाको व्यवहारमा अनुभूति गर्न नपाएको र न्यायिक पहुँचबाट वञ्चित भएको हुँदा मानव अधिकारका दृष्टिकोणबाट न्यायिक समानताको उपयोग गरी सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक सुनिश्चित गरिनु जरुरी छ । यसैलाई मध्यनजर राखी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँचको अवस्थालाई प्राथमिकतामा राखी अनुसन्धान केन्द्रित गरेको थियो । प्रस्तुत प्रतिवेदनले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारका क्षेत्रमा सक्रिय संघ-संस्थाहरू, मानव अधिकारकर्मी र सरोकारवाला सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरूलाई उत्तरदायी हुनका लागि अध्ययनमा आधारित तथ्यगत यथार्थले सही सन्देश दिनेछ, भन्ने विश्वास पनि लिएको छु ।

अन्त्यमा, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँचयुक्तताको निरूपण गर्ने गहन तथा संवेदनशील विषयमा आयोगका गतिविधिहरूले निरन्तरता पाइरहून् भन्ने कामना गर्दछु । यो विषयगत महत्वपूर्ण प्रतिवेदन तयारीमा मानव अधिकार अधिकृत कल्पना नेपाल आचार्य, सल्लाह सुझाव दिने सहसचिव नवराज सापकोटा, विज्ञ कपिल अर्याल र अनुसन्धानका लागि समन्वय गर्ने राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघ नेपालका सहयोगी एवं सहकर्मी महानुभावहरूलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

प्रा.डा. सूर्यप्रसाद ढुगेल
माननीय सदस्य

विषय सूची

क्र.स.	विवरण	पेज नं.
१.	प्रारम्भिक	१
२.	अध्ययन पद्धति	३
३.	अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि पहुँचयुक्त भौतिक संरचना तथा सञ्चार सेवासम्बन्धी अवधारणा र मापदण्ड	१०
४.	अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँचसम्बन्धी अवधारणा र मापदण्ड	२८
५.	अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँचका अवरोध : अध्ययनबाट प्राप्त जानकारी	३८
६.	प्रदेश १ मा पहिचान भएका अवरोध	३९
७.	प्रदेश १ सरकारका लागि सिफारिस	४९
८.	मधेश प्रदेशमा पहिचान भएका अवरोध	५१
९.	मधेश प्रदेश सरकारका लागि सिफारिस	६१
१०.	बागमती प्रदेशमा पहिचान भएका अवरोध	६२
११.	बागमती प्रदेश सरकारका लागि सिफारिस	७६
१२.	गण्डकी प्रदेशमा पहिचान भएका अवरोध	७६
१३.	गण्डकी प्रदेश सरकारका लागि सिफारिस	८९
१४.	लुम्बिनी प्रदेशमा पहिचान भएका अवरोध	९०
१५.	लुम्बिनी प्रदेश सरकारका लागि सिफारिस	९५
१६.	कर्णाली प्रदेशमा पहिचान भएका अवरोध	९६
१७.	कर्णाली प्रदेश सरकारका लागि सिफारिस	१०३
१८.	सुदूरश्चिम प्रदेशमा पहिचान भएका अवरोध	१०४
१९.	सुदूरश्चिम प्रदेश सरकारका लागि सिफारिस	११०
२०.	अध्ययनबाट प्राप्त नतिजा, निष्कर्ष तथा साभ्ना सुभावा	११०
२१.	अनुसूची	११७

१. प्रारम्भिक

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

सार्वजनिक भवन, सडक, सार्वजनिक स्थान, सूचना र सञ्चारका पूर्वाधार, कार्यालयमा व्यक्तिले भर्नुपर्ने फारम, वेबसाइट, नागरिक बडापत्र र सार्वजनिक सूचनाहरू अपाङ्गताका सबै प्रकारका लागि पहुँचयुक्त हुनेगरी बनाइनुपर्छ भन्ने अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता हो ।^१ सार्वजनिक सेवा तथा सुविधामा पर्याप्त पहुँचयुक्तता सुनिश्चितताका लागि राज्य र गैरराज्य पक्षहरूलाई जवाफदेही बनाउन केही कानुनी तथा नीतिगत आधारहरू रहेका छन् ।^२ त्यसैगरी, सबै व्यक्तिको न्यायमा पहुँचका लागि पनि संवैधानिक तथा कानुनी आधारहरू छन् ।^३ तर पनि, नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई ती सेवा तथा सुविधाका साथै न्यायमा विभिन्न अवरोधहरू रहेका कुरा समस्या भोगेका व्यक्तिहरूबाट सुनिँदै आइरहेको छ । न्याय प्रणाली नागरिकको अधिकारको रक्षा गर्ने प्रमुख संयन्त्र रहेको भए तापनि अपाङ्गता भएका महिला, पुरुष, बालक तथा बालिकाहरूले आफ्नो समुदायमा न्यायमा पहुँच प्राप्त गर्नका लागि बाधाहरूको सामना गरिरहेका कुरा अनुभवले देखाएको छ ।

विशेषगरी प्रहरी, सरकारी कार्यालयहरू तथा अदालतमा पहुँचयुक्त भौतिक पूर्वाधार नभएको गुनासो सुनिँदै आइएको छ । अझै यी कार्यालयहरूमा सूचना तथा सञ्चारमा पहुँचयुक्तता त विरलै उपलब्ध हुने गरेको छ । नागरिकले न्याय माग्न जाने ठाउँहरू- प्रहरीमा र प्रमुख जिल्ला अधिकारीको कार्यालयमा उजुरी दर्ता गर्न, अदालतमा न्यायिक प्रक्रियामा र स्थानीय तहमा सेवा प्राप्त गर्न पहुँचयुक्तता नभएको गुनासो सुनिँदै आइएको छ । अपर्याप्त कानून र नीतिले गर्दा सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि प्रहरी, सरकारी कार्यालय, अदालत तथा स्थानीय तहमा भौतिक संरचना तथा सूचना तथा सञ्चारमा पहुँचयुक्तता सुनिश्चित गर्नु चुनौतीको रूपमा रहेको छ ।

१ धारा ९, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६ (सन्)

२ उदाहरणका लागि अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४

३ उदाहरणका लागि मुलुकी अपराध संहिता, २०७४, फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४

भौतिक संरचना तथा सूचना र सञ्चारमा पहुँचयुक्तताको अभावका कारण न्याय माग्न जाने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि कानुनी सेवा प्राप्त गर्नु चुनौतीपूर्ण रहेको कुरा सुनिँदै आइरहेको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको समितिले सन् २०१८ मा नेपाललाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पूर्ण र प्रभावकारी पहुँच सुनिश्चित गर्नका निमित्त विद्यमान न्यायसम्बन्धी नीति र कानूनको संशोधनका लागि सिफारिस गरेको थियो ।^४

नेपाल प्रहरीको नेतृत्वमा रहेको अनुसन्धान संयन्त्र, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको नेतृत्वमा रहेको अभियोजन संयन्त्र, प्रतिरक्षी वकिलहरूको नेतृत्व गर्ने देशभरिका बार एसोसिएशनहरू, अदालतको नेतृत्वमा रहेको न्यायिक प्रणाली र मानव अधिकार उपभोगको अवस्थाको अनुगमन र पहरेदारी कार्यको नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्ने राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग न्यायका मुख्य बिन्दुको रूपमा रहे पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँच पुऱ्याउनु चुनौतीकै रूपमा रहेको छ ।

यस अवस्थामा अपाङ्गता भएका महिला, विशेषगरी मनोसामाजिक, श्रवण र बौद्धिक/सिकाइ अपाङ्गता भएका महिला सबैभन्दा जोखिममा रहेका छन् । यो वर्ग सामान्यतया आफ्नो समुदायमा न्यायको पहुँचबाट वञ्चित हुने गर्दछ । यस सन्दर्भमा, 'सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँचयुक्तता' र 'न्यायमा पहुँच' को अवरोध पहिचान गर्ने विषयमा केन्द्रित रहेको छ । यो अध्ययन सीबीएम ग्लोबलको सहयोगमा गरिएको हो ।

१.२ अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनका मुख्य उद्देश्य निम्न रहेका छन् -

- (१) नेपालका सबै प्रदेशका सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको औपचारिक न्यायमा पहुँचका अवरोध पहिचान गर्नु र तिनको वर्णन गर्नु,
- (२) नेपालका स्थानीय तह, जिल्ला अदालत र जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा पहुँचयुक्तताको विश्लेषण गर्नु ।

^४ <https://www.ohchr.org/en/documents/concluding-observations/committee-rights-persons-disabilities-concluding-observations-0>

२. अध्ययन पद्धति

२.१ अध्ययन ढाँचा

यस अध्ययनले नेपालका सबै प्रदेशका सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका महिला, पुरुष, बालक र बालिकाहरूले सामना गर्ने औपचारिक न्यायमा पहुँचका अवरोधहरू पहिचान गर्न गुणात्मक र सङ्ख्यात्मक दुवै प्रकारका तथ्याङ्क सङ्कलन र विश्लेषण गरेको छ। यो अध्ययन अन्वेषणात्मक र विश्लेषणात्मक अनुसन्धान खाका प्रयोग गरी तयार गरिएको छ।

यो अध्ययन मूलतः गुणात्मक तथ्याङ्कमा आधारित छ। केन्द्रित (लक्षित) समूह छलफल, मुख्य सूचनादाता अन्तर्वार्ता र “कसैलाई पछाडि नछोड्ने नीति” र न्यायमा पहुँचको विषयमा आधारित भई सबै प्रकारका लिङ्ग र उमेर समूहका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू, सरकारी अधिकारीहरू, नीति निर्माताहरू र कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायहरू, सामुदायिक प्रहरी र नागरिक समाज सङ्गठनका प्रतिनिधिहरूसँगको घटना अध्ययनबाट यी गुणात्मक तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गरिएको छ। प्रहरी, सरकारी वकिलको कार्यालय, अदालत र गैरसरकारी संस्थाहरूमा उपलब्ध तथ्याङ्क तथा अभिलेखहरू जस्ता स्रोतबाट सङ्ख्यात्मक तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको हो।

२.२ नमुना सङ्कलन

यो अध्ययन नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँच र न्यायमा पहुँचको विषयमा आधारित राष्ट्रियस्तरको प्रतिनिधिमूलक नमुनामा आधारित पहिलो अध्ययन हो। भौगोलिक हिसाबले नेपालमा हिमाल, पहाड र तराईमा सात प्रदेश, ७७ जिल्ला, ६ महानगरपालिका, ११ उपमहानगरपालिका, २७६ नगरपालिका र ४६० गाउँपालिका रहेका छन्।^५ नगरपालिका र गाउँपालिकालाई पनि वडामा विभाजन गरिएको छ। यी भौगोलिक क्षेत्रहरूबाट सूचनादाताहरूसमक्ष पुग्नका लागि

^५ हेर्नुहोस, <https://mofaga.gov.np/>

बहु-चरण नमुना पद्धति अवलम्बन गरियो । नमुना सङ्कलनका कार्य निम्न चरणहरूमा गरियो :

चरण १ : सात प्रदेश र १४ उपक्षेत्रहरूबाट जिल्लाको चयन

यस अध्ययनमा नमुना चयनको पहिलो चरणमा नेपाललाई सात प्रदेशका १४ वटा भौगोलिक उपक्षेत्रमा विभाजन गरेर तिनीहरूबाट १५ वटा जिल्लालाई नमुनाको रूपमा चयन गरियो । उपक्षेत्र निर्धारण गर्दा केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले गरेको राष्ट्रिय घरधुरी सर्वेक्षण, २०१२ लाई सन्दर्भ सामग्रीको रूपमा लिइएको छ ।

जिल्ला चयन गर्दा हिमाल, पहाड र तराईको प्रतिनिधित्व गराइएको छ । यसरी जिल्ला चयन गर्दा हिमाली क्षेत्रबाट ४ जिल्ला, पहाडी क्षेत्रबाट ६ जिल्ला र तराई क्षेत्रबाट ५ गरी जम्मा १५ वटा जिल्ला छनोटमा परेका थिए ।

तालिका १ : सर्वेक्षणका लागि चयन गरिएका जिल्ला (चयन गरिएका जिल्ला बोल्टमा)

भौगोलिक उपक्षेत्र (१४)	जिल्ला (७७)
पूर्वी पहाड (३)	ताप्लेजुङ, संखुवासभा, सोलुखुम्बु
मध्य पहाड (३)	दोलखा, रसुवा, सिन्धुपाल्चोक
सुदूरपश्चिम हिमाल (८)	बझाङ, बाजुरा, दार्चुला, डोल्पा, हुम्ला, जुम्ला, कालिकोट, मुगु,
मध्यपश्चिम हिमाल (२)	मनाङ, मुस्ताङ
पूर्वी पहाड (८)	भोजपुर, धनकुटा, इलाम, खोटाङ, ओखलढुङ्गा, पाँचथर, तेह्रथुम, उदयपुर
मध्य पहाडी (९)	भक्तपुर, धादिङ, काभ्रेपलाञ्चोक, काठमाडौं, ललितपुर, मकवानपुर, नुवाकोट, रामेछाप, सिन्धुली

पश्चिमी पहाडी (११)	अर्घाखाँची, बाग्लुङ, गोरखा, गुल्मी, कास्की, लमजुङ, म्याग्दी, पाल्पा, पर्वत, स्याङ्जा, तनहुँ
मध्यपश्चिम पहाडी (८)	दैलेख, जाजरकोट, प्युठान, रोल्पा, पूर्वी रुकुम, पश्चिम रुकुम, सल्यान, सुर्खेत
सुदूरपश्चिम पहाड (४)	अछाम, बैतडी, डोटी, डडेल्धुरा
पूर्वी तराई (५)	झापा, मोरङ, सप्तरी, सिरहा, सुनसरी
मध्य तराई (७)	बारा, चितवन, धनुषा, महोत्तरी, पर्सा, रौतहट, सर्लाही
पश्चिमी तराई (४)	कपिलवस्तु, नवलपुर, परासी, रूपन्देही
मध्यपश्चिम तराई (३)	बर्दिया, बाँके, दाङ
सुदूरपश्चिम तराई (२)	कैलाली, कञ्चनपुर

प्रत्येक प्रदेशबाट समानुपातिकरूपमा हिमाल, पहाड र तराईका जिल्लाहरू समावेश हुनेगरी जिल्लाहरू चयन गरिएका छन्। हिमाल, पहाड र तराई रहेका प्रदेशमा प्रत्येक इको बेल्ट (eco belt) बाट एक-एक वटा जिल्ला छनोट गरिएको थियो। पहाड र तराई रहेका प्रदेशमा पहाडबाट एक र तराईबाट एक जिल्ला छनोट गरिएको थियो। एकरूपको इको बेल्ट भएको मधेशबाट एउटामात्र जिल्ला छनोट गरिएको थियो।

तालिका २ प्रदेश अनुसार जिल्लाको छनोट

	हिमाल	पहाड	तराई	जम्मा जिल्ला
प्रदेश १	सङ्खुवासभा	धनकुटा	मोरङ	३
मधेश प्रदेश	-	-	धनुषा	१
बागमती प्रदेश	सिन्धुपाल्चोक	काठमाडौं	-	२
गण्डकी प्रदेश	मुस्ताङ	कास्की	नवलपुर	३
लुम्बिनी प्रदेश		रोल्पा	बाँके	२
कर्णाली प्रदेश	जुम्ला	सुर्खेत		२
सुदूरपश्चिम प्रदेश	-	डडेल्धुरा	कैलाली	२
कुल	४	६	५	१५

२.३ तथ्याङ्कको प्रकृति तथा स्रोत

२.३.१ प्राथमिक स्रोत

यस अध्ययनमा सहभागितामूलक अनुसन्धान पद्धति लागू गरिएको थियो। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू आफैं पनि अनुसन्धानकर्ताको रूपमा संलग्न रहेका थिए। अन्तर्वार्ता र लक्षित समूह छलफल गर्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू र उनीहरूका संस्था अनुसन्धान टोलीमा रहेका थिए। यस अध्ययनका लागि नागरिकले न्यायका लागि घचघच्याउन जाने प्रमुख निकायहरू- स्थानीय तह, जिल्ला अदालत र जिल्ला प्रहरी कार्यालय भएकाले यिनीहरूमा पहुँचयुक्तताको विश्लेषण गरिएको छ। कतिपय जिल्लामा जिल्ला प्रशासन कार्यालयको पनि अध्ययन गरिएको छ।

नागरिकले घरेलु हिंसा र अरु घरायसी झै-झगडा तथा बाटो, कुलो, साँध-सिमाना जस्ता विषयका विवाद सुलझाउन स्थानीय तहमा रहने स्थानीय न्यायिक समितिमा जानु पर्दछ। तसर्थ, स्थानीय तहबाट उपलब्ध हुने न्यायमा पहुँचको विश्लेषण महत्वपूर्ण हुन्छ।

त्यसैगरी, आफूमाथि दुर्व्यवहार भयो वा अपराधिक कार्य भयो भने न्यायका लागि जाने पहिलो ठाउँ भनेकै प्रहरी हो । प्रहरीले उजुरी दर्ता गर्ने, अपराध अनुसन्धान गर्ने र शङ्का गरिएको वा शङ्कास्पद व्यक्तिलाई पक्राउ गर्ने लगायतको काम गर्ने भएकाले प्रहरी र प्रहरी कार्यालयसम्म पुग्न कत्तिको सहज छ भन्ने कुराले न्यायमा पहुँचको सहजै विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

नागरिकले नागरिकता, पासपोर्ट जस्ता कागजात निर्माण गर्न जाने ठाउँ जिल्ला प्रशासन कार्यालय हो । यहाँबाट भेदभाव, हेंला तथा शान्ति-सुरक्षाका विषय पनि हेरिने भएकाले न्यायमा पहुँचको विश्लेषणका लागि अध्ययन गरिनु पर्ने महत्वपूर्ण कार्यालय हो । न्यायको अन्तिम टुङ्गो लाग्ने ठाउँ वा अन्याय भएको हो वा होइन भनेर निर्णय हुने ठाउँ अदालत भएकाले अदालतमा पनि पहुँचयुक्तताको विश्लेषण गरिएको छ ।

यस अध्ययनका लागि प्राथमिक तथ्याङ्क निम्न अनुसन्धान विधि प्रयोग गरेर सङ्कलन गरिएको थियो ।

क. लक्षित समूह छलफल

एउटा प्रदेशमा एउटा लक्षित समूह छलफल गरी जम्मा सात वटा लक्षित समूहमा छलफल गरिएको थियो । ती लक्षित समूह छलफलबाट अध्ययनका लागि प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको थियो । “कोही नछुटून्” भन्ने नीति र न्यायमा पहुँचको विषयमा आधारित भई सबै प्रकारका लैङ्गिक र उमेर समूहका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू र नागरिक समाज सङ्गठनका प्रतिनिधिहरूसँगको घटना अध्ययनबाट आवश्यक तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको थियो । प्रत्येक लक्षित समूह छलफलमा प्रभावकारी सहभागिता र छलफल सुनिश्चित गर्न आठदेखि बाह्र जना सहभागीसँग छलफल गरिएको थियो । लक्षित समूह छलफलमा सहभागीहरूलाई अध्ययनको विषयवस्तुमा उनीहरूको जानकारी र अनुभवका आधारमा छनोट गरिएको थियो ।

ख. मुख्य सूचनादाता अन्तर्वार्ता

नेपालको न्याय प्रणाली, अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायमा पहुँचसँग सम्बन्धित तथ्याङ्क विभिन्न प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूबाट तथा प्रहरी, अदालतका कर्मचारी, सरकारी वकिल, जनप्रतिनिधि तथा स्थानीय न्यायिक समितिका सदस्यहरूबाट सङ्कलन गरिएको थियो । नेपालको न्याय प्रणालीसँग सम्बन्धित सूचना सोही क्षेत्रमा कार्यरत व्यक्तिहरूसँग गहिरो अन्तर्वार्ताको माध्यमबाट सङ्कलन गरिएको थियो । प्रत्येक प्रदेशबाट जम्मा पाँचदेखि दश व्यक्ति चयन गरी अन्तर्वार्ता गरिएको थियो ।

ग. घटना अध्ययन

विभिन्न प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले अन्तर्वार्ता तथा लक्षित समूह छलफलका क्रममा बताएका उनीहरूले आफूभोगेका परिस्थितिहरूलाई न्यायमा पहुँचको सन्दर्भ विश्लेषणगरी प्राथमिक तथ्याङ्क घटना अध्ययनको रूपमा यस अध्ययनमा उल्लेख गरिएको छ ।

घ. कानून समीक्षा

यस अध्ययनका लागि सान्दर्भिक कानूनहरूलाई प्राथमिक स्रोतको रूपमा समीक्षा गरिएको छ ।

ङ. अवलोकन

जिल्ला प्रहरी कार्यालय, जिल्ला अदालत, उच्च अदालत, जिल्ला प्रशासन कार्यालय तथा स्थानीय तहको अवलोकन गरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँचबारे अध्ययन गरिएको थियो ।

२.३.२ द्वितीय स्रोत

राष्ट्रिय अपाङ्ग महासङ्घद्वारा सञ्चालित पहुँच परीक्षणबाट प्राप्त निष्कर्षहरू यस अध्ययनका लागि जानकारीका महत्वपूर्ण स्रोतमध्ये एक रहेका छन् । सरकारी एवं

गैरसरकारी संस्था, अनुसन्धान वा शैक्षिक संस्थाहरूबाट अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँचका सम्बन्धमा प्रकाशित प्रतिवेदन तथा अध्ययन सामग्रीहरू अध्ययन गरी आवश्यक जानकारी सङ्कलन गरी यस अध्ययनका लागि द्वितीय तथ्याङ्कको रूपमा प्रयोग गरिएको छ ।

२.४ तथ्याङ्क विश्लेषण

मुख्य सूचनादाता अन्तर्वार्ता र लक्षित समूह छलफलबाट प्राप्त तथ्याङ्क, प्रकाशित सामग्रीको समीक्षालाई गुणात्मकरूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । गुणात्मक तथ्याङ्क उत्तरदाताहरूको प्रत्यक्ष र विश्लेषणात्मक कथनहरूको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

२.५ अध्ययनको सीमा

यो अध्ययन सिमित सङ्ख्याका मुख्य सूचनादाता अन्तर्वार्ता र लक्षित समूह छलफलमा चयन भएका उत्तरदाताहरूले दिएका सूचनामा आधारित छ । यो अध्ययन निश्चित उद्देश्यमा मात्र केन्द्रित छ । तसर्थ, नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारको समग्र पक्षलाई यसले समेट्दैन । यो अध्ययन सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँचका बाधाहरू पहिचान गर्नमा मात्र सीमित रहेको छ ।

यस अध्ययनले नागरिकले न्यायका लागि प्रत्यक्षरूपमा सामना गर्नुपर्ने तीन प्रमुख क्षेत्र- स्थानीय तह, जिल्ला अदालत र जिल्ला प्रहरी कार्यालय भएकाले यिनीहरूमा पहुँचयुक्तताको विश्लेषण गरेको छ । यी कार्यालयहरूमा पहुँचयुक्तताको विश्लेषण गर्दा निम्न कुराहरू हेरिएको छ ।

- क) भौतिक पूर्वाधारमा पहुँचयुक्तता
- ख) सूचना तथा सञ्चारमा पहुँचयुक्तता
- ग) उजुरी दर्ता प्रक्रियामा पहुँचयुक्तता

यस अध्ययनका लागि सात प्रदेशमा चारवटा केन्द्रित समूह छलफल, मुख्य सूचनादाता अन्तर्वार्ता र माध्यमिक सामग्रीको समीक्षा गर्न तीन महिनाको समग्र समयसीमा रहेको थियो ।

२.६ अध्ययन समूहले पालना गरेका नियम

यो अध्ययन गर्ने क्रममा अनुसन्धान समूहले निम्नबमोजिमका आधारभूत अनुसन्धान आचार अवलम्बन गरेका थिए ।

१. उत्तरदाताहरूलाई कुनै पनि किसिमले हानी हुने काम नगर्ने
२. सूचित सहमति र स्वैच्छिक सहभागितामा मात्रै सूचना सङ्कलन गर्ने
३. सहभागीको तथा उनीहरूले दिएका सूचनाको गोपनीयताको संरक्षण
४. सहभागीलाई पुनः आघात हुनेखालका कामकुरा नगर्ने
५. सङ्कलन गरिएका सूचना असल प्रयोजनका लागि मात्र प्रयोग गर्ने ।

३. अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि पहुँचयुक्त भौतिक संरचना तथा सञ्चार सेवासम्बन्धी अवधारणा र मापदण्ड

३.१ पहुँचयुक्त भौतिक संरचना तथा सञ्चार सेवासम्बन्धी अवधारणा

अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक, बालबालिका, महिला, तेस्रो लिङ्गीलगायत जुनसुकै वर्ग, लिङ्ग, भाषा, जात र समुदायको किन नहोस्, हरेकले सडक, सार्वजनिक स्थलहरू, सार्वजनिक भवनहरू, शैक्षिक संस्था, अस्पताल, यातायात सेवा, सूचना तथा सञ्चार प्रणालीलगायतको प्रयोग समानरूपमा निर्बाध प्रयोग गर्न पाउनुपर्छ । पहुँचयुक्त संरचनाले राज्यले नागरिकमाथि गरेको सामाजिक न्यायलाई दर्शाउँछ । सबैका लागि पहुँचयुक्तता सुनिश्चित गर्न सबैभन्दा पहिला समुदायमा रहने व्यक्तिहरूको विविधतालाई राम्रोसँग अध्ययन गर्नुपर्दछ र उनीहरूले भोगिरहेका अवरोधहरूको पहिचान गर्नुपर्दछ ।

पहुँचयुक्त वा समावेशी संरचना, सेवा, सुविधा र उत्पादनहरूले समानताको भावना विकास गर्छन् । समुदायका सबैले सेवा सुविधाहरूको उपयोगमा आत्मसम्मानको अनुभव गर्छन् । अवरोधमा बाँचिरहेका मानिसको सशक्तीकरण हुन्छ । उनीहरूलाई आफ्ना क्षमता, ज्ञान र सीपहरू समाजमा प्रष्फुटन गर्ने मौका प्राप्त हुन्छ र समाजलाई योगदान गर्न सक्ने हुन्छन् । समावेशी र पहुँचयुक्त संरचना, प्रणाली, वस्तु तथा सेवाहरूको निर्माण सबैखाले मानिसलाई सोचेर गरिने हुनाले सरल, लचिला, सुरक्षित र प्रयोगकर्तामैत्री हुन्छन् । यस्ता संरचना र प्रणाली भएका खण्डमा विपद् व्यवस्थापन वा विपद् जोखिम न्यूनीकरणमा समेत सहयोग पुग्छ ।

अवरोधहरूलाई सम्बोधन गर्न सबैभन्दा पहिले साझा समाधानका उपायहरू खोजिन्छ र त्यसका लागि उपयुक्त मापदण्ड निर्धारण गरेर काम गरिन्छ । साझा उपायहरूको विकल्प समाप्त भएपछि विशेष व्यवस्थाका विकल्पहरूमा प्रवेश गरिन्छ । जस्तै: कुनै पनि सार्वजनिक भवन वा पार्क बनाउँदा सकेसम्म खुड्किलाहरू नराख्ने । यसरी बनाइँदा कसैलाई अवरोध हुँदैन । खुड्किला राख्नेपने अवस्था भएमा खुड्किलाले गर्दा अवरोध हुनेहरूका लागि वैकल्पिक जेन्टल स्लोप, लिफ्ट, एलिभेटरको व्यवस्था गरिन्छ । पहुँचयुक्तता सुनिश्चित गर्न दृष्टि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि मार्गहरूमा ट्याकटायल ब्लक बिछ्याउने; ज्येष्ठ नागरिक र बालबालिकाका लागि हिँडडुलमा सहज र सरल बनाउने, जमिनको सतह सकेसम्म कम चिप्लो बनाउने, ढोका र प्यासेजको चौडाइ पर्याप्त राख्ने; ह्विल चियर प्रयोगकर्ता तथा अपाङ्गता भएका महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, तेस्रो लिङ्गी सबैका लागि शौचालयका ढोका चौडा र भित्रको स्थान फराकिलो हुनेगरी निर्माण गर्ने; ढोकाहरू खोल्दा अनि बन्द गर्दा कम बल प्रयोग गर्नुपर्ने गरी बनाउने; श्रुति, दृश्य र साङ्केतिक भाषामा, ठूला अक्षर, सजिलो भाषा, चित्र वा स्पष्ट बुझिने सङ्केतहरूमा सार्वजनिक सूचनाहरू उपलब्ध गराउने जस्ता कार्य गर्नु पर्दछ ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४ ले पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सशक्तीकरण गरी नीति निर्माण र विकास प्रक्रियामा सहभागी गराई स्वावलम्बी र सम्मानजनक जीवनयापनको वातावरण सुनिश्चित गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । यस सम्बन्धमा दफा १५ मा सेवा, सुविधा तथा न्यायमा पहुँचको अधिकारमार्फत अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई शैक्षिक संस्था, आवास, कार्यस्थल, भवन, सडक, यातायात, विद्युतीय सञ्चार सेवालगायत सर्वसाधारणलाई खुला भएका वा प्रदान गरिएका अन्य सेवा तथा सुविधाहरूमा सहज पहुँचको अधिकार हुने व्यवस्था गरेको छ । त्यसैगरी, दफा १८ मा आवतजावतको अधिकारको प्रावधान छ ।

साथै, नेपाल सरकारको मन्त्रिपरिषदबाट पारित भएको पहुँचयुक्त भौतिक संरचना तथा सञ्चार सेवा निर्देशिका, २०६९ ले समेत पहुँचयुक्त भौतिक संरचनामा तथा सञ्चार सेवासम्बन्धी प्रावधानहरूलाई जोड दिएको छ । यस निर्देशिकाले सम्पूर्ण सार्वजनिक भवन तथा स्थलहरू सबै किसिमका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि भौतिकरूपमा पहुँचयुक्त हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । यसका साथै सञ्चार सेवामा प्रयोग गरिने प्रविधि तथा साधारण सञ्चार पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि के कसरी पहुँचयुक्त हुनुपर्ने भनी न्यूनतम मानकसमेत उल्लेख छ । यस निर्देशिकामा सार्वजनिकस्थल तथा शौचालयहरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि पहुँचयुक्त बनाउनका लागि स्पष्ट प्राविधिक जानकारी तथा नापहरू उल्लिखित नक्साहरूको पनि व्यवस्था छ ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको राष्ट्रिय कार्ययोजना (आ.व.२०७७/०७८-२०८६/०८७) को रणनीति ७ मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको स्रोत-साधनमाथि समान पहुँच, नियन्त्रण र निर्णय प्रक्रियामा अर्थपूर्ण सहभागिता हुनेगरी आर्थिक सशक्तीकरणका माध्यमबाट आत्मनिर्भर बनाउने प्रावधान छ । यो प्रावधानले पहुँचयुक्त भौतिक संरचना तथा सञ्चार सेवासम्बन्धी कार्यहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको पहुँच सुनिश्चित गर्ने स्पष्ट व्यवस्था भएको छ ।

त्यसैगरी, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा ९ मा समेत पहुँचयुक्तताको विषय उल्लेख छ । त्यस अनुसार अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई स्वनिर्भरतापूर्वक जीवनयापन गर्न तथा जीवनका हरेक पक्षमा पूर्णरूपमा सहभागी हुन सक्षम बनाउन पक्ष राष्ट्रहरूले अन्य व्यक्तिहरूसँग समान आधारमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई शहरी र ग्रामीण दुवै क्षेत्रहरूमा भौतिक वातावरण, यातायात, सूचना तथा सञ्चार प्रविधि र प्रणालीहरू तथा सर्वसाधारणलाई खुला भएका वा प्रदान गरिएका अन्य सुविधा तथा सेवाहरूमा पहुँच सुनिश्चित गर्न उपयुक्त उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्दछ भनेको छ । विद्यालय, आवास, चिकित्सकीय सुविधा र कार्यस्थललगायत भवन, सडक, यातायात तथा अन्य आन्तरिक र बाह्य सुविधाहरू र विद्युतीय सेवालगायतका सङ्कटकालीन सेवाहरू, सूचना सञ्चार तथा अन्य सुविधाहरूमा पहुँचयुक्तताको अवरोधहरूको पहिचान तथा अन्त्य गर्ने त्यस्ता उपायहरू अवलम्बन गरिने भन्ने व्यवस्था रहेको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी समितिको सामान्य टिप्पणी नं. २ (२०१४) ले समेत समाजमा पूर्ण एवं समानरूपमा सहभागी हुन र स्वतन्त्ररूपमा बाच्नका लागि पहुँचयुक्तता पूर्वशर्तको रूपमा रहन्छ भनी व्याख्या गरेको छ ।

३.२ पहुँचयुक्ततासम्बन्धी मापदण्ड

३.२.१ अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्था

(क) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६ (सन्)

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको प्रस्तावनाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सबै मानव अधिकार तथा आधारभूत स्वतन्त्रताहरू उपभोग गर्नमा सक्षम तुल्याउन भौतिक, सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक वातावरण, स्वास्थ्य र शिक्षा एवं सूचना र सञ्चारमा पहुँचको महत्वलाई स्वीकारेको छ । साथै, यस महासन्धिको धारा ३ मा “पहुँचयुक्तता” सामान्य सिद्धान्तको रूपमा उल्लेख भएको छ ।

महासन्धिको धारा ९ ले व्यक्तिको पहुँचयुक्तताका लागि पक्षराष्ट्रहरूले उपयुक्त उपायहरू अवलम्बन गर्ने भनी परिकल्पना गरेको छ। यस अन्तर्गत सर्वसाधारणलाई खुला भएका वा प्रदान गरिएको सुविधा र सेवाहरूमा पहुँचका लागि न्यूनतम मापदण्ड र निर्देशिकाहरू निर्माण गर्ने, जारी गर्ने तथा सोको कार्यान्वयनको अनुगमन गर्ने; सर्वसाधारणलाई सुविधा र सेवाहरू प्रदान गर्ने निजी क्षेत्रका निकायले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँचको हरेक पक्षमा ध्यान दिएको सुनिश्चित गर्ने; अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले सामना गर्नुपरेको पहुँचका सवालहरूमा सरोकारवाला पक्षहरूलाई प्रशिक्षण प्रदान गर्ने; भवन र सर्वसाधारणलाई खुला भएका अन्य सुविधाहरूको पहुँचमा सहजता प्रदान गर्न पथ प्रदर्शक तथा व्यावसायिक साङ्केतिक भाषा अनुवादकलगायत प्रत्यक्ष सहयोग तथा सहयोगीहरू उपलब्ध गराउने र सर्वसाधारणलाई खुला भएको भवनभित्रका तथा अन्य सुविधाहरूमा ब्रेल तथा पढ्न र बुझ्न सरल हुने ढङ्गमा साङ्केतिक सूचना प्रदान गर्ने लगायतका कुरा पर्दछन्।

(ख) अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी समितिको सामान्य टिप्पणी नं. २ (२०१४)^६

समाजमा पूर्ण एवं समानरूपमा सहभागी हुन र स्वतन्त्ररूपमा बाँच्नका लागि पहुँचयुक्तता पूर्वशर्तको रूपमा रहन्छ। भौतिक वातावरणमा, यातायात, सूचना र सञ्चारका साथै सञ्चार प्रविधि र प्रणालीहरूमा पहुँच नहुने हो भने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले अन्य व्यक्तिहरूसरह समाजमा सहभागिताको समान अवसरहरू पाउन सक्दैनन्। नयाँ सामानहरू, उत्पादनहरू, सुविधाहरू एवं प्रविधिहरूमा सर्वमान्य डिजाइनको पालना गरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अन्तर्निहित गरिमा र विविधतालाई ध्यानमा राखी पूर्ण, समान र पहुँचयुक्तताको सुनिश्चितता गर्नुपर्छ। महासन्धिको धारा ९ मा उल्लेख भएबमोजिम अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सूचनामा पहुँच सुनिश्चित गर्न अन्य उपयुक्त किसिमका सहायता र सहयोग प्रवर्धन गर्ने; इन्टरनेटलगायत नयाँ सूचना र सञ्चार प्रविधि

^६ <https://tbinternet.ohchr.org/layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CRPD/C/GC/2&Lang=en>

तथा प्रणालीहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँच प्रवर्धन गर्ने र पहुँचयोग्य सूचना र सञ्चारका प्रविधि तथा प्रणालीहरू न्यूनतम मूल्यमा उपलब्ध गराउनका निम्ति तिनीहरूको डिजाइन, विकास, उत्पादन तथा वितरणलाई सुरुदेखि नै प्रवर्धन गर्ने कुरामा यस टिप्पणीमा विशेष जोड दिइएको छ।

३.२.२ राष्ट्रिय व्यवस्था

(क) नेपालको संविधान (२०७२)

नेपालको संविधानको धारा ३१ मा शिक्षासम्बन्धी हक अन्तर्गत अपाङ्गता भएका र आर्थिकरूपमा विपन्न नागरिकलाई कानूनबमोजिम निःशुल्क उच्चशिक्षा र दृष्टिविहीन नागरिकलाई ब्रेललिपि तथा बहिरा र स्वर वा बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका नागरिकलाई साङ्केतिक भाषाका माध्यमबाट कानूनबमोजिम निःशुल्क शिक्षासम्बन्धी हकको व्यवस्था गरिएको छ। साथै, धारा ३९ मा अपाङ्गता भएका बालबालिकालाई राज्यबाट विशेष संरक्षण र सुविधा पाउने हकको व्यवस्था रहेको छ। धारा ४२ मा अपाङ्गता भएका नागरिकलाई विविधताको पहिचानसहित मर्यादा र आत्मसम्मानपूर्वक जीवनयापन गर्न पाउने र सार्वजनिक सेवा तथा सुविधामा समान पहुँचको व्यवस्थाका साथै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, आवास र सामाजिक सुरक्षामा कानूनबमोजिम प्राथमिकताका साथ अवसर पाउने हकको व्यवस्था गरिएको छ।

नेपालको संविधानको भाग ४ मा उल्लेखित राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्वको धारा ५१ को राज्यका नीतिहरू अन्तर्गत (ज) को १४ मा यातायात सुविधामा नागरिकको सहज र समान पहुँच सुनिश्चित गर्दै यातायात क्षेत्रमा लगानी अभिवृद्धि गर्ने र वातावरण अनुकूल प्रविधिलाई प्राथमिकता दिँदै सार्वजनिक यातायातलाई प्रोत्साहन र निजी यातायातलाई नियमन गरी यातायात क्षेत्रलाई सुरक्षित, व्यवस्थित र अपाङ्गता भएका व्यक्ति अनुकूल बनाउने उल्लेख छ।

(ख) प्रस्तावित अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०७८

राज्यका सबै तहमा पहुँचयुक्त शासन प्रणाली स्थापित गर्न, अपाङ्गता भएका व्यक्तिको राजनीतिक, आर्थिक तथा सामाजिक सशक्तीकरण गर्न, सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सबल, सक्षम र प्रतिस्पर्धी नागरिकका रूपमा तयार गर्न र राज्यका सबै संरचना र निर्माणमा पहुँचयुक्त भौतिक पूर्वाधारको विकासका निमित्त अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय नीति, २०७८ ल्याइएको हो । यस नीतिमा ९ वटा रणनीति रहेका छन् । यिनै रणनीतिमध्ये रणनीति नं. ९ मा भौतिक संरचना, यातायात, सेवा सुविधा, साधन स्रोत, सूचना तथा सञ्चार प्रविधि पहुँचयुक्त बनाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सार्वजनिक सेवामा पहुँच पुऱ्याउने उल्लेख छ ।

यस रणनीति अन्तर्गत निम्न अनुसारका विभिन्न कार्यनीति रहेका छन् :

- अपाङ्गता भएका व्यक्तिको दैनिक जीवनयापन सहज बनाउन सहायक सामग्री उत्पादनको व्यवस्था मिलाई आवागमनलाई सरल र व्यवस्थित गरिने,
- सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि सेवा सुविधा पहुँचयुक्त बनाई दैनिक क्रियाकलाप गर्न सरल हुने वातावरण निर्माण गरिने,
- आन्तरिक तथा अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थलका भौतिक संरचनाहरूमा सार्वजनिक सडक यातायातमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलगायत सबैका लागि पहुँचयुक्त बनाइने,
- सार्वजनिक भौतिक संरचना पूर्वाधार तथा यातायातका साधन पहुँचयुक्त बनाइने,
- आमसञ्चार, सूचना र प्रविधिमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको पहुँच सुनिश्चित गर्ने गरी सेवाको उपलब्धता र उपकरणको व्यवस्था गरिने,
- भौतिक संरचना, यातायात, सेवा सुविधा, साधन स्रोत, सूचना तथा सञ्चार प्रविधिमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको सहज पहुँच सुनिश्चित गरिने,
- सडक वा किनारमा राखिने सार्वजनिक सरोकारका भौतिक सामग्री (टेलिफोन बुथ, आराम गर्ने ठाउँ, सडकमा लगाइने बिरुवा, सडक पेटीमा लगाइने रेलिङ,

- सवारी प्रतीक्षालय, बिजुली तथा टेलिफोनका पोल, तार, सूचनापाटी आदि) निश्चित मापदण्ड बनाई पहुँचयुक्त ढङ्गबाट निर्माण तथा सञ्चालन गरिने,
- नेपाली साङ्केतिक भाषाको साझा शब्दकोष तयार गरी सार्वजनिक टेलिभिजनबाट प्रसारण हुने सूचनाहरूलाई सकेसम्म साङ्केतिक भाषामा प्रसारण गर्न एवं सबटाइटल र क्याप्सन प्रयोगको व्यवस्था मिलाइने,
 - सार्वजनिक सेवासँग सम्बन्धित सूचना तथा सञ्चारलाई पहुँचयुक्त बनाइने ।
 - स्थानीय तहसम्म साङ्केतिक भाषाको तालिम प्रदान गर्न विशेष कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिने,
 - शौचालय, चमेनागृह, पुस्तकालय, पार्किङ, बैठक कक्ष, सम्मेलन कक्षलगायतका सार्वजनिक कार्यस्थलसँग सम्बन्धित सुविधाहरूलाई पहुँचयुक्त बनाइने,
 - धार्मिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, पर्यटकीय, खेलकुद र मनोरञ्जनका संरचना तथा विश्रामस्थलहरूलाई पहुँचयुक्त बनाइने,
 - पहुँचयुक्त सूचना व्यवस्थापन प्रणाली विकास गरी सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तहसम्म विस्तार गरिने, यस्तो प्रणालीलाई अनलाइनरूपमा विकास गरी अद्यावधिक गर्ने र सबै सरोकारवालाको पहुँचयुक्त सूचनामा सहज पहुँचको व्यवस्था मिलाइने,
 - अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्न एकीकृत प्रणालीको विकास गर्ने,
 - आमसञ्चार माध्यम (साङ्केतिक भाषा क्याप्सेनिङ्ग, मोबाइल एप्स आदि) लाई पहुँचयुक्त बनाइने,
 - बौद्धिक अपाङ्गता, अटिजम जस्ता अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सूचनामा पहुँच वृद्धि गर्न सचित्र सरल ठूला छाप (Easy to read) सम्बन्धी मापदण्ड र कार्यविधि बनाई सोको कार्यान्वयन गर्ने ।

(ग) अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४ को दफा २(६) मा “पहुँचयुक्त” को परिभाषामा “पहुँचयुक्त” भन्नाले “अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई स्वनिर्भरतापूर्वक जीवनयापन गर्न तथा जीवनका हरेक पक्षमा पूर्णरूपले सहभागी हुन

सक्रेगरी सक्षम बनाउन मानव निर्मित भौतिक संरचना, यातायातका साधन, सूचना र सञ्चारका उपकरण तथा प्रविधि वा सर्वसाधारणलाई खुला गरिएका सेवा तथा सुविधा बिना अवरोध समानरूपमा उपयोग गर्न सक्ने अवस्था सम्झनु पर्छ” भन्ने उल्लेख छ ।

यस ऐनको दफा १६ को उपदफा १ मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई शैक्षिक संस्था, आवास, कार्यस्थल, भवन, सडक, यातायात, विद्युतीय सञ्चार सेवालगायत सर्वसाधारणलाई खुला भएका वा प्रदान गरिएका अन्य सेवा तथा सुविधाहरूमा सहज पहुँचको अधिकार हुने भन्ने उल्लेख छ । साथै, यस ऐनको दफा १५ मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको सूचना तथा जानकारीको अधिकार सुनिश्चित गरिएको छ । यस दफा अन्तर्गत अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सार्वजनिक सञ्चारका माध्यमबाट पहुँचयुक्त तथा पहुँचयुक्तताका आधारमा सूचना तथा जानकारी पाउने अधिकार हुने, सार्वजनिक सञ्चारका विद्युतीय प्रसारण संस्थाले नेपाल सरकारले तोकेबमोजिम सङ्ख्यामा साङ्केतिक भाषामा समाचार तथा अन्य कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने, अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सर्वसाधारणका लागि लक्षित गरिएका सूचना थप शुल्क वा दस्तुरबिना पहुँचयुक्त ढाँचा र प्रविधिमा प्राप्त गर्ने अधिकार हुने र टेलिफोन तथा इन्टरनेटलगायतका सञ्चार सेवा प्रदायकले आफूले प्रदान गर्ने सेवा नेपाल सरकारले तोकिएको अवधिभित्र अपाङ्गता भएका व्यक्तिको पहुँचयुक्त ढाँचा र प्रयोग गर्न मिल्ने गरी उपलब्ध गराउनु पर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको शिक्षाको विषयमा दफा २१ मा नेपाल सरकारले दृष्टिविहीन, बहिरा, सुस्तश्रवण, श्रवण-दृष्टिविहीन अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई उपयुक्त भाषा, तरिका, लिपि, पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तकलगायतका पहुँचयुक्त सूचना प्रविधिका माध्यमबाट शिक्षा प्रदान गर्ने व्यवस्था मिलाउन सक्ने भनी नेपाल सरकारलाई दायित्व प्रदान गरेको छ । साथै, शिक्षण संस्थाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको आवश्यकतालाई दृष्टिगत गरी पहुँचयुक्त शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्था गर्नुपर्ने र शिक्षण संस्थाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको पहुँच सुनिश्चित हुने गरी मन्त्रालयले निर्धारण गरेको मापदण्डबमोजिम विद्यालय भवन तथा अन्य भौतिक संरचना निर्माण गर्नुपर्ने भनी शैक्षिक संस्थालाई पनि दायित्व दिइएको छ ।

यस ऐनको दफा २८ मा उल्लेखित निःशुल्क स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराउने विषय अन्तर्गत नेपाल सरकारले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको स्वास्थ्योपचारका लागि अस्पतालसम्म पहुँचका लागि रहेका अवरोधहरू हटाउन आवश्यक व्यवस्था गर्ने भनी उपदफा ३ मा उल्लेख छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४ को दफा ३४ मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई खेलकुदमा सहभागी गराउने भन्ने उल्लेख भएकोमा उपदफा ३(ख) मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको पहुँच र सुविधा हुने गरी खेलकुद मैदान तथा भौतिक पूर्वाधारको पुनःडिजाइन गर्ने भनी अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई खेलकुदका क्षेत्रमा पहुँच बढाउन खोजेको देखिन्छ ।

सवारी साधनको धनी वा सञ्चालकले तोकिएबमोजिमका अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई बस, रेल, हवाईजहाज जस्ता सार्वजनिक सवारीका साधनबाट यात्रा गर्दा यात्रु भाडामा पचास प्रतिशत छुट उपलब्ध गराउनु पर्ने भनी यस ऐनले अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सहूलियत र सुविधाको व्यवस्था गरेको छ ।

यस ऐनले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार, सेवा सुविधा र संरक्षणसम्बन्धी काम कारबाहीमा समन्वय, रेखदेख, प्रवर्धन गर्ने तथा त्यससम्बन्धी काममा निर्देशन दिने कामका लागि अपाङ्गता राष्ट्रिय निर्देशन समितिको व्यवस्था गरेको छ । भौतिक संरचनालाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिको पहुँचयुक्त तुल्याउन आवश्यक नीति स्वीकृति गर्ने र अस्पताल, खेल मैदान, सडक, सार्वजनिक तथा सरकारी स्थानीय तह, सार्वजनिक यातायातका साधन, सडक, शौचालय, बसपार्क, पार्कलगायतका सार्वजनिकस्थलमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको पहुँचलाई सहज तुल्याउन समय तोकेर आवश्यक कार्यक्रम बनाई लागू गर्ने कर्तव्य सोही निर्देशन समितिको रहेको छ ।

(घ) अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी नियमावली, २०७७

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४ कार्यान्वयनका निमित्त ल्याइएको यो नियमावलीले पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिको पहुँचयुक्तताको विषयलाई प्राथमिकता दिएको छ । नियमावलीको नियम १७ मा नेपाल सरकारले पूर्ण अशक्त तथा अति अशक्त अपाङ्गताका कारणले आफैं विद्यालय जान आउन कठिन हुने र विपन्न तथा असहाय अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि पहुँचयुक्त आवास सुविधासहितको शिक्षाको व्यवस्था गर्ने प्रावधान रहेको छ ।

त्यसैगरी, नियम १८ मा नेपाल सरकारले सूचना प्रविधिका माध्यम, प्रणाली वा तरिका अवलम्बन गरी दृष्टिविहीन, बहिरा, सुस्त श्रवण, श्रवण-दृष्टिविहीन अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई शिक्षा प्रदान गर्ने व्यवस्था मिलाउने छ भन्ने उल्लेख गरेको छ। नियम २७ (क) मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको पुनर्स्थापनाका लागि न्यूनतम आधारभूत सुविधासहितका भौतिक संरचना भएको पुनर्स्थापना केन्द्र हुनुपर्ने मापदण्ड तोकेको छ।

(ङ) अपाङ्गतासम्बन्धी १० वर्षे राष्ट्रिय नीति तथा कार्ययोजना, २०७३-२०८२

यस नीति तथा कार्ययोजनाले तोकेका २० वटा प्राथमिकताका क्षेत्रमध्येको एउटा क्षेत्र पहुँचयुक्त तथा अवरोधमुक्त वातावरण पनि रहेको छ। सार्वजनिक भौतिक संरचना, यातायात र भौतिक सेवा सुविधाहरूको प्रयोग अपाङ्गता भएका व्यक्तिलगायत ज्येष्ठ नागरिक, बालबालिका, महिलालगायत अन्य अवरोधको सामना गरिरहेका समूहहरूको अन्य व्यक्तिसरह समान पहुँच स्थापित गरी उनीहरूको सार्वजनिक सहभागिता र आवागमनलाई सहज र आत्मनिर्भर गराउन र हवाइ तथा स्थलमार्गमा चल्ने सार्वजनिक यातायात सेवालार्थ अपाङ्गता भएका व्यक्तिलगायत सबैका लागि समावेशी र पहुँचयुक्त बनाई सबैले समानरूपमा प्रयोग गर्न सक्ने वातावरण निर्माण गर्नु यो नीति तथा कार्ययोजनाको उद्देश्य रहेको छ। यस विषयमा विभिन्न नीति तथा रणनीतिहरू रहेका छन्। यी नीतिमध्ये एउटा नीति नेपाल सरकारले लागू गरेको “अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि भौतिक संरचना तथा सञ्चार सेवामा पहुँचसम्बन्धी निर्देशिका, २०६९” लाई राष्ट्रिय भवन निर्माण आचारसंहिताको एउटा महत्वपूर्ण हिस्सा र परिपूरक दस्तावेजको रूपमा सबै सरोकारवालाबाट पालना गराउने भन्ने रहेको छ।

(च) अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि पहुँचयुक्त भौतिक संरचना तथा सञ्चार सेवा निर्देशिका, २०६९

यस निर्देशिकाको परिच्छेद २ मा बाह्य सेवा तथा सुविधा पहुँचयुक्त बनाउनेसम्बन्धी व्यवस्थाहरू रहेका छन्। यस परिच्छेद अन्तर्गत सार्वजनिक सडक र सडकपेटी, मनोरञ्जन पार्क, खेलमैदान, सार्वजनिक शौचालय, सार्वजनिक भवन, बसपार्क, यात्रुहरू ओराल्ने र चढाउने स्थान, सार्वजनिक यातायात र होटल तथा रेष्टुरेण्टहरू पहुँचयुक्त बनाउने भन्ने व्यवस्थाहरू रहेका छन्।

निर्देशिकाको परिच्छेद ४ मा सूचना तथा सञ्चार पहुँचयुक्त बनाउनेसम्बन्धी व्यवस्थाहरू रहेका छन् । यस परिच्छेद अन्तर्गत सञ्चार प्रणाली पहुँचयुक्त बनाउने; दोभासेको व्यवस्था गर्नुपर्ने; समाचार र सूचना साङ्केतिक भाषामा पनि प्रसारण गर्नुपर्ने र अन्य सूचना पहुँचयुक्त बनाउने व्यवस्था उल्लेख छ ।

(छ) अपाङ्गतासम्बन्धी सूचना तथा सहयोगी कक्ष (हेल्पडेस्क) सञ्चालनसम्बन्धी कार्यविधि, २०७१

यस कार्यविधिमा अपाङ्गतासम्बन्धी सूचना तथा सहयोगी कक्ष (हेल्पडेस्क) सञ्चालनसम्बन्धी प्रक्रिया अन्तर्गत अपाङ्गतासम्बन्धी सूचना सामग्रीहरू व्यवस्थापन गर्न र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई परामर्श सेवा उपलब्ध गराउन सहयोगी कक्षका लागि निश्चित कक्ष वा स्थान निःशुल्करूपमा उपलब्ध गराउनुपर्ने र उक्त कक्ष सकेसम्म अपाङ्गता भएका व्यक्तिको पहुँचमा सहज हुने प्रकृतिको हुनुपर्ने उल्लेख छ ।

(ज) प्रदेशस्तरीय अपाङ्गता नागरिक ग्राम निर्माण तथा सञ्चालनसम्बन्धी मापदण्ड, २०७७

यस मापदण्डको उद्देश्य खण्डमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका आधारभूत आवश्यकता परिपूर्ति गरी उनीहरूलाई सम्मानजनक जीवनयापन गर्न व्यवस्थित, उपयुक्त र गुणस्तरीय सेवा प्रदान गर्ने र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि आवश्यक गर्ने पुनर्स्थापना, स्वास्थ्य उपचार, जीविकोपार्जनलगायत सेवा सुविधा सुरक्षित र पहुँचयुक्त बनाई सहजतापूर्वक उपलब्ध गराउने भनी पहुँचयुक्तताको विषयलाई प्राथमिकता तोकिएको छ ।

(झ) अपाङ्गता ग्राम निर्माण तथा सञ्चालन कार्यविधि, २०७८

अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई अन्य व्यक्तिसरह समुदायमा रहने, शिक्षा, स्वास्थ्य, मनोरञ्जन, रोजगारी प्राप्त गर्ने लगायतका अधिकार प्रदान गरी पुनर्स्थापना केन्द्र, सीप आर्जन तथा स्वास्थ्य उपचार र मनोरञ्जनलगायतका सेवाहरूको प्रबन्ध मिलाउने व्यवस्था गर्न, सङ्घ र प्रदेशको लागत साझेदारीमा अपाङ्गता ग्राम निर्माण तथा सञ्चालन गर्नका निमित्त यो कार्यविधि ल्याइएको हो । यस कार्यविधिमा पूर्वाधार विकाससम्बन्धी व्यवस्था अन्तर्गत अपाङ्गता ग्राममा अपाङ्गताको प्रकृति अनुसारका

पहुँचयुक्त भवन तथा पूर्वाधारहरू, अपाङ्गताको प्रकृति अनुसारका छुट्टाछुट्टै पूर्वाधार वा युनिटको व्यवस्था, पहुँचयुक्त सडक सञ्जाललगायत अन्य आवश्यक भौतिक संरचना हुनेछ भन्ने उल्लेख छ ।

(ज) अपाङ्गता भएका बालबालिकाको संरक्षणका लागि स्थापना भएका बालगृहलाई अनुदान उपलब्ध गराउनेसम्बन्धी कार्यविधि, २०७७

यस कार्यविधिमा अपाङ्गता भएका बालबालिकाको संरक्षणका लागि स्थापना भएका बालगृहलाई अनुदान उपलब्ध गराउने विषयमा अनुदान सहयोग रकम प्राप्त तथा सहकार्य गर्न आवश्यक हुने आधारभूत मापदण्ड अन्तर्गत पहुँचयुक्त भौतिक पूर्वाधार भएको हुनुपर्ने भन्ने उल्लेख छ ।

(ट) अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई हवाई यात्रामा दिइने छुट वा सहूलियतसम्बन्धी कार्यविधि, २०६३

यस कार्यविधिमा सम्बन्धित वायुसेवा कम्पनीले विमानस्थल चेक-इन काउन्टरमा पुगेका अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई अन्य यात्रुभन्दा अग्राधिकार दिई चेक-इन गरिदिने र ट्विल चियर वा अन्य सहयोगी उपकरण आवश्यक पर्ने भएमा निजलाई त्यस्तो ट्विल चियर वा अन्य सहयोगी उपकरणको व्यवस्था गरिदिनुपर्ने, चेक-इनपछिका सम्पूर्ण उडान प्रक्रियामा अपाङ्गता भएका यात्रुलाई अग्राधिकार दिई सरलरूपमा हेन्डलिङ गरी हवाई यात्रा गराउने व्यवस्था सम्बन्धित वायुसेवा कम्पनीले मिलाउनु पर्ने भन्ने उल्लेख छ ।

साथै, टर्मिनल व्यवस्थापन र अनुगमन गर्नुपर्ने विषयमा प्राधिकरणले विमानस्थल टर्मिनल भवनको चेक-इन क्षेत्र र प्रस्थान कक्षमा अपाङ्गता भएकाहरूका लागि हो भन्ने चिह्न देखिने सुविधायुक्त कुर्सी, सीट र अपाङ्गता भएकाहरूका लागि हो भन्ने प्रवेशमार्ग अङ्कित ट्रान्सलाइट बोर्डको उपयुक्त व्यवस्था अनिवार्यरूपमा मिलाउनुपर्ने भन्ने उल्लेख छ ।

३.२.३ अपाङ्गता भएका व्यक्तिको पहुँचयुक्तता सुनिश्चित गर्न अवलम्बन गर्नुपर्ने केही उपाय

१) शारीरिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि

सडक पार गर्नु पर्ने स्थान र एउटा सडक पेटीबाट अर्को सडक पेटीमा जानु पर्ने ठाउँलगायत अन्य विभिन्न स्थानमा च्याम्पको व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ।^७ सडक पार गर्न बनाइएका आकाशे पुलबाट ह्विल चियर प्रयोगकर्तालाई सडक पार गर्न असम्भव हुने र बैशाखी, क्यालिपर आदि सहायक सामग्री प्रयोगकर्तालाई सहज नहुने भएकाले उनीहरूका लागि उपयुक्त वैकल्पिक व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ।^८ सडकमा सार्वजनिक सवारीले यात्रु ओराल्न र चढाउन सवारी रोक्रे स्थान (Passanger Landing Zone) ह्विल चियर प्रयोगकर्ता, होचापुड्का, दृष्टिविहीन, बैशाखी प्रयोगकर्तालगायत सबै अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि पहुँचयुक्त र प्रयोगमैत्री बनाउनका निमित्त सडकबाट त्यस्तो ठाउँको उचाइ, च्याम्पको व्यवस्था, ह्विल चियरका लागि आवश्यक स्थान, सवारी प्रतीक्षा गर्न बस्ने ठाउँ आदिको निर्माणमा विशेष ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ।^९

अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि खेल मैदानमा गई खेलन र खेल हेर्न सक्ने वातावरण सिर्जना गर्न खेलमैदान भित्रसम्म जान आवश्यकता भएको ठाउँमा च्याम्पको व्यवस्था गरी ह्विल चियर जानसक्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने र खेल मैदानमा दर्शक बस्न बनाइएको दीर्घाको निश्चित भाग तोकी ह्विल चियर प्रयोगकर्ता, बैशाखी प्रयोगकर्ता वा अन्य विभिन्न कारणले शारीरिक कठिनाइ भई हिँडडुलमा समस्या हुने अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि त्यस स्थानसम्म पुग्न च्याम्पलगायत अन्य सुविधा उपलब्ध गराई कूल सीट सङ्ख्याको ५ प्रतिशत सीट आरक्षण गर्नुपर्ने हुन्छ।^{१०}

अपाङ्गता भएका व्यक्तिले स्वतन्त्ररूपमा बजार पुग्न र फर्कन सक्ने अवस्था बनाउन सडकका दुवै किनारामा बनेका भवनका भुँइतलाको सतह र सडक वा सडकपेटीको सतह समानान्तर हुने गरी वा ज्यादै कममात्र उचाइ राख्न र ह्विल चियर प्रयोगकर्ता

७ अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि पहुँचयुक्त भौतिक संरचना तथा सञ्चार सेवा निर्देशिका, २०६९, नं. ३(च)

८ ऐ. निर्देशिका, २०६९, नं. ३(ज)

९ ऐ. निर्देशिका, २०६९, नं. ९(क)

१० ऐ. निर्देशिका, २०६९, नं. ५

गएर सेवा लिन मिल्ने गरी कर्ब च्याम्पको व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ ।^{११} सार्वजनिक भवनमा प्रवेश गर्न खुड्किलाहरू राखिएको स्थानमा समानान्तररूपमा ह्विल चियरका लागि स्लोप च्याम्पको व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ ।

सार्वजनिक भवनमा गई सेवा लिनुपरेको खण्डमा दुई वा दुईभन्दा बढी तला भएको कुनै पनि सार्वजनिक भवनमा सम्भव भएसम्म कम्तीमा एउटा पहुँचयुक्त लिफ्ट अनिवार्य राख्नुपर्ने हुन्छ । लिफ्टसम्म पुग्न र प्रवेश गर्न कुनै प्रकारको भौतिक अवरोध हुनुहुँदैन ।

ए.टी.एम. मेसिन शारीरिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिले प्रयोग गर्नसक्ने उचाइमा राख्नुपर्ने हुन्छ । उभिएर ए.टी.एम. मेसिन उपयोग गर्न नमिल्ने अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि बस्त्रका लागि फोल्ड गर्न मिल्ने सिटको व्यवस्था गरेको हुनुपर्छ ।^{१२}

भुइँतलामा होटल तथा रेष्टुरेण्ट सञ्चालन गर्दा रेष्टुरेण्टको बिलिङ काउन्टर, डाइनिङ हल र शौचालयमा ह्विल चियर प्रयोगकर्ता, बैशाखी प्रयोगकर्तासमेतका अपाङ्गता भएका व्यक्ति अवरोधबिना पुग्न सक्ने व्यवस्था गरिएको हुनुपर्ने छ ।^{१३}

सार्वजनिक शौचालयमा कमोडको व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ । सार्वजनिक स्नानघरभित्र ह्विल चियर प्रयोगकर्ता वा अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि उठ्न र बस्त्र सजिलो हुने गरी भित्तामा टाँसिएको समात्ने डण्डी (Grab rail) को व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ ।^{१४}

सवारी पार्किङ्ग गर्न बनाइएका ठाउँहरूमा कम्तीमा हरेक १० वटा सवारी पार्किङ्गस्थलबराबर अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि एउटा पहुँचयुक्त सवारी पार्किङ्गस्थलको अनिवार्यरूपमा निर्माण गर्नुपर्ने छ र त्यस्तो स्थानमा स्पष्ट देखिने गरी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरूपको पहुँचयुक्तताको चिह्न (Accessibility Signage) राख्नुपर्ने हुन्छ ।^{१५}

पार्किङ्गस्थलमा सवारी पार्किङ्ग गरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई पुनः ह्विल चियरमा बसेर वा अन्य सहायक सामग्री प्रयोग गरी आफ्नो काममा जानका लागि

११ ऐ. निर्देशिका, २०६९, नं. ७(क)

१२ ऐ. निर्देशिका, २०६९, नं. २५ (घ)

१३ ऐ. निर्देशिका, २०६९, नं. ११(क)

१४ ऐ. निर्देशिका, २०६९, नं. २२(छ)

१५ ऐ. निर्देशिका, २०६९, नं. २६(१)

बाटोमा कुनै प्रकारका अवरोधहरू हुनुहुँदैन । यसका लागि आवश्यक पर्ने ठाउँमा च्याम्प निर्माण गर्नुपर्ने हुन्छ ।^{१६}

२) दृष्टिसम्बन्धी अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि

सडक पेटी र सडक पार गर्ने ठाउँमा दृष्टिविहीन व्यक्तिको स्वतन्त्र आवागमनका लागि निश्चित मापदण्ड, आकार र प्रकारका गाइडिङ ब्लक बिछ्याउनुपर्ने छ र पुराना सडकको हकमा मर्मत सम्भार गर्दा गाइडिङ ब्लकहरू राख्नुपर्ने हुन्छ । साथै, गाइडिङ ब्लक प्रयोग गर्दा थोप्ले गाइडिङ ब्लक (Dotted-type Guiding Block) र धर्के गाइडिङ ब्लक (Line-type Guiding Block) दुवैको प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ ।^{१७}

ट्राफिक बत्ती जडान गर्दा दृष्टिविहीनका लागि सडक पार गर्न हरियो बत्ती बलेको अवधिभरि सूचना दिने निश्चित प्रकारको आवाजसहितको बत्ती अनिवार्यरूपमा जडान गर्नुपर्ने हुन्छ ।^{१८}

दृष्टिसम्बन्धी अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई लिफ्ट पहुँचयुक्त बनाउनका निमित्त लिफ्टका बटनहरूमा भएका अक्षरहरू दृष्टिविहीन व्यक्तिले समेत प्रयोग गर्न मिल्ने गरी ब्रेलमा पनि लिपिबद्ध गर्नुपर्ने हुन्छ । साथै, लिफ्ट कहाँ पुग्यो भनेर थाहा पाउन आँखाले देख्न सकिने सङ्केतका साथै कानले सुन्न सकिने ध्वनि सङ्केतको समेत व्यवस्था गर्नुपर्ने छ ।^{१९}

३) सुनाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि

सार्वजनिक सभा, समारोह, बैठक, भेला आदिमा बहिरा व्यक्तिको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकार सुनिश्चित गर्न यस्ता कार्यक्रम आयोजना गर्ने व्यक्ति, संस्था वा निकायहरूले दोभासेको अनिवार्य व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ । साथै, बौद्धिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिले उनीहरूलाई सहज ढङ्गमा बुझाइदिने व्यक्तिलाई आफूसँग कार्यक्रमहरूमा लैजान मिल्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्ने हुन्छ ।^{२०}

१६ ऐ. निर्देशिका, २०६९, नं. २६(४)

१७ ऐ. निर्देशिका, २०६९, नं. ३३

१८ ऐ. निर्देशिका, २०६९, नं. ३ (छ)

१९ ऐ. निर्देशिका, २०६९, नं. २९(च) र (छ)

२० ऐ. निर्देशिका, २०६९, नं. १५

प्रत्येक न्युज च्यानल टेलिभिजन प्रसारण संस्थाले कम्तीमा दिनको एकपटक साङ्केतिक भाषामा समाचार प्रसारण गर्ने र हरेक समाचार बुलेटिन प्रसारण गर्दा मुख्य मुख्य समाचारलाई समानान्तररूपमा साङ्केतिक भाषामा पनि प्रसारण गर्नुपर्ने हुन्छ । सरकारी वा निजी क्षेत्रबाट सर्वसाधारणका लागि टेलिभिजनमार्फत प्रसारण गरिने कुनै पनि अत्यावश्यक सूचना प्रसारण गर्दा सँगसँगै साङ्केतिक भाषामा समेत प्रसारण गर्नु पर्ने हुन्छ ।^{२१}

४) श्रवण-दृष्टिविहीन अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि

सडकको प्रयोग सहज बनाउन सडकपेटीमा भएका खाल्डाखुल्डी पुर्ने र ठूला ढुङ्गाहरू भए हटाउनुपर्ने हुन्छ । मतदान प्रक्रियामा दृष्टिविहीन व्यक्तिहरूको पहुँच बढाउन ब्रेलसहितको मतपत्र वा पहुँचयुक्त विद्युतीय भोटिङ्ग मेसिनको अभ्यासलाई लागू गर्नुपर्ने हुन्छ ।^{२२}

५) स्वर र बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि

स्वर र बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सार्वजनिक सूचना तथा जानकारीको पहुँचयुक्तता सुनिश्चित गर्न त्यस्ता जानकारीहरू सक्दो चित्रका माध्यमबाट वा साङ्केतिक भाषाका माध्यमबाट उनीहरूलाई बुझाउनुपर्ने हुन्छ ।

६) मनोसामाजिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि

सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्ने निकायमा मानसिक वा मनोसामाजिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई पनि सेवा प्रदान गर्नका निमित्त तालिम प्राप्त व्यक्तिको दरबन्दी राख्नुपर्ने देखिन्छ ।

७) बौद्धिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि

लिफ्ट सञ्चालन गर्न प्रयोग गर्नुपर्ने बटनहरूमा लेखिएका अक्षर बौद्धिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिले समेत पढ्न सक्ने गरी ठूला अक्षरमा लिपिबद्ध गर्नुपर्ने हुन्छ । साथै, लिफ्ट प्रयोग गर्दा कता पुगेको भनी ध्वनि सङ्केत पनि दिनुपर्ने हुन्छ ।

२१ ऐ. निर्देशिका, २०६९, नं. १६

२२ ऐ. निर्देशिका, २०६९, नं. ३४(च)

८) आनुवंशीय रक्तश्राव (हेमोफिलिया) भएका व्यक्तिका लागि

आनुवंशीय रक्तश्राव (हेमोफिलिया) सम्बन्धी अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई धेरै हिँडडुल गर्दा गाह्रो हुनसक्ने हुँदा सर्वसाधारणलाई प्रत्यक्षरूपमा सेवा पुऱ्याउने प्रयोजनका लागि उपयोग भइरहेको सार्वजनिक भवन जस्तै: मन्त्रालय वा विभाग, बैङ्क, अस्पताल, सूचना तथा सञ्चार सेवासँग सम्बन्धित कार्यालय, कुनै सरकारी कार्यालय, ठूला किनमेल केन्द्र, राजनीतिक दलका कार्यालय आदिमा सकेसम्म सेवा सुविधाहरू भवनको भुँइतलामा नै उपलब्ध हुने व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ र त्यस्ता सेवा सुविधाका लागि अर्को तला चढ्नुपर्ने भएमा अनिवार्यरूपमा लिफ्टको व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ ।

९) अटिजम भएका व्यक्तिका लागि

सार्वजनिक भवनभित्र उपलब्ध विभिन्न सेवाहरू लिनका लागि भवनभित्र वा परिसरमा सर्वसाधारणका लागि उपलब्ध गराइने अत्यावश्यक सूचना तथा जानकारीलाई अटिजमसम्बन्धी अपाङ्गता भएका व्यक्तिले बुझ्नेगरी ठूलो अक्षरमा समेत उपलब्ध गराउनुपर्ने हुन्छ ।

१०) बहु-अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि

दोबाटो, चौबाटो, पार्किङस्थल, सडक पार गर्न बनाइएका स्थान, सडक वा सडकपेटीबाट किनारामा रहेका भवनहरूमा प्रवेश गर्ने ठाउँमा समेत कर्ब च्याम्पको व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको मतदानको अधिकार सुनिश्चित गर्न मतदाता नामावली सङ्कलनदेखि मतदानसम्मका प्रक्रिया र मतदान केन्द्रहरूसम्म अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू जानसक्ने र मतदानको अधिकार प्रयोग गर्न सक्ने गरी भौतिक संरचनाहरूको निर्माण तथा व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ ।^{२३}

२३ ऐ. निर्देशिका, २०६९, नं. ३४(च)

४. अपाङ्गता भएका व्यक्तिको न्यायमा पहुँचसम्बन्धी अवधारणा र मापदण्ड

४.१ न्यायमा पहुँचसम्बन्धी अवधारणा

स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम न्याय प्रशासनका माध्यमबाट वैयक्तिक स्वतन्त्रता वा अधिकारको पुनःस्थापना गर्ने सामर्थ्य र अवसरलाई न्यायमा पहुँच भनेर बुझाउँछ।^{२४} पहुँच भनेको कुनै पनि व्यवस्थामा प्रवेश पाउनु हो। न्यायमा पहुँच भनेको न्यायिक निकायहरूमा प्रवेश पाउने अवस्थालाई जनाउँछ, जसले राज्यको कानून बनाउने अधिकार र ती कानून प्रयोग गर्ने अधिकार राख्दछ।^{२५}

कुनै पनि व्यक्तिले विद्यमान कानुनी प्रक्रियाहरूको औपचारिक वा अनौपचारिकरूपमा पूर्ण प्रयोग गरी, निष्पक्षता र न्यायको सारभूत मान्यताहरूका आधारमा आफ्नो अधिकार सुनिश्चित गर्न सक्ने क्षमताले नै न्यायमा पहुँचको सुनिश्चितता गर्दछ। मुख्यतः न्यायमा पहुँचका निम्न लिखित तत्व हुन्छन् :

- १) कानूनको अगाडि व्यक्तिको रूपमा पहिचान पाउनु,
- २) अदालत तथा न्यायाधिकरणमा समान व्यवहार पाउनु,
- ३) निष्पक्षरूपमा पूर्णक्ष गर्न पाउने अधिकार; र
- ४) उचित क्षतिपूर्तिको अधिकार।

यी तत्वहरूको सुनिश्चितता गर्दै सरकारले न्यायमा पहुँचका लागि अदालत तथा न्यायाधिकरणका माध्यमबाट प्रभावकारी उपचारको व्यवस्था गर्दै मानव अधिकारको उल्लङ्घन भएको अवस्थामा कुनै पनि धम्की वा गैरकानुनी नजरबन्द, गिरफ्तारी, निर्वासित आदि नगर्ने कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्ने हुन्छ।^{२६}

^{२४} न्यायमा पहुँच सम्बन्धी आयोगको वार्षिक कार्ययोजना, २०७२।७३ पृ.४

^{२५} न्यायको पहुँचमा देखिएका कानुनी तथा प्रक्रियागत अवरोधक तत्वहरू पहिचान गर्नेसम्बन्धी अध्ययन समितिको प्रतिवेदन, २०७७

^{२६} UN, HRC, *Report of the Special Rapporteur on the situation of human rights defenders*, UN Doc. A/HRC/37/51 (16 January 2018), para. 66(i)

क) पूर्वाग्रहरहित न्यायमा पहुँच

यो सिद्धान्तलाई मानव अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले सुनिश्चित गरेको छ, जसले प्रत्येक राज्यलाई सबै व्यक्तिलाई जाति, रङ, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य विचार आदिमा कुनै पनि प्रकारको भेदभाव नगरी न्यायमा पहुँचको व्यवस्था गर्न निर्देशन गरेको छ।²⁷ मानव अधिकार समितिले नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र अन्तर्गत रहेको अधिकार सुनिश्चित गर्नु प्रत्येक राज्यहरूको दायित्व रहेको प्रष्टरूपमा उल्लेख गरेको छ।²⁸

ख) न्यायाधिकरणमा समान र प्रभावकारी पहुँच

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रले प्रत्येक व्यक्तिलाई सबै ठाउँमा कानूनका अगाडि व्यक्तिको रूपमा मान्यता पाउने अधिकार हुनेछ भन्ने उल्लेख गरेको छ।²⁹ मानव अधिकारको युरोपियन अदालतले मानव अधिकारसम्बन्धी युरोपेली सन्धिको धारा ६ द्वारा स्थापित निष्पक्ष र सार्वजनिक सुनुवाइको अधिकारलाई समर्थन गरेको छ। कानुनी कारबाहीको निष्पक्षताको मात्र सुनिश्चिता नगरी पहिलादेखि विचाराधीन मुद्दामा समेत अदालतमा पहुँच (अदालत वा न्यायाधिकरणसमक्ष दाबी पेश गर्न सक्ने अधिकार) को सुनिश्चितता गरेको छ।³⁰ यसबाहेक, मानव अधिकारसम्बन्धी युरोपेली अदालतका अनुसार, कानूनले प्रदान गर्ने उपचार व्यावहारिकरूपमा पहुँचयोग्य हुनुपर्दछ, त्यसका लागि प्रभावकारीरूपमा सूचना दिने कार्यविधि हुनुपर्छ।³¹ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको सामान्य टिप्पणी नम्बर ३२ मा अदालत तथा न्यायाधिकरणहरूले न्याय सम्पादनका क्रममा व्यक्तिहरूबीच कुनै पनि प्रकारको भेदभाव नहुने कुराको सुनिश्चितता गर्नु आवश्यक रहेको बताएको छ।³²

²⁷ International Covenant on Civil and Political Rights, Article 2(1).

²⁸ CCPR, General Comment No. 15, *The Position of Aliens Under the Covenant* (1986), UN Doc. HRI/GEN/1/Rev.9 (Vol. I) (27 May 2008), p. 189, para. 2.

²⁹ ICCPR, Article 16

³⁰ *Golder v. the United Kingdom*, App. No. 4451/70 (ECtHR, Judgment of 21 February 1975), paras. 35–36.

³¹ *M.S.S. v. Belgium and Greece*, App. No. 30696/09 (ECtHR, Judgment of 21 January 2011), para. 318.

³² CCPR, General Comment No. 32, para. 21. See also *Findlay v UK*, para. 73.

ग) स्वच्छ पूर्पक्ष गर्न पाउने अधिकारको सुनिश्चिता

अदालतमा पहुँचमात्र न्याय प्राप्तिका लागि पर्याप्त छैन । पूर्पक्षका क्रममा निष्पक्षता सुनिश्चित गर्नु पनि आवश्यक हुन्छ । नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र अनुसार, यो अधिकार देवानी तथा फौजदारी दुवै प्रकारका मुद्दामा लागू हुन्छ र सबै स्वदेशी तथा विदेशीलाई समेत लागू हुन्छ ।^{३३} निष्पक्ष कारबाही र निश्चित प्रक्रियाको सुनिश्चितता अपराधिक मुद्दामा मात्र नभई प्रशासनिक तथा देवानी प्रकृतिका विवादमा समेत धेरै महत्वपूर्ण हुन्छ । निष्पक्ष पूर्पक्षका माध्यमबाट निर्धारित समयमै विवादको टुङ्गो लगाउनुपर्छ । अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र अनुसार, फौजदारी अपराधमा अनावश्यक ढिलासुस्ती नगरी मुद्दा तथा विवादको टुङ्गो लगाउनुपर्छ ।^{३४} यसका साथै, संयुक्त राष्ट्रसङ्घको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार समितिले कुनै पनि फैसला कार्यान्वयन हुनुपूर्व त्यस उपर प्रभावकारी तथा स्वतन्त्ररूपमा पुनरावेदन वा पुनरावलोकन गर्न पाउने अधिकार हुनुपर्छ भनेको छ ।^{३५}

घ) उचित क्षतिपूर्तिको अधिकार

न्यायमा पहुँचको संयन्त्रको उपलब्धताले स्वदेशी तथा विदेशी नागरिकलाई हनन भएका अधिकारको प्रभावकारी उपचारको व्यवस्था गरेको छ ।^{३६} नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको धारा २(३) मा भएको क्षतिपूर्तिको अधिकार सन्धिमा भएको अधिकारको उल्लङ्घन भएको अवस्थामा आकर्षित हुन्छ । नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार समितिका अनुसार, क्षतिपूर्तिले मर्कापरेको पक्षको पुनःस्थापना, पुनर्वास र सामूहिक माफी, पुनः गल्ती नदोहोर्न्याउने प्रत्याभूति, सम्बन्धित कानून र व्यवहारमा सुधारका साथै मानव अधिकार उल्लङ्घन गर्ने दोषीहरूलाई आवश्यक कारबाही गर्ने जस्ता उपायहरू समावेश गरेको छ ।^{३७}

^{३३} ICCPR, Article 14.1.

^{३४} ICCPR (n. 15), Article 14(3)(c).

^{३५} CCPR, *Alzery v. Sweden*, UN Doc. CCPR/C/88/D/1416/2005 (10 November 2006), para. 11.8.

^{३६} See UNGA, Universal Declaration of Human Rights, Article 8; ICCPR Article 2.3(a).

^{३७} CCPR, General Comment No. 31, para. 16.

४.२ न्यायमा पहुँचसम्बन्धी मापदण्ड

४.२.१ अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्था

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको धारा ९ मा उल्लेखित प्रावधान न्यायमा पहुँचसँग सम्बन्धित छ । धारा ९ को उपधारा १ मा प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वतन्त्रता तथा सुरक्षाको अधिकार सुनिश्चित गरिएको छ । तसर्थ, कसैलाई पनि स्वेच्छाचारीरूपले पक्राउ गर्न वा थुनामा राख्न पाइने छैन र कानुनबाट निर्धारित आधारमा वा कार्यविधिबमोजिम बाहेक कसैको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको अपहरण गरिने छैन भन्ने व्यवस्था छ । धारा ९ को उपधारा २ मा पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई पक्राउ गर्ने समयमा निजलाई पक्राउ गरेको कारणसहितको सूचना दिइने र निजविरुद्ध लगाइएको आरोपको जानकारी तुरुन्त दिइने भनी निजको आफ्नो मुद्दासम्बन्धी जानकारी पाउने अधिकार सुनिश्चित गरिएको छ ।

धारा ९ को उपधारा ३ मा “कुनै फौजदारी अभियोगमा पक्राउ गरिएको वा थुनिएको कुनै पनि व्यक्तिलाई न्यायाधीश वा कानुनद्वारा न्यायिक अधिकार प्रयोग गर्न पाउने अधिकारीसमक्ष तुरुन्त उपस्थित गराइनेछ र त्यस्तो व्यक्तिलाई मनासिब समयभित्र सुनुवाइ गरिपाउने वा छुटकारा पाउने अधिकार हुनेछ भन्ने उल्लेख छ । यही धारामा सुनुवाइको अवसर पर्खिरहेका व्यक्तिलाई सामान्य नियमको आधार लिएर थुनामा राखिरहनु हुँदैन भनिएको छ ।

यस प्रतिज्ञापत्रको धारा ९ को उपधारा ४ मा “पक्राउ वा थुनाबाट स्वतन्त्रता अपहरण गरिएको कुनै पनि व्यक्तिले कुनै अदालतसमक्ष कारबाही थालनी गर्न पाउनेछ ताकि त्यस अदालतले विलम्ब नगरी निजको थुनाको वैधताका सम्बन्धमा निर्णय गर्न र थुना कानुनी नभएमा निजलाई रिहाइ गर्न आदेश दिन सकोस्” भन्ने उल्लेख छ । उपधारा ५ मा गैरकानुनी पक्राउ वा थुनाबाट पीडित भएको कुनै पनि व्यक्तिलाई क्षतिपूर्तिको माग गर्न सक्ने अधिकार सुनिश्चित गरिएको छ ।

न्यायिक प्रक्रिया र सुनुवाइमा त्रुटि भई कुनै व्यक्तिले फौजदारी कसुरमा सजाय पाएको र पछि गएर नयाँ वा पछि पत्तालागेको तथ्यबाट अन्याय भएको कुरा निर्विवादरूपमा पुष्टि भएको भन्ने आधारमा निजको सजाय उल्टाइएको वा निजलाई माफी दिइएको अवस्थामा त्यस्तो सजायको परिणामस्वरूप दण्ड सजाय भोगेको त्यस्तो व्यक्तिलाई

कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति दिइने भनी धारा १४ को उपधारा ६ ले क्षतिपूर्तिको अधिकार सुनिश्चित गरेको छ । तर, निजकै कारणबाट तथ्यहरू समयमै पत्ता लाग्न नसकेको कुरा प्रमाणित भने हुनुहुँदैन ।

साथै, उपधारा ७ ले कुनै पनि व्यक्तिलाई कुनै कसुरमा प्रत्येक देशको कानून र दण्ड कार्यविधि अनुसार अन्तिम सजाय दिइसकेपछि वा त्यसबाट निजले छुटकारा पाइसकेपछि सोही कसुरमा निजविरुद्ध पुनः मुद्दा चलाउन वा निजलाई दण्ड दिन नपाउने व्यवस्था गरेको छ ।

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको धारा १५ फौजदारी कानूनको सिद्धान्तमा आधारित रहेको छ । तसर्थ, धारा १५ को उपधारा १ मा कुनै कार्य वा त्रुटि गर्दाका बखत राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय कानून अन्तर्गत त्यस्तो कार्य वा त्रुटि फौजदारी कसुर नहुने भन्ने व्यवस्था भएकोमा कुनै पनि व्यक्तिलाई त्यस्तो कार्य वा त्रुटिका लागि कुनै पनि फौजदारी कसुरको दोषी नबनाइने र फौजदारी कसुर गर्दाका बखत प्रचलित सजायभन्दा बढी सजाय नदिने व्यवस्था रहेको छ ।

४.२.२ राष्ट्रिय व्यवस्था

(क) नेपालको संविधान (२०७२)

नेपालको संविधानको धारा २० मा न्यायसम्बन्धी हक उल्लेख गरिएको छ । धारा २० को उपधारा १ ले कुनै पनि व्यक्तिलाई पक्राउ भएको कारणसहितको सूचना नदिई थुनामा नराख्ने व्यवस्था गरेको छ । उपधारा २ ले कानुनी परामर्शको अधिकार सुनिश्चित गरेको छ । तसर्थ, पक्राउ परेका व्यक्तिलाई पक्राउ परेको समयदेखि नै आफूले रोजेको कानून व्यवसायीसँग सल्लाह लिन पाउने तथा कानून व्यवसायीद्वारा पुर्पक्ष गर्ने हक सँगसँगै आफ्नो कानून व्यवसायीसँग गरेको परामर्श र निजले दिएको सल्लाह गोप्य राख्ने अधिकार रहन्छ ।

धारा २० को उपधारा ३ ले पक्राउ परेको व्यक्तिको मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित हुने अधिकार सुनिश्चित गरेको छ । पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई पक्राउ भएको समय तथा स्थानबाट बाटोको म्यादबाहेक चौबीस घण्टाभित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउनुपर्ने र त्यस्तो अधिकारीबाट आदेश भएमा बाहेक पक्राउ भएको व्यक्तिलाई थुनामा नराख्ने भन्ने उपधारा ३ मा उल्लेख छ ।

धारा २० को उपधारा ४ फौजदारी कानूनको पश्चातदर्शी असर नहुने सिद्धान्तमा आधारित रहेको छ। यस उपधारामा तत्काल प्रचलित कानूनले सजाय नहुने कुनै काम गरेबापत कुनै व्यक्ति सजायभागी नहुने र कुनै पनि व्यक्तिलाई कसुर गर्दाको अवस्थामा कानूनमा तोकिएको भन्दा बढी सजाय नहुने व्यवस्था उल्लेख छ। साथै, धारा २० को उपधारा ५ “अभियुक्तको निर्दोषिताको अनुमानको” सिद्धान्तमा आधारित रहेको छ। उपधारा ५ मा “कुनै अभियोग लागेको व्यक्तिलाई निजले गरेको कसुर प्रमाणित नभएसम्म कसुरदार मानिने छैन” भन्ने उल्लेख छ।

उपधारा ६ मा कुनै पनि व्यक्तिविरुद्ध अदालतमा एकै कसुरमा एक पटकभन्दा बढी मुद्दा नचलाइने र सजाय नदिइने भन्ने उल्लेख छ। साथै, कुनै कसुरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई आफूविरुद्ध साक्षी हुन बाध्य पारिने छैन भन्ने उपधारा ७ मा उल्लेख छ। उपधारा ८ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई निजविरुद्ध गरिएको कारबाहीको जानकारी पाउने हक सुनिश्चित गरेको छ। उपधारा ९ ले प्रत्येक व्यक्तिको स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाइको हक सुनिश्चित गरेको छ। उपधारा १० ले कानुनी सहायताको महत्वलाई दर्शाउँदै असमर्थ पक्षलाई कानूनबमोजिम निःशुल्क कानुनी सहायता पाउने हक सुनिश्चित गरेको छ।

(ख) मुलुकी अपराध संहिता, २०७४

न्यायमा पहुँचको विषयमा मुलुकी अपराध संहितामा पनि विभिन्न प्रावधान रहेका छन्। मुलुकी अपराध संहिताको परिच्छेद २ मा फौजदारी न्यायका सामान्य सिद्धान्तहरू उल्लेख भएकोमा न्यायमा पहुँचको विषयसँग सम्बन्धित सिद्धान्तहरू पनि रहेका छन्। मुलुकी अपराध संहिताको दफा ७ मा कानूनबमोजिम बाहेक सजाय नहुने भनी कानूनले सजाय नहुने कुनै काम गरेबापत कुनै व्यक्ति सजायको भागी नहुने र कुनै पनि व्यक्तिलाई कसुर गर्दाको अवस्थामा कानूनमा तोकिएको भन्दा बढी सजाय नहुने भन्ने उल्लेख छ। दफा ९ मा कुनै व्यक्तिविरुद्ध अदालतमा एकै कसुरमा एक पटकभन्दा बढी मुद्दा चलाइने र सजाय गरिने छैन भनी एउटै कसुरमा दोहोरो सजाय नहुने प्रावधान रहेको छ।

यस संहिताको दफा १० मा कुनै व्यक्ति सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट हुने कारबाहीमा स्वच्छ सुनुवाइबाट वञ्चित हुनेछैन भन्ने उल्लेख छ। दफा ११ मा

आफूविरुद्ध साक्षी हुन कर नलाग्ने व्यवस्था अन्तर्गत कुनै कसुरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई आफूविरुद्ध साक्षी हुन करलाग्ने छैन भन्ने उल्लेख छ ।

मुलुकी अपराध संहिताको दफा १२ मा कुनै कसुरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई त्यस्तो कसुर गरेको प्रमाणित नभएसम्म कसुरदार मानिने छैन भनी कसुर प्रमाणित नभएसम्म कसुरदार नमानिने भन्ने सिद्धान्त रहेको छ ।

(ग) मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा ९ को उपदफा ९ मा कुनै व्यक्तिलाई पक्राउ गर्नुपर्दा निजलाई पक्राउ गर्नु अघि पक्राउ गर्नुपर्ने कारण खुलाई सम्झाई बुझाई आत्मसमर्पण गर्ने आदेश दिनुपर्ने छ भन्ने व्यवस्था रहेको छ ।

यस संहिताको दफा १३ को उपदफा १ मा पक्राउ भएको व्यक्तिलाई हिरासतमा राख्नुपर्ने र उपदफा २ मा हिरासतमा राख्दा त्यस्तो व्यक्तिलाई पक्राउ गरिएको ठाउँ उल्लेख गरी हिरासतमा राख्नुपर्ने कारणसहितको थुनुवापुर्जा दिएरमात्र हिरासतमा राख्नुपर्ने छ भन्ने उल्लेख छ । दफा १३ को उपदफा ५ मा हिरासतमा रहेको व्यक्तिले जानकारी दिन अनुरोध गरेको व्यक्तिलाई निज हिरासतमा रहेको जानकारी दिनुपर्ने छ भने प्रावधान रहेको छ । उपदफा ६ मा पक्राउ गरिएको व्यक्तिले कानुन व्यवसायीसँग सल्लाह लिन चाहेमा अनुसन्धान अधिकारीले निजलाई त्यस्तो कानुन व्यवसायीसँग सल्लाह लिन दिनुपर्ने छ भन्ने उल्लेख छ ।

यस ऐनको दफा १४ को उपदफा १ मा कुनै व्यक्तिलाई कसुरको अनुसन्धानका लागि पक्राउ गरेपछि चौबीस घण्टाभित्र जतिसक्दो चाँडो मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउनु पर्ने छ भन्ने प्रावधान छ । संहिताको दफा १७ मा अनुसन्धान अधिकारीले यस परिच्छेदबमोजिम कुनै कसुरको सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्दा सोधेको प्रश्नको जानेसम्मको जवाफ दिई सम्बन्धित व्यक्तिले अनुसन्धानमा सहयोग गर्नुपर्ने छ तर आफू उपर कुनै कसुरको अभियोग लाग्नसक्ने किसिमको जवाफ दिन कुनै व्यक्तिलाई कर नलाग्ने व्यवस्था रहेको छ ।

(घ) फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०७४

यस ऐनको दफा ५ मा कुनै कसुरका सम्बन्धमा कसुर गर्दाका बखतभन्दा सजाय निर्धारण गर्दाका बखत कानूनबमोजिम घटी सजाय हुनेरहेछ भने घटी सजाय हुने गरी सजाय निर्धारण गर्नुपर्ने भन्ने उल्लेख छ ।

(ङ) अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५

यस ऐनको परिच्छेद २ मा फौजदारी न्यायिक प्रक्रियामा पीडितका अधिकार र कर्तव्यसम्बन्धी प्रावधानहरू रहेका छन् । ऐनको परिच्छेद २ मा फौजदारी न्यायिक प्रक्रियामा पीडितका अधिकार तथा कर्तव्यको व्यवस्था गरेको छ । यस अन्तर्गत दफा ४ मा स्वच्छ व्यवहार पाउने अधिकार अन्तर्गत मर्यादित, स्वच्छ र सम्मानजनक व्यवहार पाउने अधिकार हुने भन्ने उल्लेख छ । दफा ९ मा उल्लेखित न्यायिक कारबाहीसम्बन्धी सूचनाको अधिकार अन्तर्गत पीडितले माग गरेमा अभियोजन गर्ने निकाय वा अधिकारीले न्यायिक कारबाहीसम्बन्धी सूचना प्रदान गर्नसक्ने व्यवस्था गरेको छ । यसै व्यवस्था अन्तर्गत अभियुक्त पुर्पक्षका लागि थुनामा बस्नुपर्ने भएमा त्यसको व्यहोरा, अदालतमा हुने सुनुवाइको मिति, स्थान र समय आदिको सूचना अभियुक्तलाई दिनुपर्ने भन्ने उल्लेख छ ।

दफा १० ले पीडित, पीडितको नजिकका नातेदार र पीडितमा आश्रित व्यक्तिको सुरक्षित हुन पाउने अधिकार सुनिश्चित गरेको छ । यस दफामा पीडितलाई शङ्कास्पद व्यक्ति, अभियुक्त, कसुरदार वा निजसम्बद्ध व्यक्ति वा अभियुक्तका साक्षीबाट पीडित वा पीडितका नजिकका नातेदार र पीडितमा आश्रित व्यक्तिबिरुद्ध हुनसक्ने आक्रमण, क्षति, डर, त्रास वा धम्कीबाट सुरक्षित हुन पाउने अधिकार हुनेछ भन्ने उल्लेख छ ।

दफा ११ ले पीडितले मुद्दाको विषयमा धारणा व्यक्त गर्न पाउने अधिकार सुनिश्चित गरेको छ । दफा १२ मा पीडितको कानून व्यवसायी राख्न पाउने अधिकार उल्लेख छ ।

दफा १८ मा पीडितले क्षतिपूर्ति पाउने भएमा निज पीडितले जानकारी मागेमा क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्नुपर्ने कारबाहीका सम्बन्धमा अभियोजन गर्ने अधिकारीले पीडितलाई जानकारी दिनुपर्ने उल्लेख छ ।

दफा १९ मा क्षतिपूर्ति तथा सामाजिक पुनःस्थापनाको अधिकार अन्तर्गत पीडितलाई पुगेको क्षतिबापत क्षतिपूर्ति पाउने अधिकार हुने र पीडितको सामाजिक पुनःस्थापनाका लागि नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहले पारस्परिक समन्वयमा उपलब्ध स्रोत-साधनका आधारमा आवश्यक योजना तथा कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने भनी नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहलाई जिम्मेवारी प्रदान गरेको छ ।

४.३ अपाङ्गता भएका व्यक्तिको न्यायमा पहुँचसम्बन्धी अवधारणा

न्यायमा पहुँचका सम्बन्धमा नेपालको संविधानले सबै नागरिकका लागि कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम न्यायसम्बन्धी हक अन्तर्गत निःशुल्क कानुनी सहायता पाउने हकको प्रत्याभूति गरेको छ । न्यायमा समान पहुँचको व्यवस्था गर्नु राज्यको दायित्व हो । न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि मानव अधिकारसँग सम्बन्धित गहन विषय हो । अपाङ्गता भएका व्यक्तिको न्यायमा पहुँचका सम्बन्धमा अरू नागरिकसरह कानुनी व्यवस्थामा रहेका प्रावधानसँगै थप विशेष व्यवस्था तथा नीतिहरूसमेत कार्यान्वयनमा रहेको छ ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४ को दफा १५ मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको न्यायमा पहुँच सुनिश्चित गर्न निःशुल्क कानुनी सहायताको अधिकार हुनेछ भनी अपाङ्गता भएका व्यक्तिको न्यायमा पहुँचका लागि व्यवस्था गरिएको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिको राष्ट्रिय रणनीतिक कार्ययोजना (आ.व. २०७७-७८ देखि २०८६-८७) मा निरोधात्मक, उपचारात्मक तथा नियमनकारी उपायद्वारा सामाजिक मूल्य र मान्यतामा परिवर्तन गर्दै पहुँचयुक्त प्रणालीको विकास गर्ने प्रावधान छ । यस प्रावधानले न्याय सम्पादनसँग सम्बन्धित न्यायिक तथा अर्धन्यायिक निकायका पदाधिकारीलाई अपाङ्गताका विषयमा क्षमता अभिवृद्धिका तालिम सञ्चालन गरिने व्यवस्था गरेको छ । यस व्यवस्थाले समेत अपाङ्गता भएका व्यक्तिको न्यायमा पहुँचसम्बन्धी अवधारणालाई थप सुदृढ र फराकिलो बनाउन सहयोग गर्नेछ ।

त्यसैगरी, अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ को दफा ५ मा रहेको फौजदारी न्यायिक प्रक्रियामा पीडितको धर्म, वर्ण, लिङ्ग, जात, जाति, यौनिकता, उत्पत्ति, भाषा, वैवाहिक स्थिति, पारिवारिक स्थिति, उमेर, शारीरिक वा मानसिक अस्वस्थता, अपाङ्गता वा वैचारिक आस्था वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गर्न नहुने तर नाबालिग, जेष्ठ नागरिक वा शारीरिक वा मानसिकरूपले अशक्त पीडित व्यक्तिको खास आवश्यकतालाई

फौजदारी न्यायिक प्रक्रियाको रोहमा बिचार गर्नुपर्ने भएमा सम्भव भएसम्म त्यस्तो पीडितप्रति विशेष व्यवहार गर्न रोक लगाएको नमानिने प्रावधानले अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि न्यायमा पहुँच सहज बनाउन खोजेको देखिन्छ ।

अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा हेर्ने हो भने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६ को धारा १३ अनुसार, साक्षीको रूपमा लगायत प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष सहभागीको रूपमा अनुसन्धानात्मक तथा अन्य प्रारम्भिक चरणहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको प्रभावकारी भूमिकामा सहजता प्रदान गर्ने उद्देश्यले पक्षराष्ट्रहरूले कार्यविधिगत तथा उमेर अनुसारका अनुकूलताहरूका माध्यमबाट समेत व्यक्तिहरूलाई न्यायमा प्रभावकारी पहुँच सुनिश्चित गर्नुपर्ने छ । त्यसका अतिरिक्त, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा प्रभावकारी पहुँच सुनिश्चित गर्न सघाउने उद्देश्यले पक्ष राष्ट्रहरूले प्रहरी, कारागारका कर्मचारी तथा न्याय प्रशासनका क्षेत्रमा कार्यरत कर्मचारीलाई प्रशिक्षण उपलब्ध गराउनुपर्ने कुरा उल्लेख छ ।

त्यसैगरी, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि न्यायमा पहुँचसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सिद्धान्त र मार्गदर्शनहरू, २०२० ले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँचसम्बन्धी विस्तृत व्यवस्था गरेको पाइन्छ, जस अनुसार अपाङ्गता भएका सबै व्यक्तिको कानुनी क्षमता हुन्छ र अपाङ्गताका आधारमा कसैलाई पनि न्यायको पहुँचबाट वञ्चित गर्न मिल्दैन ।^{३५}

प्रभावकारिरूपमा न्यायमा पहुँच स्थापित हुँदा यसले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि अन्तर्गत रहेका अन्य हक-अधिकार उपभोग गर्न सकिने वातावरण सिर्जना गर्दछ । उदाहरणका लागि विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकार, शारीरिक तथा मानसिक संरक्षणको अधिकार, सूचनामा पहुँचको अधिकार, गोपनीयताको सम्मानको अधिकार, शिक्षाको अधिकार, काम तथा रोजगारीको अधिकार, स्वास्थ्यको अधिकार जस्ता हक प्रचलन गराउन पनि न्यायमा पहुँच हुनु अपरिहार्य छ ।^{३६}

^{३५} <https://www.un.org/development/desa/disabilities/wp-content/uploads/sites/15/2020/10/Access-to-Justice-EN.pdf>

^{३६} Access to justice for persons with disabilities: From international principles to practice, 2017, International Bar Association, https://www.biicl.org/documents/1771_access_to_justice_persons_with_disabilities_report_october_2017.pdf

५. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँचका अवरोध :

अध्ययनबाट प्राप्त जानकारी

५.१ नेपालमा अपाङ्गताको तथ्याङ्क

सन् २०११ मा केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले गरेको जनगणनाबमोजिम नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सङ्ख्या ५,१३,३२१ (१.९४ प्रतिशत) थियो । त्यसमा महिलाको सङ्ख्या २,३३,२३५ र पुरुषको सङ्ख्या २,८०,०८६ रहेको देखिन्छ । हाल उपलब्ध आधिकारिक तथ्याङ्क अनुसारको सङ्ख्या यही ५,१३,३२१ (१.९४ प्रतिशत) नै हो । केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले अहिले राष्ट्रिय जनगणनाको प्रारम्भिक नतिजा सार्वजनिक गरेको छ । त्यस अनुसार हाल नेपालको जनसङ्ख्या २,९१,९२,४८० पुगेको छ । यो दश वर्ष अघिको जनसङ्ख्याको तुलनामा २६,९७,९७६ ले बढेको देखिन्छ । हाल केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सङ्ख्या सार्वजनिक गरेको छैन ।

वि.सं. २०६८ सालपछि अहिलेसम्मको स्थितिमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सङ्ख्यामा हेरफेर हुनु नितान्त स्वाभाविक छ । सामाजिक-सांस्कृतिक कारणले गर्दा नेपाली समाजमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सकेसम्म सार्वजनिक नगर्ने प्रवृत्ति देखिन्छ । यस कारणले गर्दा केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले निकालेको तथ्याङ्कभन्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सङ्ख्या १.९४ प्रतिशतभन्दा धेरै नै बढी हुनुपर्ने दाबी राष्ट्रिय अपाङ्ग महासङ्घ नेपाललगायतका सरोकारवालाहरूको रहेको छ ।

प्रदेश १ मा वि.सं २०६८ सालको जनगणना अनुसार कुल जनसङ्ख्या ४५,३४,९४३ रहेकोमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको सङ्ख्या ९४,६४० रहेको छ ।^{४०} मधेश प्रदेशमा कुल जनसङ्ख्या ५४,०४,१४५ रहेकोमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको सङ्ख्या ७१,४३४ रहेको थियो ।^{४१} बागमती प्रदेशमा कुल जनसङ्ख्या ५५,२९,४५२ रहेकोमा

^{४०} https://nhrcnepal.org/uploads/publication/CRPD_Report_Jestha_2075_CTP_Final.pdf

^{४१} ऐजन

अपाङ्गता भएका व्यक्तिको सङ्ख्या ८९,९४६ रहेको थियो।^{४२} त्यसैगरी, गण्डकी प्रदेशको कुल जनसङ्ख्या २४,०३,७५७ रहेकोमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको सङ्ख्या ५८,३९५ रहेको थियो।^{४३} लुम्बिनी प्रदेशको कुल जनसङ्ख्या ४४,९९,२७२ रहेकोमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको सङ्ख्या ८४,७५२ रहेको थियो।^{४४} त्यसैगरी, कर्णाली प्रदेशको कुल जनसङ्ख्या १५,७०,७१८ रहेकोमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको सङ्ख्या ४५,४१९ रहेको थियो र सुदूरपश्चिम प्रदेशको कुल जनसङ्ख्या २२,५२,५१७ रहेकोमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको सङ्ख्या ६७,८३२ रहेको थियो।^{४५}

यो तथ्याङ्क अनुसार १० वर्ष अघि नेपालमा लगभग सवापाँच लाख अपाङ्गता भएका व्यक्ति रहेका थिए। दश वर्षपछि अब पक्कै पनि यो जनसङ्ख्यामा वृद्धि भएको अनुमान गर्न सकिन्छ।

५.२ प्रदेश १ अध्ययनमा छनोट गरिएका जिल्लामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँचका लागि पहिचान भएका अवरोध

५.२.१ जिल्ला मोरङ

१. अवलोकनबाट पहिचान भएका अवरोध

क) जिल्ला प्रशासन कार्यालय

- भुइँतलामा न्यायको व्यवस्था छ। मुख्य सेवा प्रदान गर्ने शाखाहरू भुइँतलामा रहेका छन्। नागरिकता, राहदानी, मुद्दा, प्रलिलिपि आदि सबै सेवा भुइँतलाबाट नै प्रवाह गर्ने गरेको पाइयो।
- तोक लगाउने कार्य भुइँतलामा नै रहेको पाइयो।
- सदर गर्नका लागि माथिल्लो तलामा सिंढी चढेर जानुपर्ने अवस्था रहेको पाइयो।

४२ ऐजन

४३ ऐजन

४४ ऐजन

४५ ऐजन

- उजुरी दर्ता गर्न त्यहाँ पुग्ने अति अशक्त अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि दर्ता गराउन हेल्पडेक्सको व्यवस्था छ ।
- गोप्य कुराकानी गर्नुपर्ने भएमा भुइँ तलामा नै खाली कोठा छ, त्यहीं राखेर कुरा गर्न सकिने पाइयो ।

ख) जिल्ला प्रहरी कार्यालय

- जिल्ला प्रहरी कार्यालय मोरङमा आवश्यकता पर्दा प्रयोग गर्न सकिने गरी गेटमा नै टिबल चियरको व्यवस्था गरेको पाइयो ।
- प्रहरी कार्यालयमा पुगिसकेपछि उजुरी दर्ता गर्नकै लागि अवरोधहरू रहेको पाइएन । सहयोगी वातावरण पाइयो ।
- सुरक्षाकर्मीहरूको व्यवहार मानव अधिकारमैत्री रहेको पाइयो ।

ग) अदालत

- अदालत परिसरसम्म पुग्ने बाटो सहज रहेको पाइयो ।
- अदालत भवनभित्र प्रवेश गर्ने भौतिक संरचना पहुँचयुक्त रहेको पाइएन ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका उजुरी कति छन् भनेर हेर्ने विद्युतीय दर्ता संयन्त्र रहेको पाइएन ।
- सुनाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि छुट्टै व्यवस्था गरिएको छैन भन्ने जानकारी पाइयो ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको उजुरी छिटो छरितो गरी हेर्नुपर्ने भन्ने छुट्टै कानुनी व्यवस्था नभएकाले यसतर्फ पहल भएको पाइएन ।
- अपाङ्गता तथा आर्थिक अवस्था कमजोर भएका व्यक्तिहरूका लागि निःशुल्क कानुनी व्यवस्था रहेको पाइयो ।

घ) स्थानीय तह (विराटनगर महानगरपालिका)

- अपाङ्गता भएका व्यक्ति एकलै टिबल चियर लिएर उजुरी दर्ता गराउन सक्ने पहुँचयुक्त भवन देखिएन ।
- मूल गेट छेउमा टिबल चियरको व्यवस्था देखिए पनि टिबल चियर गुडाएर हिँड्न मिल्ने भौतिक संरचना देखिएन ।

- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको उजुरीलाई प्राथमिकता दिएर कार्यान्वयन गर्ने गरेको जानकारी पाइयो ।
- न्यायिक समितिमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको उजुरी न्यून सङ्ख्यामा दर्ता हुन आउने जानकारी प्राप्त भयो ।

राष्ट्रिय अपाङ्ग महासङ्घ नेपालले इन्जिनियरको टोलीसहित स्थलगत रूपमा गरेको पढुँच परीक्षण प्रतिवेदनबाट प्राप्त जानकारी

जिल्ला प्रशासन कार्यालयको भवन तथा यसको परिसर, विराटनगर, मोरङ: परिसरको मूल प्रवेशद्वारमा नै ढलको मङ्गल छ र त्यसको बिको भुइँ सतहभन्दा ७ इन्च उठेको छ, जसले गर्दा दृष्टिविहीनका साथै wheelchair प्रयोगकर्तालाई असहज हुने देखिन्छ । प्रवेशद्वार न्याम्पले जोडिएको तर सतहमा लेउ जमेको छ । सङ्केतपाटी टाढैबाट पढ्न सकिने र सजिलै देखिने ठाउँमा भुइँ सतहबाट अधिकतम ५ फिटको उचाइमा राखिएको हुनुपर्दछ तर त्यस अनुरूप राखिएको छैन । गाडी बाटोमा अस्तव्यस्त गरी राख्ने गरिएको देखिन्छ । परिसरमा प्रवेश गरिसकेपछि दिशा निर्देशन गर्ने उद्देश्यले विभिन्न भवन र संरचनाहरूलाई प्रष्टरूपमा देखाइएको नक्सा राखिएको छैन तर मुख्य भवनभित्र भने त्यस भवनको नक्सा राखिएको छ । भवनहरूमा पुग्नका लागि दृष्टिसम्बन्धी अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई मार्गनिर्देश गर्नका लागि कुनै प्रकारको सामग्री प्रयोग भएको छैन । भवन परिसरबाट भित्र पस्दा १ फिट चौडाइ ८ इन्च उचाइ भएका खुड्किला चढ्न पर्छ, जबकि मापदण्ड अनुसार खुड्किलाको उचाइ ६ इन्चसम्मको मात्र हुनुपर्छ । न्याम्प अनुपयुक्त ठाउँमा छ, हिल चियर घुमाउन नमिल्ने गरी राखिएको छ । न्याम्पको चौडाइ ३ फिट र भिरालोपनको अनुपात १:७ बनाइएको छ । न्याम्पको दिशा परिवर्तन हुने ठाउँमा ३ फिट चौडाइको ल्यान्डिङ बनाइएको छ । न्याम्पको एकापट्टिमात्रै ३ फिट ५ इन्चको उचाइमा रेलिङ लगाइएको छ, जबकी न्याम्पको चौडाइ घटीमा ३ फिट र भिरालोपनको अनुपात १:१५ हुनुपर्दछ । न्याम्पको दिशा परिवर्तन हुने ठाउँमा ५ फिट चौडाइको ल्यान्डिङ हुनुपर्दछ । न्याम्पको द्वैतिर रेलिङ ३ फिटको उचाइमा लगाउनु पर्दछ ।

२. उजुरी दर्तासँग सम्बन्धित अवरोध

क) जिल्ला प्रशासन कार्यालय

- निवेदनमा तोक लगाउने कार्य भुईँ तलामा नै रहेको पाइयो ।
- सदर गर्नका लागि मात्रै माथिल्लो तलामा पुग्नु पर्ने भए पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सहयोग गरिने जानकारी पाइयो ।
- उजुरी दर्ता गर्न पुग्ने अति असक्त अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि दर्ता गराउनका लागि हेल्पडेक्सको व्यवस्था, गोप्य कुराकानी गर्नुपर्ने भएमा भुईँ तलामा नै खालि कोठा छ । त्यहीं राखेर कुरा गर्न सकिने पाइयो ।
- सेवा प्रदान गर्नका लागि कहिले काहीं टोकन प्रदान गर्ने गरिएको जानकारी पाइयो ।
- सेवाग्राही अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अभिभावकबाट आवश्यक सोधपुछ गरी सेवा प्रदान गर्ने गरिएको जानकारी पाइयो ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू सेवा लिन पुग्दा सेवा प्रवाहीकरणमा प्राथमिकता प्रदान गर्ने गरिएको जानकारी पाइयो ।
- बहिरा व्यक्तिहरूका लागि आवश्यक परेमा दोभासेको व्यवस्था गरिने जानकारी पाइयो ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले उजुरी दिएको खण्डमाईमा प्राथमिकता प्रदान गर्ने गरिएको जानकारी पाइयो ।
- न्यायमा पहुँच पुगेको वा नपुगेको भन्ने अनुगमन गर्ने संयन्त्रको कमी छ तर उजुरी रेफरल सेवामात्रै हुने भएकाले थप अनुगमन गर्ने गरिएको छैन भन्ने जानकारी पाइयो ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई नै लक्षित गरी छुट्टै विशेष व्यवस्था गरिएको पाइएन ।

ख) जिल्ला प्रहरी कार्यालय

- जिल्ला प्रहरी कार्यालय मोरङमा आवश्यकता अनुसार प्रयोगका लागि गेटमै टिबल चियरको उपलब्धता गराइएको पाइयो ।

- प्रहरी कार्यालयमा पुगिसकेपछि उजुरी दर्ता गर्नकै लागि अवरोधहरू रहेको पाइएन । सहयोगी वातावरण पाइयो ।
- सुरक्षाकर्मीहरूको व्यवहार मानव अधिकारमैत्री रहेको पाइयो ।
- अदालत भवन अपाङ्गतामैत्री नहुँदा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई अदालतमा न्यायाधीशसमक्ष पुऱ्याउन सिँढीदेखि बोकेर लानुपर्ने हुँदा कठिनाइ भएको भन्ने जानकारी पाइयो ।

ग) अदालत

- अदालत परिसरसम्म पुग्ने बाटो सहज रहेको पाइयो ।
- अदालत भवनभित्र प्रवेश गर्ने भौतिक संरचना पहुँचयुक्त रहेको पाइएन ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका उजुरीहरू कति छन् भनेर हेर्ने विद्युतीय दर्ता संयन्त्र रहेको पाइएन ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिका उजुरी तुरुन्तै हेर्ने कानुनी संयन्त्र नभएको पाइयो ।

घ) स्थानीय तह (विराटनगर महानगरपालिका)

- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको उजुरीलाई प्राथमिकता दिएर कार्यान्वयन गर्ने गरेको जानकारी पाइयो ।
- जम्मा २ प्रतिशतमात्र अपाङ्गता भएका व्यक्तिका उजुरी न्यायिक समितिमा दर्ता हुन आउने जानकारी प्राप्त भयो ।

३. सूचना तथा सञ्चारसँग सम्बन्धित अवरोध

सूचना तथा सञ्चारसँग सम्बन्धित अवरोधहरूमा विशेषगरी दृष्टिविहीन, बहिरा, श्रवण अपाङ्गता भएका, अटिजम, मस्तिष्क पक्षघात भएका व्यक्तिहरूका लागि सूचना तथा सञ्चारसँग सम्बन्धित आवश्यक व्यवस्था भएको पाइएन ।

५.२.२ धनकुटा

१. भौतिक संरचनासँग सम्बन्धित अवरोध

क). जिल्ला प्रशासन कार्यालय

- जिल्ला प्रशासन कार्यालय धनकुटा धेरै उचाइमा रहे पनि जिल्ला प्रशासन कार्यालयदेखि अदालत परिसरसम्म पक्की सडक रहेको पाइयो ।
- प्रमुख जिल्ला अधिकारीको कार्य कक्ष तेस्रो तलामा रहेकाले आवश्यक परेको अवस्थामा सेवाग्राहीलाई तलै उत्रिएर सेवा दिने गरेको जानकारी पाइयो ।
- जिल्ला प्रशासनका दर्ता चलानी तल्लो तलामा रहे तापनि त्यस शाखामा पहुँचयुक्त वातावरण रहेको पाइएन ।

ख) जिल्ला प्रहरी कार्यालय

- धनकुटा जिल्लाको जिल्ला प्रहरी कार्यालय माथि डाँडामा रहेको र सडकदेखि नै ठाडो सिँढी भएकाले जिल्ला प्रहरी कार्यालय अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सहज भएको देखिएन ।
- प्रहरी कार्यालयमा पुगिसकेपछि उजुरी दर्ता गर्नकै लागि अवरोधहरू रहेको पाइएन । सहयोगी वातावरण पाइयो ।
- सुरक्षाकर्मीहरूको व्यवहार मानव अधिकारमैत्री रहेको पाइयो ।

ग) अदालत

- जिल्ला अदालत धनकुटा परिसरसम्म पुग्न अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सहज रहेको र उजुरी दर्ता गर्नसक्रे वातावरण रहेको पाइयो ।
- तथापि, अदालत भवनभित्र पस्ने मूल ढोका पहुँचयुक्त रहेको देखिएन ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्ति एकलै ट्विल चियर लिएर उजुरी दर्ता गराउन सक्ने पहुँचयुक्त भवन देखिएन ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका उजुरी कति छन् भनेर हेर्ने विद्युतीय दर्ता संयन्त्र रहेको पाइएन ।

घ) स्थानीय तह (धनकुटा नगरपालिका)

- स्थानीय तहको बन्दै गरेको नयाँ भवनमा समेत जता जान पनि सिँढी चढ्नुपर्ने र शौचालय पनि पहुँचयुक्त रहेको पाइएन ।
- कार्यालय प्रमुखहरू माथिल्लो तलामा बस्ने गरे तापनि आवश्यक परेको खण्डमा तल उत्रिएर सेवाग्राहीलाई सेवा दिने गरेको भन्ने जानकारी पाइयो ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिका उजुरीहरूलाई प्राथमिकतामा राखेर काम गर्ने गरेको जानकारी पाइयो ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका उजुरी दर्ता हुन नआएको जानकारी पाइयो ।

२. उजुरी दर्तासँग सम्बन्धित अवरोध

क) जिल्ला प्रशासन कार्यालय

- प्रमुख जिल्ला अधिकारीको कार्य कक्ष तेस्रो तलामा रहेकाले आवश्यक परेको अवस्थामा सेवाग्राहीलाई तलै उत्रिएर सेवा दिने गरेको जानकारी पाइयो ।
- जिल्ला प्रशासनका दर्ता चलानीमा रहेका कर्मचारीले अपाङ्गता भएका व्यक्तिप्रति सम्मानजनक व्यवहार रहेको पाइएन ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिका निवेदनहरूलाई प्राथमिकतामा राखेर हेर्ने गरेको जानकारी पाइयो ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको उजुरी आजसम्म दर्ता हुन नआएको जानकारी पाइयो ।

ख) जिल्ला प्रहरी कार्यालय

- धनकुटा जिल्लाको जिल्ला प्रहरी कार्यालय डाँडामा रहेको र सडकदेखि नै ठाडो सिँढी भएकाले जिल्ला प्रहरी कार्यालय अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सहज भएको देखिएन ।
- प्रहरी कार्यालयमा पुगिसकेपछि उजुरी दर्ता गर्नकै लागि अवरोधहरू रहेको पाइएन । सहयोगी वातावरण पाइयो ।
- सुरक्षाकर्मीहरूको व्यवहार मानव अधिकारमैत्री रहेको पाइयो ।

ग) अदालत

- जिल्ला अदालत धनकुटा परिसरसम्म पनि पुग्न अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सहज रहेको र उजुरी दर्ता गर्न सक्ने वातावरण रहेको पाइयो ।
- तथापि, अदालत भवनभित्र पस्ने मूल ढोका पहुँचयुक्त भएको देखिएन ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्ति एकलै हिवल चियर लिएर उजुरी दर्ता गराउन सक्ने पहुँचयुक्त भवन देखिएन ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका उजुरी कति छन् भनेर हेर्ने विद्युतीय दर्ता संयन्त्र भएको पाइएन ।
- अपाङ्गता भएका महिलालाई जबरजस्ती करणी गरेका ३ वटा उजुरी रहेको पाइयो ।

घ) स्थानीय तह (धनकुटा नगरपालिका)

- अपाङ्गता भएका व्यक्ति उजुरीलाई प्राथमिकतामा राखेर काम गर्ने गरेको जानकारी पाइयो ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिका उजुरी दर्ता हुन नआएको जानकारी पाइयो ।

३. सूचना तथा सञ्चारसँग सम्बन्धी अवरोध

स्वर-बोलाइ, बौद्धिक अपाङ्गता तथा दृष्टि अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि सूचना तथा सञ्चारका लागि भनेर कुनै विशेष व्यवस्था गरिएको पाइएन ।

५.२.३ संखुवासभा

१. भौतिक संरचना सम्बन्धित अवरोध

क) जिल्ला प्रशासन कार्यालय

- संखुवासभाको जिल्ला प्रशासन कार्यालय भवन तल्लो तलामासम्म पहुँचयुक्त रहेको पाइयो ।
- दर्ता, चलानीलगायत जनतासँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने सेवा कक्षहरू तल्लो तलामा रहेको र पहुँचयुक्त रहेको पाइयो ।
- प्रमुख जिल्ला अधिकारीको कार्य कक्ष दोस्रो तलामा रहेकाले आवश्यक परेको अवस्थामा सेवाग्राहीलाई तल झरेर सेवा दिने गरेको जानकारी पाइयो ।

- सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारीको कार्य कक्ष तल्लो तलामा रहेको र पहुँचयुक्त रहेको पाइयो ।

ख) जिल्ला प्रहरी कार्यालय

- जिल्ला प्रहरी कार्यालय संखुवासभामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू स्वयं उजुरी दर्ता गर्न गाडीमा बाहेक हिँडेर वा ह्विल चियरमा बसेर पुग्न सक्ने अवस्था देखिएन ।
- संखुवासभा जिल्लाको प्रहरी कार्यालय डाँडामा रहेकाले कार्यालयसम्म पुग्ने बाटो ठूलो सडक भए पनि ठाडो उकालो रहेकाले त्यहाँ कुनै पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू ह्विल चियर लिएर जान नसक्ने हुँदा भौतिक संरचना अवरोधयुक्त देखियो ।
- प्रहरी कार्यालयमा पुगिसकेपछि उजुरी दर्ता गर्नकै लागि अवरोधहरू रहेको पाइएन । सहयोगी वातावरण पाइयो ।
- सुरक्षाकर्मीहरूको व्यवहार मानव अधिकारमैत्री रहेको पाइयो ।

ग) अदालत

- जिल्ला अदालत संखुवासभा चैनपुर नगरपालिकामा विगत धेरै वर्षदेखि बहालको घरमा रहेको पाइयो ।
- अदालत भवन परिसरसम्म पुग्नलाई नै पहुँचयुक्त सडक रहेको पाइएन ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका उजुरी कति छान् भनेर हेर्ने विद्युतीय दर्ता संयन्त्र रहेको पाइएन ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका उजुरी छिटो छरितो हेर्नुपर्ने भन्ने छुट्टै कानुनी व्यवस्था नरहेको पाइयो ।
- अपाङ्गता तथा आर्थिक अवस्था कमजोर भएका व्यक्तिहरूका लागि निःशुल्क कानुनी सहायताको व्यवस्था रहेको पाइयो ।

घ) स्थानीय तह (धनकुटा नगरपालिका)

- स्थानीय तह नयाँ बन्दै गएको भवनमा भए तापनि शौचालय, सिँढी पहुँचयुक्त रहेको पाइएन ।

- कार्यालय प्रमुखहरू माथिल्लो तलामा बस्ने गरे तापनि आवश्यक परेको खण्डमा तल उत्रिएर सेवाग्राहीलाई सेवा दिने गरेको भन्ने जानकारी पाइयो ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिका उजुरीहरूलाई प्राथमिकतामा राखेर काम गर्ने गरेको जानकारी पाइयो ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका उजुरी दर्ता हुन नआएको जानकारी पाइयो ।

२. उजुरी दर्तासँग सम्बन्धित अवरोध

क) जिल्ला प्रशासन कार्यालय

- अपाङ्गता भएका व्यक्तिका निवेदनहरूलाई प्राथमिकतामा राखेर हेर्ने गरेको जानकारी पाइयो ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको ठाडो उजुरी आजसम्म दर्ता हुन नआएको जानकारी पाइयो ।

ख) जिल्ला प्रहरी कार्यालय

- जिल्ला प्रहरी कार्यालय संखुवासभा जिल्लामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू स्वयं उजुरी दर्ता गर्न गाडीमा बाहेक हिँडेर वा हिवल चियरमा बसेर पुग्न सक्ने अवस्था देखिएन ।
- संखुवासभा जिल्लाको प्रहरी कार्यालय डाँडामा रहेकाले कार्यालयसम्म पुग्ने बाटो पक्की भए पनि ठाडो उकालो रहेकाले त्यहाँ कुनै पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू हिवल चियर लिएर पुग्न नसक्ने हुँदा भौतिक संरचना अवरोधयुक्त देखियो ।
- प्रहरी कार्यालयमा पुगिसकेपछि उजुरी दर्ता गर्नकै लागि भने अवरोधहरू रहेको पाइएन । सहयोगी वातावरण पाइयो ।
- सुरक्षाकर्मीहरूको व्यवहार मानव अधिकारमैत्री रहेको पाइयो ।

ग) अदालत

- जिल्ला अदालत संखुवासभा चैनपुर नगरपालिकामा विगत धेरै वर्षदेखि बहालको घरमा रहेको पाइयो ।
- अदालत भवन परिसरसम्म पुग्नलाई नै पहुँचयुक्त सडक रहेको पाइएन ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका उजुरीहरू कति छन् भनेर हेर्ने विद्युतीय दर्ता संयन्त्र रहेको पाइएन ।

- अपाङ्गता भएका महिलालाई जबरजस्ती करणी गरेको एउटा उजुरी रहेको पाइयो ।

घ) स्थानीय तह (धनकुटा नगरपालिका)

- अपाङ्गता भएका व्यक्तिका उजुरीलाई प्राथमिकतामा राखेर काम गर्ने गरेको जानकारी पाइयो ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका उजुरी दर्ता हुन नआएको जानकारी पाइयो ।

३. सूचना तथा सञ्चारसँग सम्बन्धित अवरोध

- सूचना तथा सञ्चारसम्बन्धी अवरोधहरूमा विशेषगरी दृष्टिविहीन, बहिरा, श्रवण अपाङ्गता, अटिजम, मस्तिष्क पक्षघात भएका व्यक्तिहरूका लागि सूचना तथा सञ्चारसम्बन्धी आवश्यक व्यवस्था भएको पाइएन ।

४. प्रदेश १ को अध्ययनको निष्कर्ष

अपाङ्गता भएका व्यक्तिका अधिकारलाई संवैधानिक तथा कानुनी मान्यता दिइएको छ । नेपालको संविधान (२०७२) को मौलिक हकमा यसलाई समेटिएको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिका अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४ कार्यान्वयनमा आएको छ । उपरोक्त तथ्यहरूका आधारमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको संरक्षणमा राज्यको प्रयास सकारात्मक देखिन्छ तर पनि कार्यान्वयन पक्ष फितलो रहेको छ । नेपाल सरकारले अपाङ्गताको अवस्था अनुसार व्यक्तिको वर्गीकरण गरेको छ र सोही अनुरूप सेवा, सुविधा र अवसरहरूको उल्लेख गरे पनि उपरोक्त सेवा सुविधाहरूको उपभोगमा विभिन्न अवरोधको सामना गर्नु परेको भोगाई रहेको पाइन्छ । समाजमा व्याप्त अपाङ्गताप्रतिको नकरात्मक सोच, पहुँचयुक्त सार्वजनिक भौतिक संरचना, यातयात सेवा, पहुँचयुक्त सूचना तथा सञ्चार प्रणालीको अभाव नै मुख्य अवरोधका रूपमा रहेको पाइन्छ ।

५. प्रदेश १ का लागि सिफारिस

- सबै सार्वजनिकस्थल र तीसँग सम्बन्धित सेवा सुविधा अपाङ्गता भएका व्यक्ति, ज्येष्ठ नागरिक, महिला, बालबालिकालगायत सबैका लागि प्रयोगमैत्री र पहुँचयुक्त बनाइनुपर्ने र यसका लागि नेपाल सरकारले अपाङ्गता भएका

व्यक्तिहरूका लागि भौतिक पहुँच तथा सञ्चार सेवा निर्देशिका २०६९ मा उल्लेखित मापदण्डहरू अनिवार्य लागू गराउने व्यवस्था गर्ने ।

- विद्युतीयलगायत अन्य सार्वजनिक सूचनाहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू (दृष्टिसम्बन्धी अपाङ्गता भएका व्यक्ति, बौद्धिक अपाङ्गता भएका व्यक्ति, अटिजम) भएकाको पहुँच पुऱ्याउन सरकारी वेबसाइटहरूलाई पहुँचयुक्त बनाउने, सूचना केन्द्रहरूबाट विभिन्न वैकल्पिक माध्यमहरूमा सूचना उपलब्ध गराउने, सार्वजनिक बडापत्रहरू छापा, अडियो तथा डिजिटलाइज्ड गर्ने ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई न्यायमा पहुँच स्थापित गर्न न्यायालय, प्रहरी सङ्गठन, अर्धन्यायिक निकाय, वकिलको कार्यालय, बार एसोसिएसन आदिलाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका विषयमा गर्नुपर्ने विशेष व्यवस्था र सहयोग प्रणालीहरूका बारेमा अभिमुखीकरण दिने र सरकारको पहुँचयुक्त र समावेशी न्यायप्रणाली अन्तर्गत अपाङ्गताका सवालहरू समावेश गराउने ।
- बहिरा व्यक्तिहरूका लागि सञ्चारमा पहुँच सुनिश्चित गर्न साङ्केतिक भाषाको तालिम नलिएकाहरूलाई साङ्केतिक भाषाको तालिम, बहिरा व्यक्तिका परिवारका सदस्यहरूलाई साङ्केतिक भाषाको तालिम, साङ्केतिक भाषाका दोभासे उत्पादन तथा परिचालन, सरकारी निकायका कर्मचारी (कम्तीमा पनि सूचना अधिकृतहरू) लाई आधारभूत साङ्केतिक भाषाको तालिम, सरकारी कार्यालयहरूमा दोभासेको व्यवस्था, विभिन्न कार्यक्रम तथा बैठकहरूमा बहिरा तथा सुस्त श्रवण व्यक्तिहरूलाई निमन्त्रणा गर्दा दोभासेको व्यवस्था जस्ता कार्यक्रम र गतिविधिहरू सञ्चालन गर्ने ।

५.३ मधेश प्रदेश

अध्ययनमा छनोट गरिएका जिल्लामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँचका लागि पहिचान भएका अवरोध

५.३.१ धनुषा

१. अन्तर्वाताबाट पहिचान भएका अवरोध

जिल्ला प्रशासन कार्यालय धनुषामा भवनभित्र प्रवेश गर्ने स्थानमा ट्विबल चियर छिर्ने स्लोप भएको तर अरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले सेवा लिन भित्र जान सहयोगीको आवश्यकता पर्ने देखियो। आफूहरूलाई यस्ता विषयमा कसैले जानकारी नगराएकाले सामान्य तर आवश्यक विषयमा ध्यान जान नसकेको हुँदा आफूहरूको व्यवस्थापकीय कमजोरी भएको स्वीकार गरेको पाइयो। आफूहरूले यस्ता विषयमा आगामी योजना एवं कार्यक्रममा विषेश ध्यान दिने सरोकारवालाहरूले बताए।

उच्च अदालत जनकपुरधामका रजिस्ट्रार र जिल्ला प्रहरी कार्यालय धनुषाले ट्याक्टायलका लागि पहल गर्ने जानकारी गराए। जिल्ला प्रशासन कार्यालय, जिल्ला प्रहरी र उच्च अदालतले आफूहरूबाट तत्काल गर्न सकिने सम्बन्धमा सुझाव दिन अध्ययन टोलीलाई अनुरोध गरेको थियो। जिल्ला प्रहरी कार्यालयले हिरासतमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू आउँदा विषेश ध्यान राख्ने, आवश्यक सहयोग गर्ने, परिवारलाई जानकारी दिनेगरेको र छुट्टै राख्ने प्रयास गर्ने भन्ने जानकारी गराए।

कुनै पनि कार्यालयमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका उजुरी वा मुद्दा दर्ताको सङ्ख्या छुट्टै राखिएको पाइएन। जिल्ला प्रशासन कार्यालयले अपाङ्गता भएका व्यक्ति हो भन्ने पहिचान भएमा लाइनमा नबसाई तत्काल सेवा दिने व्यवस्था गरेका छन्। उच्च अदालत जनकपुरले अपाङ्गता भएका थाहा पाएमा उच्च अदालत नियमावलीको नियम १४ अन्तर्गत उच्च प्राथमिकतामा राखेर मुद्दा हेर्ने अधिकारी तोक्रे व्यवस्था गरेको तर २ वर्षदेखि यस्तो सहयोगको माग नभएको भन्ने जानकारी पाइयो। जनकपुरधाम उपमहानगरपालिकामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू गुनासा एवं उजुरी लिएर न्यायिक समितिमा पुग्दा दुई पक्षलाई राखी छलफल र मिलापत्र गराएर पठाउने गरेको तर घटनाका सम्बन्धमा पुनः सोधपुछ नगर्ने गरेको पाइयो।

२. लक्षित वर्गसँगको छलफलबाट पहिचान भएका अवरोध

- जिल्ला प्रशासन, जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा उजुरीबारे जानकारी माग गर्न जाँदा माथिल्लो तलामा कार्यालय प्रमुख बस्ने भएकाले भेटघाट गर्न जान मुस्किल भयो । कार्य कक्षमा पुगेपछि वास्ता नगर्ने, दोभासे र सहयोगी (बहिरा र बहु अपाङ्गता) नहुँदा कार्यालय प्रमुखले आफूले भन्न खोजेको कुरा नबुझ्ने र झर्को मान्ने गरेको पाइयो ।
- कुनै पनि कार्यालयमा लिफ्ट वा स्लोप नहुँदा कार्यालय प्रमुखसँग आफ्ना कुरा सिधै राख्न जान समस्या भएको,
- कार्यालयको बाहिर ढोकाबाट भित्र प्रवेशमा कठिनाइ रहेको, सानो गेट, अग्लो, ढिस्को, खाल्डाखुल्डी, कहीं चिल्लो, चिप्लो रहेको,
- शौचालय प्रयोग गर्न नसकिने, खानेपानीको धारा अग्लो ठाउँमा राख्राले पानी पिउन नपाउने गरेको, प्रतीक्षालय सिँढीसहितको बनाइएकाले जान गाह्रो हुने गरेको थाहा भयो ।
- सरकारी कार्यालयमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई बस्ने ठाउँ, छुट्टै लाम, सेवा लिने ठाउँ नहुँदा घण्टौं लाममा बसेर सेवा दिने ठाउँमा पुग्दा झ्याल अग्लो भएकाले भित्रका कर्मचारी, सेवा दिने ठाउँ नदेखिने गरेको, पार्किङको व्यवस्था नहुँदा ट्राइसाइकल, स्कुटीलगायतका साधन राख्न समस्या हुने गरेको थाहा भयो ।
- अपाङ्गता भएका कारण स्थानीय तहमा योजना कार्यक्रम प्रस्ताव माग भएपछि प्रस्ताव पेश गर्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिले गर्न सक्दैनन्, सबै झुठा कुरा लेखेर ल्याएका छन्, पछि गर्न सक्दैनन्, उनीहरूसँग कुरा गर्न र कुरा बुझाउन गाह्रो हुन्छ भनेर प्रस्ताव अस्वीकार गर्ने गरेको जानकारी प्राप्त भयो ।
- सेवा लिन गयो भने सबै शाखा, कोठामा आफैं घिसरिएर पुग्नुपर्छ, सबै हाकिम, कर्मचारी रमिता हेरेर बस्ने गरेका,
- स्थानीय तहमा कुनै समस्या वा सहयोग लिन गएमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू आएको थाहा पाएपछि बहाना बनाएर भेट्न नमान्ने, भेटिहाले पनि कुरा नगर्ने, नगर प्रमुखले उप-प्रमुखलाई देखाउने उप-प्रमुखले

प्रमुखलाई देखाएर पञ्छाउने गरेको, विशेषगरी बहिरा व्यक्तिहरूका हकमा यस्तो हुने गरेको,

- बहिराहरूको हकमा ताली बजाएको सुन्छ, आँखा देख्नसक्छ, सबै कुरा थाहा पाउँछ भनी परिचयपत्रको कार्ड बनाइदिन नमान्ने गरेको थाहा भयो ।
- बहिरा महिलाहरूलाई कहीं कतै एकलै हिँड्न खतरा छ । कुनै हिँसा, दुर्व्यवहार भयो भन्ने तत्काल भन्न सक्दैनन्, कुरा कसैले बुझ्दैन । यौन हिंसामा परेपछि घटनाबारे जानकारी गराउँदा सुन्न मान्दैनन् । अदातलमा समेत ढिलासुस्ती गर्ने गरेको बताइयो ।
- सरकारी निकायमा साङ्केतिक भाषाका दोभासे नहुँदा सेवा लिन नसकिने गरेको छ ।
- कोभिड महामारीको समयमा सबैभन्दा बाच्च गाह्रो अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई भएको तर कसैले यो विषयमा आवाज उठाउने वा घरमा उसको अवस्थाबारे जानकारी लिन आएको पाइएन ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई विवाहपछि झन् समस्या हुने गरेको साथै अपाङ्गता भएका व्यक्ति र सामान्य व्यक्तिबीचमा विवाह भएमा केही समयपछि हिँसा हुनेगरेका घटना अधिकांश अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले भोगेको बताए ।
- साङ्केतिक भाषाका दोभोसे एवं सहयोगीको व्यवस्था कुनै पनि कार्यालयमा रहेको छैन ।
- ट्याक्टायल नहुँदा जिल्ला प्रहरी, प्रशासन, स्थानीय तह वा अदालतमा आफैं गएर आफ्ना समस्या, कुरा राख्न नपाएको,
- अपाङ्गता भएका व्यक्ति समस्यामा परेर जिल्ला प्रहरी वा जिल्ला प्रशासनमा गएमा गोपनीयता नहुने गरेको र आफू घर पुग्दा सबैले थाहा पाएर सोधपुछ गर्ने गरेको अनुभव सुनाए ।
- जिल्ला प्रहरीमा मिलापत्र गराउन पहल गर्ने गरेको, अपाङ्गता भएका व्यक्ति हौ, मिलेर बस्नुपर्छ भनी हतोत्साहित गर्ने, दबाब दिने, धम्काउने गरेकाले बाध्य भएर मिलापत्रमा जानुपर्ने बाध्यताहरू रहेकाले फेरि कुनै घटना भएमा सहेर बस्नेगरेको बताए ।

- मुखै अगाडि अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई होच्याउने तथा अपमान गर्ने खालका शब्दहरू प्रयोग गर्ने गरेको थाहा भयो ।
- कोही कर्मचारी अपाङ्गता भएका व्यक्ति नभएकाले नयाँ बनेका भौतिक पूर्वाधारसमेत पहुँचयुक्त छैनन् ।
- अधिकांश सरकारी कार्यालयमा बडापत्र साना अक्षरमा माथि झुण्डाइएको, पढ्न गाह्रो, सूचना बोर्ड, उजुरी पेटीका माथि राखेगरेकाले सूचना हेर्न, पढ्न, उजुरी पेटीकामा उजुरी खसाल्न नसक्ने अवस्था रहेको थाहा भयो ।
- सरोकारवाला निकायले अपाङ्गता भएका व्यक्तिका समस्यालाई ध्यान नदिएकाले समस्या समाधानमा ढिलाइ भएको छ ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँच बढाउने, क्षमता विकास गर्ने, स्वरोजगार बनाउने, आत्मनिर्भर बनाउने विषयमा प्रदेश सरकार, स्थानीय सरकार र सरोकारवाला निकाय गम्भीर नभएका र योजना, कार्यक्रम, बजेटमा ध्यान नदिएकाले आफूहरूले पाउने सेवाबाट समेत वञ्चित हुनुपरेको बताइयो ।

३. अवलोकबाट पहिचान भएका अवरोध

- सरोकारवाला निकाय (जिल्ला प्रहरी कार्यालय, जिल्ला प्रशासन कार्यालय, उच्च अदालत, स्थानीय तहले पहुँचयुक्त बाटो, भवन, कार्यालय प्रमुखसम्मको पहुँचका बारेमा ध्यान नदिएको पाइयो ।
- दैनिकरूपमा सेवा दिने स्थानहरूमा ट्याक्टायल, ट्राइसाइकल, स्कुटी लान सहयोगीको आवश्यकता पर्ने देखियो ।
- सूचनाको पहुँचका लागि व्यवस्था नगरेको, बडापत्र साना अक्षरमा लेखिएका, जिल्ला प्रशासन कार्यालयको भवनभित्रको भित्तामा लेखिएको, जिल्ला प्रहरी, उच्च अदालतमा साना अक्षरमा लेखिएको, जनकपुर उपमहानगरपालिकामा बडापत्र नराखिएको, सूचना बोर्ड, उजुरी बक्स माथि झुण्ड्याइएको, दोभासे, सहयोगीको व्यवस्था कुनै कार्यालयमा नभएको पाइयो ।

- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि भनि फोकल कर्मचारी खटाइएको पाइएन । जिल्ला प्रहरी कार्यालयको महिला सेवा केन्द्रमा पहुँचयुक्त स्लोप निर्माण गरिए पनि प्रयोग गर्न नसकिने गरी अग्लो भएको पाइयो ।

३.१. भौतिक संरचनासँग सम्बन्धित अवरोध

(क) जिल्ला प्रहरी कार्यालय तथा थुनुवाकक्ष: महिला तथा बालबालिका सेवा केन्द्रमा हिवल चियर जाने स्लोप बनेको तर हिवल चियर प्रयोगकर्ता आफैले लैजान नसके, साँगुरो, ट्याक्टायल कहीं नराखिएको पाइयो । कार्यालय प्रमुख माथिल्लो तलामा बस्ने गरेका र आफूसँग गुनासो गर्न आउने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू भएमा तलै झरेर गुनासो सुन्ने गरेको थाहा भयो । अहिलेसम्म अपाङ्गता भएका कारण कार्यालय प्रमुखलाई भेट्न जान समस्या भयो भनेर गुनासो नआएकाले आफ्नो ध्यान यस्तो संवेदनशील विषयमा नगएको भनी जिल्ला प्रहरी प्रमुखले जानकारी दिएको । शौचालय महिला र पुरुषका लागि छुट्टै भए तापनि पहुँचयुक्त नरहेका पाइयो । थुनुवा कक्ष पहुँचयुक्त नभएको तर छुट्टै कोठा तयार गरी व्यवस्था गर्न सकिने जानकारी दिइयो ।

(ख) उच्च अदालत जनकपुरधाम: मूलगेट बन्द रहेको पाइयो भने सानो गेट मोटरबाइक जान सक्ने तर हिवल चियर, ट्राइसाइकल छिर्न नसक्ने देखियो । इजलास पहुँचयुक्त नभएको पाइयो । शौचालय महिला र पुरुषका लागि छुट्टै भए तापनि पहुँचयुक्त नरहेका पाइयो । सबै इजलास माथिल्लो तलामा रहेका र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई अदालतमा उनका परिवारका सदस्य वा आफन्तहरूले लग्ने गरेको । अहिलेसम्म दोभासे वा सहयोगीको व्यवस्था गरिपाउँ भनी माग नभएको र माग भएमा व्यवस्था गर्ने बताइयो भने उच्च अदालतको नियमवालीको नियम १४ अन्तर्गत उच्च प्राथमिकतामा राखी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका मुद्दा हेर्ने गरेको बताइयो । फोकल पर्सन नतोकिए तापनि तत्काल अपाङ्गता भएका व्यक्ति भन्ने पहिचान हुनासाथ व्यक्ति तोकेर सेवा अगाडि बढाउने गरेको थाहा भयो । दुई वटा लिफ्ट निर्माणका लागि माग भएकोमा आगामी आर्थिक वर्षमा निर्माण कार्य अगाडि बढ्ने भन्ने जानकारी प्राप्त भएकाले न्यायका लागि आउने अपाङ्गता भएका

व्यक्ति, जेष्ठ नागरिक, बिरामी, गर्भवती, सुत्केरीलगायत सहयोगी आवश्यक पर्नेहरूका लागि केही सहज हुने भन्ने जानकारी पाइयो। सी.सी.टी.भी. सबैतिर जडान गरेको पाइयो। बडापत्र देख्ने ठाउँमा राखे पनि छोपिएको अवस्थामा रहनुका साथै माथि झुण्डाइएकाले देख्न, पढ्नमा कठिन हुने गरेको देखियो। डिजिटल सूचना सम्प्रेषणको सुविधा भएको पाइयो। रजिष्ट्रारले मूलगेटबाट प्रवेश गरेपछि नजिकै तल्लो कोठामा कार्यालय भएकाले कुरा गर्न, भेटघाट गर्न सहज भएको पाइयो। उच्च अदालतमा २ वर्षको अवधिमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका मुद्दा दर्ता भएको आफूलाई जानकारी नभएको रजिष्ट्रारले बताउनुभयो। कर्मचारीका कोठा तल्लो तलामा रहेको पाइयो। वैतनिक वकिलको कार्य कक्ष तल्लो तलामा रहेको पाइयो।

(ग) **स्थानीय तह:** जनकपुरधाम उपमहानगरपालिकाको मूलगेट खुला रहे तापनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई प्रवेश गर्न कठिनाई हुने गरेको देखियो। शौचालय, उजुरी शाखा, न्यायिक समितिसम्म पुग्ने बाटो, कार्यालय प्रमुखलाई भेट्ने बाटो कहीं कतै पहुँचयुक्त भएको पाइएन। दोभासे, सहयोगीको व्यवस्था नभएको, सहायता कक्ष, प्रतीक्षालयको व्यवस्था नभएको देखियो। नयाँ निर्मित भवन चार तलाको भए तापनि हिवल चियर जाने बाटो, ट्याक्टायललगायतको अत्यावश्यक विषयमा चासो नदेखाइएको पाइयो।

(घ) **जिल्ला प्रशासन कार्यालय:** जिल्ला प्रशासन कार्यालयको मूलगेटमा सिमेन्टको अग्लो स्लोप बनाएकाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू हिँडेर, हिवल चियर, स्कुटी, ट्राइसाइकलबाट सजिलै भित्र प्रवेश गर्न नसक्ने देखियो। सहयोगीको व्यवस्था नभएको पाइयो। १० वर्ष पहिले नै राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग र एड्भोकेसी फोरमको पहलमा सेवा लिन भित्र प्रवेश गर्ने ठाउँमा स्लोप बनाएर उजुरी शाखासम्म हिवल चियर जाने बाटो बनेको पाइयो। बाटो साँगुरो, ट्राइसाइकल जान नसक्ने देखियो। कार्यालय प्रमुख माथिल्लो तलामा बस्ने भएकाले सूचना गरेपछि मात्र तल आएर भेट्ने गरेको भन्ने बुझियो।

३.२. उजुरी दर्तासँग सम्बन्धित अवरोध

- (क) जिल्ला प्रहरी कार्यालय, थुनुवाकक्ष: जिल्ला प्रहरी कार्यालय धनुषामा उजुरी शाखा मूलगेटबाट प्रवेश गरेपछि लगभग १०० मिटरको दूरीमा रहेको छ । होचो भागमा उजुरी शाखा रहे तापनि बस्ने व्यवस्था छैन । गुनासो सुनी उजुरी दर्तामा सहयोग गर्ने परिपाटी छैन । दृष्टि विहीनहरूका लागि ट्याक्टायल नराखिँदा ह्वाइट स्टिक (सेतो छडी) प्रयोगकर्तालाई सहयोगीको आवश्यकता पर्छ ।
- (ख) उच्च अदालत: मूलगेट आवश्यकता अनुसार खुल्ने भएकाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सहज पहुँच देखिएन । ट्याक्टायल र पहुँचयुक्त बाटो नभएकाले मुद्दा दर्ता, कार्यालय प्रमुखसम्म पुग्न कठिनाइ रहेको पाइयो । सहयोगीको व्यवस्था नभएको पाइयो ।
- (ग) स्थानीय तह: जनकपुर उपमहानगरपालिकाको मूलगेट खुला रहे तापनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई प्रवेश गर्न कठिनाइ हुने देखियो । अपाङ्गता शाखा पुग्ने बाटोमा नै ३ वटा अग्ला सिँडी रहेका छन् । उजुरी शाखा वा अन्य सेवा दिने शाखाको नाम कहीं देखिएन । सेवा लिने कक्षहरू कुनै पनि पहुँचयुक्त भएको देखिएन । सहयोगीको व्यवस्था नभएको पाइयो ।
- (घ) जिल्ला प्रशासन कार्यालय: जिल्ला प्रशासन कार्यालयको मूलगेटमा सिमेन्टको अग्लो स्लोप बनाइएकाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू हिँडेर, हिवल चियर, स्कुटी, ट्राइसाइकलबाट सजिलै भित्र प्रवेश गर्न नसक्ने देखियो । सहयोगीको व्यवस्था नभएको पाइयो । सेवालिन भित्र प्रवेश गर्ने ठाउँमा स्लोप बनाएर उजुरी शाखासम्म हिवल चियर जाने बाटो बनाएको पाइयो ।

३.३. सूचना तथा सञ्चारसँग सम्बन्धित अवरोध

- (क) जिल्ला प्रहरी कार्यालय/थुनुवाकक्ष: जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा उजुरी दिएपछि थप प्रगति के भयो भन्नेबारेमा सूचना दिने अभ्यास नभएको पाइयो । २०७२ को संविधानले सूचनाको हकको व्यवस्था गरेको भए तापनि कतिपय प्रभावित वा सेवाग्राहीलाई जानकारी नभएको देखिन्छ । थाहा भएकाहरूलाई सूचना/जानकारी माग गर्न बुझ्न जाँदा चिनजानको भए केही जानकारी दिने, होइन भने

नदिने गरेको पाइयो । राखिएको बडापत्र, सूचना बोर्ड प्रभावकारी सेवा दिने किसिमका नभएको देखियो । जिल्ला प्रहरी कार्यालयका प्रवक्ता डी.एस.पी. को कार्य कक्ष भुईँ तलामा रहेको तर सबैको पहुँचमा नरहेको देखियो ।

(ख) उच्च अदालत: जनकपुरधाममा रहेको उच्च अदालतमा सेवा दिने कक्षहरूका नाम देखिने गरी लेखिएको पाइयो । वैतनिक वकिलको कोठाको व्यवस्था गरेको पाइयो ।

(ग) स्थानीय तह: सूचना अधिकारीको व्यवस्था गरेको भने पनि कहीं कतै देखिएन, को हो भनेर चिन्न सकिएन ।

(घ) जिल्ला प्रशासन कार्यालय: जिल्ला प्रशासन कार्यालय धनुषाको सूचना पाटी देखिएन । बडापत्र कार्यालय भवनको भित्र ढोकाको भित्तामा लेखिएको देखियो । साना अक्षरमा बडापत्र हो भनी पहिचान गर्न नसके गरी राखिएको पाइयो । सूचना अधिकारी सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारीलाई तोकिए पनि माथिल्लो तलामा बस्ने र कार्यालयको काममा व्यस्त हुने भएकाले जिल्ला प्रशासन कार्यालयबाट प्राप्त गर्ने सेवा वा कुनै समस्या परेर गएमा सूचना जानकारी लिन कठिनाइ हुने गरेको पाइयो ।

घटना १ – स्वर-बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएकी १९ वर्षीय किशोरीको कथा
विक्रम संवत् २०७७ मा सुनसरी जिल्लामा स्वर-बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएकी १९ वर्षीय किशोरीको जबरजस्ती करणी हुन्छ । ती किशोरीको आमालाई के गर्ने, कहाँ जाने भन्ने थाहा हुँदैन । साथमा पैसा पनि नहुँदा अलमलमा परेर बस्नुको विकल्प हुँदैन ।

पीडितका कमजोरीको फाइदा उठाउन पीडकपक्ष किन पछि पर्छे । जबरजस्ती करणी गर्ने र गाउँका कतिपय उसका मान्छे 'कहीं कसैलाई नभन्, भनिस भने यो गाउँबाट निकाला हुन्छ' भनेर डरत्रास देखाए । उनीहरूले धम्की दिएकाले कहीं नगई, कसैलाई नभनी २ दिनसम्म घरमै बसिरहेकी हुन्छिन् ।

आमाको मनमा छोरीको गर्भ रहला कि भन्ने डरले तेस्रो दिन इटहरीको परिवार नियोजन केन्द्रमा लैजान्छिन् । तीन दिनपछि आएकाले तत्काल केही गर्न नसक्ने भनी उनलाई त्यहाँबाट फर्काइन्छ । ती किशोरीको मनमा पनि गर्भ बस्ला कि भन्ने भएर एकदिन खोलामा हाम फाल्छिन् । उनको खोजी गर्न कसैले मद्दत गर्दैनन् । पछि केही पर खोलामा बगदै गरेको बेहोसी अवस्थामा उनको उद्धार हुन्छ ।

घटनास्थलको बाटोहुँदै ड्युटीमा जानलागेको महिला प्रहरी भेट भएकाले उनलाई सबै कुरा बताउँदा उनले तुरुन्तै प्रहरी चौकी आउने सल्लाह दिन्छिन् । त्यही सल्लाह मानेर प्रहरी चौकी पुग्दा प्रहरीले पीडित किशोरीका कुरा-इशारा केही पनि नबुझेको भनेर घटना दर्ता नगरी फोन नम्बर टिपाएर जानु भनेर फर्काइदिन्छन् ।

पीडित किशोरीका दाइ नाता पर्ने व्यक्तिले पछि यो कुरा थाहा पाएर प्रहरीलाई फोन गरी घटना दर्ता गर्न लगाउँछन् । त्यतिञ्जेल कसुर गर्ने मान्छे भागिसकेको हुन्छ । घटना दर्ता गराएको थाहा पाएपछि कसुरदारका मान्छेले पीडित किशोरीको आमालाई हप्काइ-दप्काइ गर्छन् । पैसा थाप, जग्गा लिएर निवेदन फिर्ता लिई भनेर अनेक प्रलोभनसँगै फकाउँछन् ।

पीडक कसुरदार त्यस गाउँको पुरानो बासिन्दा हो । पीडितको परिवार चाहिँ बसाइँ सरेर आएका नयाँ बासिन्दा । त्यही भएकाले हेप्रे, डरत्रास देखाउने गर्छन् । तर, निवेदकका छोराको मिल्नु हुँदैन भन्ने सल्लाह दिए । त्यसपछि पीडितको परिवार त्यो बस्ती नै छाडेर पहिलेकै गाउँमा गएर बस्न थाले ।

तीन महिनादेखि फरार भएको पीडक पक्राउ पर्छ । अदालतमा बयानका लागि लगेपछि बल्ल सबैले घटनाका बारेमा थाहा पाएर सहयोग गर्न थाल्छन् । त्यसपछि पनि अदालतमा बयान बदल भनेर धम्की आइ नै रहन्छ । तर, पीडक कसुरदारको एउटा साक्षीले पैसा खाएर झुटो मुद्दा हालेको भनेर बयान दिन्छन् । त्यही आधारमा पीडकविरुद्ध गालीबेइजतिमा मुद्दा हालेपछि कोही पनि धम्क्याउन आउन छाडे ।

अदालतमा साङ्केतिक भाषाका दोभासेको प्रयोग हुन्छ । मुद्दा चलेको २ वर्ष पूरा भएर तीन वर्ष लाग्दा पनि मुद्दाको टुङ्गो लाग्दैन । अपाङ्गता भएका व्यक्तिसँग सम्बन्धित मुद्दालाई प्राथमिकतामा राख्नुपर्नेमा त्यसो हुँदैन । पीडित बालिकाले दर्ता गरेको ज.क. मुद्दा अझै टुङ्गिएको छैन । कसुरदार पूर्पक्षका लागि थुनामै रहेको छ ।

४. मधेश प्रदेशको अध्ययनको निष्कर्ष

उच्च अदालत जनकपुरधाममा रजिस्ट्रार भुइँतलाको कोठामा बस्ने भएकाले भेट्न सहज भएको देखियो भने जिल्ला प्रहरी, जिल्ला प्रशासन, उपमहानगरपालिकाका कार्यालय प्रमुख माथिल्लो तलामा बस्नाले भेट्न सहज नभएको देखियो। जिल्ला प्रहरी कार्यालय प्रमुखले आफूहरूले सक्नेसम्मको सेवा मूलगेटबाट दिइरहेको जानकारी दिनुभयो। विशेष सेवा दिनुपर्ने, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू प्रभावित वा आरोपित भएमा विशेष प्राथमिकतामा राखेर काम गर्ने गरेको बताइयो। निर्देशन भएमा तत्काल केही प्रयास गर्नेछौं भन्ने जानकारी पाइयो। उच्च अदालत जनकपुरधाममा ट्याक्टायल तत्काल राख्न सकिन्छ र हामी प्रयास गर्छौं भन्ने जानकारी पाइयो। सहयोगीको व्यवस्था नभएको पाइयो। सहायता कक्ष, पहुँचयुक्त प्रतीक्षालय निर्माण नगरिएकाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँचभन्दा बाहिर रहेको पाइयो। अपाङ्गता भएका कारण प्रभावित वा पीडकलाई पछिल्लो अवस्थाबारे सोधपुछ गर्ने, भेट्ने गरेको कुनै निकायबाट पाइएन।

जिल्ला प्रशासन कार्यालय धनुषामा भवनभित्र प्रवेश गर्ने स्थानमा टिबल चियर छिर्ने स्लोप भएको तर अरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले सेवा लिन भित्र जान सहयोगीको आवश्यकता पर्ने देखियो। आफूहरूले यस्ता विषयमा कसैले जानकारी नगराएकाले सामान्य तर आवश्यक विषयमा ध्यान जान नसकेको हुँदा आफूहरूको व्यवस्थापकीय कमजोरी भएको स्वीकार गरेको पाइयो। आफूहरूले यस्ता विषयमा आगामी योजना, कार्यक्रममा विशेष ध्यान दिने जानकारी दिइयो। उच्च अदालत जनकपुरधामका रजिस्ट्रार र जिल्ला प्रहरी कार्यालय धनुषाले ट्याक्टायलका लागि पहल गर्ने जानकारी पाइयो। जिल्ला प्रशासन कार्यालय, जिल्ला प्रहरी र उच्च अदालतले आफूहरूबाट तत्काल गर्न सकिने सम्बन्धमा सुझाव दिन अध्ययन टोलीलाई अनुरोध गरेका थिए। जिल्ला प्रहरी कार्यालयले हिरासतमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू आउँदा विशेष ध्यान राख्ने, आवश्यक सहयोग गर्ने, परिवारलाई जानकारी दिने गरेको र छुट्टै राख्ने प्रयास गर्ने भन्ने जानकारी गराएको छ। कुनै पनि कार्यालयमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका उजुरी वा मुद्दा दर्ताको सङ्ख्या छुट्टै राखिएको पाइएन।

५. मधेश प्रदेशलाई सिफारिस

- जिल्ला प्रहरी कार्यालय, जिल्ला अदालत, उच्च अदालत, जिल्ला प्रशासन र स्थानीय तहमा ट्याक्टायल तत्काल राख्नुपर्ने,
- जिल्ला प्रहरी कार्यालय, जिल्ला अदालत, उच्च अदालत, जिल्ला प्रशासन र स्थानीय तहमा अनिवार्य पहुँचयुक्त शौचालय, खानेपानी, डस्टबिन, प्रतीक्षालय, सहायता कक्ष निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्ने,
- सेवाप्रदायक निकायहरूमा बडापत्र, सूचना बोर्ड, सेवा कक्षहरूका साथै डिजिटल सूचना बोर्ड नभएकाले तत्काल यो विषयमा काम गर्नुपर्ने छ ।

राष्ट्रिय अपाङ्ग महासङ्घ, नेपाल र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई सुझाव

- माथि भनिएका सबै ४ वटै निकायबाट सहयोगी र दोभासेको माग भएमा उपलब्ध गराउन सकिने जानकारी प्राप्त भएकाले अपाङ्गता भएका व्यक्ति, उनीहरूको परिवार, आफन्तलगायत सबै सरोकारवालासम्म सूचना तथा सचेतना पुऱ्याउन राष्ट्रिय अपाङ्ग महासङ्घ, नेपाल र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले भूमिका खेल्नुपर्ने,
- राष्ट्रिय अपाङ्ग महासङ्घ, नेपाल र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले नियमितरूपमा सरोकारवाला सेवा प्रदायक निकायहरूको अनुगमन गरी भौतिक पूर्वाधार पहुँचयुक्त भए/नभएको बारे तीन तहका सरकारलाई ध्यानकर्षण गराउनुपर्ने,
- जिल्ला प्रशासन कार्यालय, धनुषाको मूलगेट प्रवेश गर्ने ठाउँमा रहेको सिमेन्टको अग्लो ढिस्कोलाई तत्काल सम्प्याउन जानकारी दिनुपर्ने, उजुरी पेटिका, सेवा लिने स्थान, बस्ने बेन्च पहुँचयुक्त हुनुपर्ने र बडापत्र, सूचना पाटी सजिलै पढ्न सक्ने ठूला अक्षरमा बनाउन राष्ट्रिय अपाङ्ग महासङ्घ, नेपाल र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले सुझाव दिनुपर्ने,
- जिल्ला प्रहरी कार्यालय, धनुषाको महिला सेवा केन्द्रसम्म जान बनाइएको बालमैत्री च्याम्पलाई मापदण्ड अनुसार पुनर्निर्माण गर्न सुझाव दिनुपर्ने,

- स्थानीय तहले मूलगेटदेखि नै सबै सेवा कक्षसम्म पुग्न पहुँचयुक्त सेवा कक्ष, न्यायिक समितिको कक्ष, इजलास, शौचालय, गोप्य कक्ष पहुँचयुक्त निर्माण गर्न सुझाव दिनुपर्ने,
- सरोकारवाला निकाय, नागरिक समाज, मन्त्रालय, सङ्घ, संस्था, दातृ निकायलाई पहुँचयुक्त भौतिक पूर्वाधार निर्माणमा सहयोग गर्न र वकालत गर्न अनुरोध गर्नुपर्ने छ ।

५.४ बागमती प्रदेश अध्ययनमा छनोट गरिएका जिल्लामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँचका लागि पहिचान भएका अवरोध

५.४.१ काठमाडौँ

१. अन्तर्वार्ताबाट पहिचान भएका अवरोध

काठमाडौँ जिल्ला अदालतबाहेक अन्य सम्पूर्ण प्रमुख सूचनादाता कार्यालयको भवन पुराना तथा जीर्ण अवस्थाका रहेका तथा कतिपयलाई पहुँचयुक्त बनाउने प्रयासस्वरूप च्याम्पको व्यवस्था गरेको र थोरैमात्र पहुँचयोग्य बनाउने प्रयास भएको पाइयो । सर्वोच्च अदालतलगायत केही नयाँ भवन बन्दै गरेका र केहीका भवन भाडामा रहेको पाइयो । २०७२ सालको महाभूकम्पका कारण केही भवनको अवस्था ज्यादै जीर्ण रहेको यद्यपि तिनलाई नै मर्मतसम्भार गरी कार्यालय बनाएको पाइयो । ती भवनमा कार्यालय प्रमुखको कार्यकक्ष दोस्रो वा माथिल्लो तलामा रहेको र निजसम्मको पहुँचमा कठिनाइ रहेको पाइयो । यद्यपि, आगन्तुक तथा निवेदकका आवश्यकता अनुसार कार्यालय प्रमुख नै तल्लो कोठामा आएर सेवा दिनेगरेको पाइयो । काठमाडौँ महानगरपालिकाको न्यायिक समिति, जिल्ला प्रहरी परिसर, टेकू र सर्वोच्च अदालतमा गरिएको अन्तर्वार्ता अनुसार पुराना भवन संरचना भएकै कारण पहुँचयुक्त हुन नसकेका तथा तिनलाई थप मर्मतसम्भार गरी पहुँचयुक्त बनाउने प्रयास पनि गर्न नसकिने अवस्था रहेकाले अब नयाँ बन्ने भवन संरचना भने सर्वमान्य ढाँचामा नै तयार हुने कुराको प्रतिबद्धता रहेको पाइयो ।

यस्तै, कार्यालयले प्रदान गर्ने सेवा सुविधा सेवाग्राहीको जानकारीका लागि आवश्यक नागरिक बडापत्र तथा सूचना पाटीको पनि उचित व्यवस्थापन हुन नसकेको देखियो ।

२. लक्षित वर्गसँगको छलफलबाट पहिचान भएका अवरोध

राष्ट्रिय अपाङ्ग महासङ्घ, नेपालको भृकुटीमण्डपस्थित कार्यालय भवनमा गरिएको लक्षित समूह छलफलमा लक्षित वर्गका १४ जनामध्ये डाउनसिण्ड्रोम, बौद्धिक अपाङ्गता, शारीरिक अपाङ्गता, सुस्त श्रवण तथा बहिरा व्यक्तिहरू, हेमोफिलिया, पूर्ण दृष्टिविहीन अवस्थाका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू सहभागी छानिएका थिए। त्यस छलफलबाट पहिचान भएका अवरोधमा भौतिक संरचनागत र सूचना तथा सञ्चारगत अवरोध प्रमुख अवरोधका रूपमा पहिचान भए। यसबाहेक, नेपालको न्याय प्रणाली सुस्त छ। मुद्दा, निवेदन वा उजुरी दर्ता गर्नुपर्ने एवं न्याय प्राप्तिका लागि प्रयास गर्नुपर्ने चेतनाको अभाव छ। उजुरी वा जाहेरी दरखास्त दिँदा अपनाउनुपर्ने झञ्झटिला प्रक्रियाले गर्दा उजुरी नगरी हिंसा सहने बाध्यता अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको नियति रहँदै आएको छ। यीसँगै रुढिवादी सोच लगायत विभिन्न अवरोधसमेत रहेका पाइए।

३. अवलोकनबाट पहिचान भएका अवरोध

३.१. भौतिक संरचनासँग सम्बन्धित अवरोध

(क) जिल्ला प्रशासन कार्यालय, काठमाडौं : मिति २०७९ साल बैशाख १६ गते जिल्ला प्रशासन कार्यालय काठमाडौंको अवलोकन गरियो। त्यसका लागि अवलोकन सूची बनाइएको थियो। त्यही सूचीका आधारमा अवलोकन गर्दा कार्यालयको मूल गेट खुला रहेको, गेटमा सोधपुछका लागि कर्मचारी रहेको, मूल गेटमा हिवल चियर, ट्याक्टायल, बैशाखीको पहुँचयुक्तता, सुरक्षाकर्मीको व्यवहार मानव अधिकारमैत्री रहेको, उजुरी शाखा (एक खुड्किला) वा कार्यालय प्रमुख (पहिलो तलामा) सम्म पुग्न पहुँचयुक्त संरचना नरहेको, अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सहायता गर्न कर्मचारी नै नखटिएको तर आवश्यकता अनुसार सहयोग भने गर्ने गरेको, नागरिक बडापत्र सबैले देख्नसक्ने ठाउँमा रहेको तर सजिलै पढ्न नसक्ने अवस्थाको रहेको पाइयो। यस्तै, उजुरी शाखा पहुँचयुक्त नभएको, शौचालय पहुँचयोग्य नरहेको, शौचालय महिला र पुरुषका लागि छुट्टै भए तापनि अन्यका लागि भने छुट्टै नरहेको, हिरासत कक्ष छुट्टै नरहेको यद्यपि आवश्यकता अनुसार अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सहयोगीको व्यवस्था भने गर्ने गरिएको,

डिजिटल इन्फर्मेसन गर्ने व्यवस्था, स्वर-बोलाइ तथा अन्य अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि दोभासेको व्यवस्था नरहेको अवलोकनबाट पाइयो ।

(ख) प्रहरी परिसर, टेकूको भवन : यो भवनको संरचना पनि पुरानो भएको, मूल गेट खुला रहेको, गेटमा सोधपुछका लागि कर्मचारी रहेको, मूल गेटमा हिवल चियर, ट्याक्टायल, बैशाखीको पहुँचयुक्तता, सुरक्षाकर्मीको व्यवहार मानव अधिकारमैत्री रहेको, उजुरी शाखा (एक खुड्किला) वा कार्यालय प्रमुख (पहिलो तलामा) सम्म पुग्न पहुँचयुक्त संरचना नरहेको, अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सहायता गर्न कर्मचारी नै भन्ने नखटिएको तर आवश्यकता अनुसार सहयोग भन्ने गर्ने गरेको, नागरिक बडापत्र सबैले देख्न सक्ने ठाउँमा रहेको तर सजिलै पढ्न नसक्ने अवस्थाको रहेको देखियो । यस्तै, उजुरी शाखा पहुँचयुक्त नभएको, शौचालय पहुँचयोग्य नरहेको, शौचालय महिला र पुरुषका लागि छुट्टै भए तापनि अन्यका लागि भन्ने छुट्टै नरहेको, हिरासत कक्ष छुट्टै नरहेको यद्यपि आवश्यकता अनुसार अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सहयोगीको व्यवस्था भन्ने गर्ने गरिएको, डिजिटल इन्फर्मेसन गर्ने व्यवस्था, स्वर-बोलाइ तथा अन्य अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि दोभासेको व्यवस्था नरहेको देखियो ।

(ग) महिला, बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक सेवा केन्द्र, कालिमाटी : यस कार्यालयको मूल गेट खुला रहेको, गेटमा सोधपुछका लागि कर्मचारी रहेको, मूल गेटमा हिवल चियर, ट्याक्टायल, बैशाखीको पहुँचयुक्तता रहेको, सुरक्षाकर्मीको व्यवहार मानव अधिकारमैत्री रहेको, उजुरी शाखा (एक खुड्किला) वा कार्यालय प्रमुख (पहिलो तलामा) सम्म पुग्न पहुँचयुक्त संरचना नरहेको, अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सहायता गर्न कर्मचारी नै भन्ने नखटिएको तर आवश्यकता अनुसार सहयोग भन्ने गर्ने गरेको पाइयो । नागरिक बडापत्र सबैले देख्न सक्ने ठाउँमा रहे पनि सजिलै पढ्न नसक्ने अवस्थाको देखियो । यस्तै, उजुरी शाखा पहुँचयुक्त नभएको, शौचालय पहुँचयोग्य रहेको, शौचालय महिला र पुरुषका लागि छुट्टै भए तापनि अन्यका लागि भन्ने छुट्टै नरहेको, हिरासत कक्ष छुट्टै रहेको देखियो । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सहयोगीको व्यवस्था गर्ने गरिएको, डिजिटल इन्फर्मेसन गर्ने व्यवस्था, स्वर-बोलाइ तथा अन्य अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि दोभासेको व्यवस्था नरहेको पाइयो ।

(घ.) काठमाडौं जिल्ला अदालत : काठमाडौं जिल्ला अदालतको मूल गेट दुईवटा रहेको देखियो । पैदल आगन्तुकका लागि सिंढीयुक्त तथा गाडीका आगन्तुकका लागि अर्को गेट रहेको देखियो । त्यो गेट भने खुला एवं पहुँचयुक्त रहेको पाइयो । अदालतको भवन नयाँ संरचनाको सुविधा सम्पन्न भए तापनि पैदल आगन्तुकका लागि छुट्याइएको मूल गेट पहुँचयुक्त नरहेको देखियो । गेटमा सोधपुछका लागि कर्मचारी रहेको, मूल गेटमा हिवल चियर, ट्याक्टायल, बैशाखीको पहुँचयुक्तता, सुरक्षाकर्मीको व्यवहार मानव अधिकारमैत्री रहेको, उजुरी शाखा वा कार्यालय प्रमुखको कक्षसम्म पुग्न सहज एवं पहुँचयुक्त संरचना रहेको, अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सहायता गर्न कर्मचारी खटिएको, हिवल चियर वा सेतोछडीको समेत व्यवस्था रहेको, नागरिक बडापत्र सबैले देख्न सक्ने ठाउँमा सजिलै पढ्न सक्ने अवस्थामा रहेको देखियो । उजुरी शाखा पहुँचयुक्त नभएको, शौचालय पहुँचयोग्य तथा पहुँचयुक्त नरहेको, शौचालय महिला र पुरुषका लागि छुट्टै रहेका, अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि समेत छुट्टै शौचालय रहेको पाइयो । अदालतमा हिरासत कक्ष वा सहायता कक्ष र स्तनपान कक्ष रहेको तर अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि भनेर छुट्टै कक्ष नरहेको पाइयो । यस्तै, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सहयोगीको व्यवस्था गर्ने गरिएको, डिजिटल इन्फर्मेसन गर्ने व्यवस्था रहेको, स्वर-बोलाइ तथा अन्य अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि अदालतमा वैतनिक वकिललाई सजिलै भेटिने गरी कार्यालय त्यहीं रहेको, इजलास पहुँचयुक्त नरहेको तर अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका मुद्दाको सुनुवाइ भुइँ तलामै गर्ने अभ्यास रहेको र त्यसका लागि एउटा अलग्गै कोठा छुट्याइएको पाइयो । अदालतको सुनुवाइ वा मुद्दाको अवस्थाका सम्बन्धमा दैनिक सूचना सूचनापाटी तथा अदालतको वेबसाइटमा दैनिक अपडेट गर्ने गरेको पाइयो ।

(ङ.) सर्वोच्च अदालत : सर्वोच्च अदालतको भवन पुरानो भएकाले पुरानै संरचना सुविधा सम्पन्न भए तापनि मूल गेट पहुँचयुक्त नरहेको पाइयो । अदालतको मूल गेट दुईवटा रहेको देखियो । पैदल आगन्तुक लागि सिंढीयुक्त र गाडीका आगन्तुकका लागि एउटा गेट रहेको देखियो । त्यो गेट भने खुला एवं पहुँचयुक्त रहेको पाइयो । अर्को गेट सवारी पार्किङ क्षेत्रतिर रहेको सवारी बाहिर निस्कँदा प्रयोग हुने गरेको देखियो । गेटमा सोधपुछका लागि सुरक्षाकर्मी तथा कर्मचारी रहेको, मूल गेटमा हिवल चियर,

ट्याक्टायल, बैशाखीको पहुँचयुक्तता, सुरक्षाकर्मीको व्यवहार मानव अधिकारमैत्री रहेको देखियो । रिट शाखा, मुद्दा शाखा वा कार्यालय प्रमुखसम्म पुग्न सहज एवं पहुँचयुक्त नरहेको पाइयो । नागरिक बडापत्र सबैले देख्न सक्ने ठाउँमा रहे पनि सजिलै पढ्न सक्ने अवस्थामा नरहेको, केही अक्षर मेटिएका र केही मेटिन लागेको अवस्था पुगेका पाइयो । यस्तै, उजुरी शाखा पहुँचयुक्त नभएको, शौचालय पहुँचयोग्य नरहेको, शौचालय महिला र पुरुषका लागि छुट्टै रहेको पाइयो । सहायता कक्ष र स्तनपान कक्ष रहेको तर पीडित कक्ष छुट्टै नरहेको पाइयो । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सहयोगीको व्यवस्था गर्ने गरिएको, डिजिटल इन्फर्मेसन गर्ने व्यवस्था रहेको, स्वर-बोलाइ तथा अन्य अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि अदालतमा वैतनिक वकिललाई सजिलै भेटिने गरी कार्यालय त्यहीं रहेको, इजलास पहुँचयुक्त नरहेको तर अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको मुद्दाको सुनुवाइ भुइँतलामै गर्ने अभ्यास रहेको र त्यसका लागि एउटा कोठा छुट्ट्याइएको देखियो । अदालतको सुनुवाइ वा मुद्दाको अवस्थाका सम्बन्धमा दैनिक सूचना सूचनापाटी तथा अदालतको वेबसाइटमा दैनिक अपडेट गर्ने गरेको पाइयो ।

(च.) सामाजिक विकास विभाग, काठमाडौँ महानगरपालिका, बबरमहल : काठमाडौँ महानगरपालिका मातहतको कार्यालयको रूपमा सामाजिक विकास विभाग रहेको छ । यसले महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, अपाङ्गता भएका व्यक्तिलगायत लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यकहरूका हकहित संरक्षण तथा कानूनमा उल्लेखित सेवा सुविधा प्रदान गर्ने कार्य गर्ने गरेको पाइयो । यो विभाग सिंहदरबारको दक्षिणगेटको नजिक, जिल्ला समन्वय समितिको भवनमा रहेको छ । यस कार्यालयको मूल गेट खुला रहेको, सोधपुछका लागि व्यवस्था रहेको तर मूल गेटमा हिवल चियर, ट्याक्टायल, बैशाखीको पहुँच नरहेको देखियो । सुरक्षाकर्मीको व्यवहार मानव अधिकारमैत्री रहेको पाइयो । उजुरी शाखा वा कार्यालय प्रमुखसम्म पुग्न पहुँचयुक्त संरचना रहेको पाइयो भने अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सहायता गर्न कोही पनि कर्मचारी नखटिएको पाइयो । नागरिक बडापत्र तथा सूचना पाटीको व्यवस्था कार्यालयमा नरहेको देखियो । यद्यपि, उजुरी शाखा तथा शौचालयहरू पहुँचयुक्त रहेको पाइयो । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि छुट्टै सहायता कक्ष भने रहेको देखिएन । डिजिटल इन्फर्मेसन

सम्प्रेषण गर्ने व्यवस्था नरहेको, स्वर-बोलाइ तथा अन्य अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि दोभासेको व्यवस्था नरहेको पाइयो ।

(छ.) न्यायिक समिति, कानून तथा मानव अधिकार विभाग, काठमाडौं महानगरपालिका, बागदरबार, सुन्धारा : काठमाडौं महानगरपालिकास्थित न्यायिक समिति अन्तर्गतको मानव अधिकार शाखाको स्थलगत अवलोकन गर्दा भवन पुरानो संरचना तथा २०७२ सालको भूकम्पले गर्दा जीर्ण अवस्थामा पुगेको भवनमा मर्मतसम्भार गरी कार्यालय सञ्चालन भइरहेको देखियो । सुरक्षाका दृष्टिकोणले भवन अति संवेदनशील एवं नाजुक अवस्थामा रहेको देखियो । यद्यपि, मूल गेट खुला रहेको र थोरै मर्मतसम्भार गरी ह्विल चियर प्रयोगकर्ताका लागि कार्यालयमा पहुँचयोग्य बनाएको पाइयो । इजलास पहुँचयुक्त नभएको, सहायता एवं सोधपुछ कक्ष रहेको, उजुरी शाखा, शौचालय पहुँचयुक्त नरहेको देखियो । त्यस कार्यालयमा हिरासत कक्ष र पीडित कक्ष नरहेको पाइयो ।

३.२. उजुरी दर्तासँग सम्बन्धित अवरोध

उजुरी दर्तासँग सम्बन्धित सबैभन्दा ठूलो अवरोध भौतिक संरचना नै रहेको पाइयो । भौतिक संरचना सहज नभएका कारणले गर्दा पीडित उजुरी दर्ता गर्न पुग्दैनन् । उजुरी दिनेबारे पर्याप्त सूचना एवं चेतनाको अभाव रहेको पनि देखियो । उजुरी एवं जाहेरी दरखास्त वा निवेदन दर्ता कक्ष सबै कार्यालयमा रहेको तर केहीमात्र पहुँचयुक्त रहेको पाइयो । जिल्ला प्रशासन कार्यालय, काठमाडौंमा गुनासो कक्ष तथा उजुरी दर्ता कक्ष रहेको तर भौतिक संरचनागत अवरोध रहेको पाइयो । यस्तै, जिल्ला अदालतको उजुरी शाखा वा रिट तथा मुद्दा दर्ता शाखा पूर्णतः पहुँचयुक्त रहेको तर सर्वोच्च अदालतको उजुरी वा निवेदन दर्ता एवं मुद्दा शाखा पूर्ण पहुँचयुक्त नरहेको पाइयो । काठमाडौं महानगरपालिकाको न्यायिक समिति तथा सामाजिक विकास विभाग कार्यालयको उजुरी दर्ता कक्षका भौतिक संरचना सहज एवं पहुँचयुक्त नभएकै कारण त्यहाँसम्म पुग्न नसकेको देखियो । यसर्थ, उजुरी दर्तासँग सम्बन्धित अवरोधमा कार्यालयको स्थलगत अवलोकनबाट भौतिक अवरोध नै रहेको पाइयो ।

३.३. सूचना तथा सञ्चारसँग सम्बन्धित अवरोध

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि न्यायमा पहुँच पुग्नका लागि दोस्रो प्रमुख अवरोधको रूपमा सूचना तथा सञ्चारगत अवरोध रहेको पाइयो । पर्याप्त सूचना एवं पहुँचयुक्त सञ्चारको अभावकै कारण वास्तविक पीडितहरूले न्याय प्राप्तिका लागि प्रयास नै नगरेको पाइयो । उजुरी दर्ता वा निवेदन वा जाहेरी दरखास्त कुन स्थानमा दिनुपर्ने, कुन अवधिमा दिनुपर्ने, समयसीमा, आवश्यक कागजातलगायतका पक्षहरूका बारेमा सूचना नहुने गरेको तथा सूचना पाटी पहुँचयुक्त नभएको पाइयो । जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा सूचना तथा सञ्चारका लागि आवश्यक फोकल वा सम्पर्क व्यक्ति नतोकिएको पाइयो । यस्तै, जिल्ला अदालतमा फिराद दर्ता फाँट, सोधपुछ कक्ष, लेखालगायतका शाखामा कार्यरत कर्मचारी मानव अधिकारमैत्री एवं सहज सूचना दिने प्रवृत्तिका पाइयो । यद्यपि, त्यहाँ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको मुद्दाको सङ्ख्या, प्रक्रियाका सम्बन्धमा कुनै सूचना वा तथ्याङ्क नरहेको पाइयो । काठमाडौं महानगरपालिकामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू खासै उजुरी लिएर आउने नगरेको पाइयो । यस्तै, जिल्ला प्रहरी परिसर, टेकु (कालिमाटीमा स्थित महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक सेवा केन्द्र) मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसँग सम्बन्धित १८ वटा मुद्दा दर्ता भएको पाइयो । ती अधिकांश सुस्त श्रवण एवं बहिरा बालबालिका, शारीरिक अपाङ्गता, दृष्टिविहीन, बौद्धिक अपाङ्गता भएका महिलामाथि जबरजस्ती करणी, घेरलु हिंसा, यौन शोषण जस्ता जघन्य प्रवृत्तिका मुद्दाहरू दर्ता भएको पाइयो । सूचना तथा सञ्चारसँग सम्बन्धित अवरोध जिल्ला प्रशासन कार्यालय, जिल्ला अदालत, सर्वोच्च अदालत तथा स्थानीय तहमा बढी रहेको पाइयो ।

घटना २ – शारीरिक अपाङ्गता भएकी महिलाको अनुभव

विवाह गरेको १८ महिनामै श्रीमानको मृत्यु भयो । एउटा सन्तानलाई हुर्काउँदै आएको छु । परिवारबाट आफूले पाउनुपर्ने अधिकार नपाएपछि सासू, जेठाजु तथा देवरहरूसँग अंश मुद्दा गर्नुपर्थ्यो ।

वि.सं. २०७७ देखि मुद्दा जिल्ला अदालतमा अडिकइरहेको छ । अदालतमा आफू अपाङ्गता भएको एकल महिला हुँ भनेर परिचयपत्र देखाउँदासमेत 'सबै उस्तै हुन्, सबैलाई आफ्नो मुद्दा चाँडै भइदिएहुन्थ्यो भन्ने लाग्छ' भन्ने गैरजिम्मेवार जवाफ दिइयो । मुद्दालाई प्राथमिकता वा अग्राधिकार दिइएन ।

अदालतको फाँटमा भिड भइरहन्छ । त्यहाँ बस्ने ठाउँ हुँदैन । धेरैबेर उभिइरहनु पर्ने हुँदा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई साह्रै नै अप्ठ्यारो अवस्था हुन्छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिको काम पहिले सकिदिउँ वा उनीहरूलाई प्राथमिकता दिउँ भन्ने सचेतना पाइँन ।

अदालती प्रक्रिया एकदमै झञ्झटिलो छ । पहिले धेरै समय लगाएर बल्लबल्ल अदालतमा एउटा काम सक्यो फेरि कोर्ट फि तिर्न बैङ्क जानुपर्ने अनि अदालत फर्किएर रसिद बुझाउनु पर्ने जस्ता कामले गर्दा पूरै दिन बित्छ ।

इजलास माथिल्लो तलामा भएको हुँदा पनि तलमाथि गरिरहन कठिनाइ हुन्छ । तारिक-तारिकमा अनिवार्यरूपमा अदालत धाउनुपर्ने बाध्यताले गर्दा धेरै नै कष्ट छ ।

अंश मुद्दामा निःशुल्क कानुनी सहायता नपाइने, अदालतका विभिन्न प्रक्रियाका लागि खर्च भइरहने अनि वकिलको फि असाध्यै महङ्गो हुने हुँदा आर्थिक अवस्था सबल नभएकाहरू अदालतसम्म पुग्नै सक्दैनन् ।

५.४.२ सिन्धुपाल्चोक

जिल्लामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँचका लागि पहिचान भएका अवरोध

१. अन्तर्वार्ताबाट पहिचान भएका अवरोध

(क) जिल्ला प्रशासन कार्यालय : यो कार्यालयमा हिवल चियर पुग्दैन, लिफ्ट छैन ।

पहुँचयुक्त भवन छैन । सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारीका अनुसार जिल्ला प्रशासन कार्यालय आफैँले पहल गरेर बनाउन मिल्ने कुरा होइन, तत्काल बनाउने त्यस्तो योजना पनि बनेको छैन । अपाङ्गता भएका सेवाग्राही आउनुहुन्छ,

उहाँहरूले लाइन बस्नुपर्दैन, उहाँहरूले छिटै सेवा पाउनुहुन्छ । सामान्यतया गुनासो सुन्ने सहायक प्र.जि.अ. ले नै हो । प्रमुखको कार्यक्षमाथिल्लो तलामा छ तर अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले आफ्ना समस्या प्रमुखलाई नै सुनाउन चाहनुभयो भने तलै आएर सुनिदिनु हुन्छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको विषयमा काम गर्ने अभियन्ताहरूले निर्वाचनका सम्बन्धमा आफ्ना गुनासाबारे ध्यानाकर्षणपत्र बुझाउनुभएको थियो । भेदभावको उजुरी प्राप्त भएको छैन । उजुरी नपरी काम गर्ने गरिँदैन । उजुरी गर्ने प्रक्रिया सहजै छ । आएका उजुरीका सम्बन्धमा प्रहरीलाई लेखेर पठाउने गरेको जानकारी उहाँले दिनुभयो ।

सहायक प्र.जि.अ. का अनुसार यस जिल्लाका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू न्यायमा पहुँचबाट विमुख छन् । जति पहुँच हुनुपर्ने थियो त्यति छैन । गुनासो सुनेर सहजीकरण गर्ने गरिएको छ । नागरिकता बनाउन जटिलता छैन । आमाबाबु भएको खण्डमा सजिलै नागरिकता पाउनुहुन्छ ।

(ख) जिल्ला प्रहरी कार्यालय : यो कार्यालय पहुँचयुक्त छैन । कार्यालय प्रमुखका अनुसार हिवल चियर राखिएको छ तर त्यो हिँडाउन मिल्ने ठाउँ छैन । आवश्यक पर्दा व्यक्तिलाई नै बोकेर ल्याउनुपर्छ । बोलाइ सुनाइसम्बन्धी समस्या भएका पीडितले व्यावसायिक दोभासेको भाषा पनि नबुझ्ने बरु आफ्नै परिवारका सदस्य, आफन्त वा सङ्घसंस्थाको सहयोग लिनुपर्ने हुन्छ । गुनासो सुन्ने, उजुरी लिने जस्ता काम कसैको सहयोग लिएर गरिन्छ, कार्यालयमा संयन्त्र छैन । दोभासे आवश्यक पर्दा बोलाइन्छ तर समय लाग्न सक्छ । मनोविमर्शकर्ता नभएको अवस्था छ । नजिकै भएकाले अदालत पुऱ्याउने

समस्या छैन । पीडित एकलै उजुरी दिन आउँदैनन्, संस्थाको सपोर्टमा, परिवारको सहयोगका आउने हुन्छ । जाहेरी लेख्न समस्या आएको खण्डमा जाहेरी लेख्ने मान्छेलाई नै पीडितसमक्ष बोलाएर लेख्न लगाउछौं । हामीकहाँ अपाङ्गताको क्षेत्रमा काम गर्न सक्ने दक्ष जनशक्ति छैन ।

- (ग) **जिल्ला अदालतमा :** अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई पहिलो प्राथमिकता दिने गरिन्छ । दुई-तीन जना दोभासे हुनुहुन्छ, आवश्यक पर्दा बोलाउँछौं । भर्चुअल सुनुवाइ गरिएको छैन तर आवश्यक पर्दा गर्न सकिन्छ । भवन त पहुँचयुक्त छैन तर श्रीमानहरूले तलै आएर उहाँका कुरा सुनिदिनु हुन्छ । पीडितले वारेस राखेर पठाउने, आफू नआउने पनि गर्नुहुन्छ । उहाँहरूका मुद्दा फास्टट्रयाकमै राखेर गरिन्छ । संरचना, स्रोतसाधन, नीति बनाउनुपर्ने हुन्छ । महिना, दुई महिनामा छलफल गरी सुधार गर्ने प्रयासमा भएको जानकारी प्राप्त भयो । दोभासेले भाषा नबुझ्ने वा बुझाउन नसक्ने समस्या आउँछ । पीडित प्रभावमा पर्नसक्ने सम्भावना पनि हुन्छ । उहाँहरू त्यसमा चनाखो हुने गरेको बताउनुभयो ।
- (घ) **स्थानीय न्यायिक समिति इजलास, चौतारा साँगाचोक गढीमा** प्रमुखको कार्यक्षेत्र तलामा छ । जानका लागि पहुँचयुक्त उपाय छैन । उजुरी दर्ता गर्न सहजै छ । पीडित आफैले सहयोगी लिएर आउनुहुन्छ । लाइन बस्नु पर्दैन । अरू सुविधा छैन । शौचालय पहुँचयुक्त छैन ।
- (ङ) **गैसस, अपाङ्ग समन्वय सीप विकास केन्द्र:** स्थानीय तहले अहिले नागरिक समाजसँग राम्रै समन्वय गरेको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्ति देखेवित्तिकै प्राथमिकता दिइन्छ । बोली व्यवहार राम्रो छ । गाउँपालिका तथा नगरपालिकाले कुरा बुझ्छन् । अपाङ्गता भएका व्यक्तिले आफैँ आफ्ना कुरा राख्न नसक्ने मुख्य समस्या हो । बहिराहरूका लागि दोभासेको व्यवस्था छैन, आफ्नो मान्छेले नै कुरा बुझाइदिनु पर्छ । उजुरी लिने ठाउँ सबै कार्यालयमा तल्लो तलामै छ । हेल्पडेस्क छ । विभिन्न समिति छन् ।

२. अवलोकनबाट पहिचान भएका अवरोध

२.१ भौतिक संरचनासँग सम्बन्धित अवरोध

जिल्ला प्रशासन कार्यालय, जिल्ला प्रहरी कार्यालय, अदालत तथा चौतारा साँगाचोकगढी नगरपालिकाको मूल गेटमा टिबल चियर र ट्याक्टायल छैन । बैशाखीको पहुँच नभएको पाइयो । उजुरी शाखा वा कार्यालय प्रमुखसम्म पुग्न अपाङ्गतामैत्री संरचना नभएको पाइयो । अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सहायता गर्न कर्मचारी खटिएको पाइएन । बडापत्र र कर्मचारीको नामावली पढ्न सजिलो (easy to read) नभएको पाइयो । उजुरी शाखा पहुँचयुक्त नभएको पाइयो । शौचालय अपाङ्गतामैत्री नभएको पाइयो । जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि हिरासत कक्ष पहुँचयुक्त नभएको पाइयो । हिरासतमा रहेका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सहयोगीको व्यवस्था नभएको पाइयो ।

राष्ट्रिय अपाङ्ग महासङ्घ नेपालले इन्जिनियरको टोलीसहित स्थलगत रूपमा गरेको पहुँच परीक्षण प्रतिवेदनबाट प्राप्त जानकारी

राप्ती नगरपालिका कार्यालय, भण्डारा, चितवन: नगरपालिकाको भवन निर्माणाधीन भएकाले कुनै पनि प्रवेशद्वार र बाउन्ड्रिवाल बनेको छैन । त्यहाँको सतह सजिलै हिँडडुल गर्न सकिने खालको छ । नगरपालिकावरिपरि प्रशस्त ठाउँ छ तर कुनै पनि गाडी तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि छुट्टै पार्किङस्थल छुट्याइएको छैन । नगरपालिका परिसरको मूल प्रवेशद्वार भित्र पस्रका लागि दुवैतिर च्याम्प र सिंढीले जोडिएको छ तर च्याम्पको भिरालोपन मापदण्डभन्दा बढी छ । त्यसमा रेलिङको व्यवस्था गरिएको छैन, जसले गर्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सहज नभएको अवस्था छ । दृष्टिविहीनहरूलाई नगरपालिका परिसरमा घुम्नका लागि ट्याक्टाइल, रेलिङ वा अन्य कुनै साधनको व्यवस्था छैन । भवनमा पुग्नका लागि दृष्टिसम्बन्धी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई मार्गनिर्देशन गर्नका लागि ट्याक्टाइल, समात्रे डोरी, ब्रेललिपिको सङ्केत पाटी वा अडियो सामग्री प्रयोग भएको छैन । भवन परिसरबाट भित्र पस्दा दुवैतर्फ च्याम्प र एकतर्फ सिंढीको व्यवस्था छ । च्याम्पको भिरालोपन १:६ र च्याम्पको चौडाइ १० फिटको छ । च्याम्पको दिशा परिवर्तन गर्ने

ठाउँमा पर्याप्त ल्यान्डिङको व्यवस्था छ तर च्याम्पको दुवैतिर रेलिङ नलगाइएको अवस्थामा छ । मुख्य ढोकाको तल्लो भागमा ४ इन्च उचाइबराबरको अग्लो चौकोसले गर्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई अवरोधयुक्त छ ।

इलाका प्रहरी कार्यालय, भण्डारा: इलाका प्रहरी कार्यालय प्रवेशद्वारको सतह समतल रहेकाले पहुँचयोग्य छ तर धेरै टाढाबाट चिह्न र प्रतीक चिन्न गाह्रो छ । चिह्न र प्रतीकहरू ५ फिटको उचाइमा राखिएको छैन । सङ्केत र प्रतीकहरू ब्रेल वा अडियोमा प्रदान गरिएका छैनन् । मुख्य गेटमा ह्यान्डलहरू पहुँचयुक्त छन् । दृष्टिविहीन व्यक्तिलाई प्रहरी कार्यालय परिसरमा घुम्नका लागि ट्याकटाइल, रेलिङ वा अन्य कुनै साधनको व्यवस्था छैन । प्रहरी कार्यालय परिसरमा कुनै अभिमुखीकरण नक्सा छैन । प्रवेशद्वारको चौडाइ ११ फिट छ । सवारी साधन पार्किङ गर्नका लागि निश्चित ठाउँ छुट्याइएको अवस्था छ तर अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि निश्चित ठाउँ छुट्याएर सङ्केतहरूले पहुँचयुक्त बनाइएको छैन

राप्ती नगरपालिकाको ३ नम्बर वडा कार्यालय भवन: वडा कार्यालय भवन परिसर पुग्दा कार्यालय भवन निर्माणाधीन भएकाले निर्माण सामग्री असरल्ल छोडिएका र खाल्डाखुल्डीसमेत पाइयो । वडा कार्यालय भवनको मूल प्रवेशद्वार निर्माणाधीन भएकाले हाललाई पहुँचयुक्त नभएको अवस्था छ । कुनै पनि सङ्केत चिह्नहरू राखिएको छैन । धेरै टाढाबाट दृष्टिविहीन व्यक्तिलाई स्वास्थ्यचौकी परिसरमा घुम्नका लागि ट्याकटाइल, रेलिङ वा अन्य कुनै साधनको व्यवस्था छैन । वडा कार्यालय परिसरमा कुनै अभिमुखीकरण नक्सा छैन । प्रवेशद्वार निर्माणाधीन अवस्थामा रहेको छ ।

२.२ उजुरी दर्तासँग सम्बन्धित अवरोध

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू हिवल चियरमा आफैं एकलै जिल्ला प्रशासन कार्यालय, जिल्ला प्रहरी कार्यालय, अदालत तथा चौतारा साँगाचोकगढी नगरपालिकाका मूल गेटसम्म पुग्नुसक्ने खालको संरचना छैन । ट्याकटायल बिछ्याइएको छैन । बैशाखीमा त्यहाँ पुग्नु पनि कठिन छ । उजुरी शाखा वा कार्यालय प्रमुखसम्म पुग्नु सहज छैन । स्वर-बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका

व्यक्तिहरूको गुनासो सुन्ने तथा उजुरी लिनका लागि दोभासे तथा अन्य व्यक्तिको सहायता लिएर गर्ने गरेको जानकारी पाइयो। यी चारवटै कार्यालयमा व्यवस्थित र स्थाई किसिमले दोभासेको व्यवस्था भएको पाइएन। आवश्यक पर्दा मात्र बोलाइने गरिएकाले परेको बेला ति स्रोत व्यक्तिहरू उपलब्ध नहुनपनि सक्छन् र उनीहरू कार्यालयसम्म आएर सेवा दिनपनि समय लाग्न सक्छ।

२.३ सूचना तथा सञ्चारसँग सम्बन्धित अवरोध

- डिजिटल इन्फर्मेशन सम्प्रेषण गर्ने व्यवस्था नभएको
- बोलाइ सुनाइसम्बन्धी समस्या भएका व्यक्तिहरूले व्यावसायिक दोभासेको भाषा पनि नबुझे हुँदा न्याय दिन कठिनाइ देखिएको।

३. बागमती प्रदेशको अध्ययनको निष्कर्ष

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँचका लागि हुनेगरेका अवरोधहरू अन्तर्गत प्रमुख सूचनादाताहरूसँग गरिएको अन्तर्वार्ता, स्थलगत अवलोकन तथा लक्षित समूह छलफलबाट प्राप्त सूचना तथा तथ्यहरूका आधारमा भौतिक पूर्वाधार तथा संरचनाजन्य तथा सूचनागत एवं सञ्चारजन्य अवरोधहरू प्रमुख अवरोधका रूपमा रहेको पहिचान भयो। यसबाहेक, व्यवस्थापनगत तथा व्यवहारगत अवरोधहरूसमेत पहिचान भयो। केही नीतिगत अवरोधहरूसमेत रहेको जानकारी प्राप्त भयो। यसर्थ, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँचका लागि भौतिक पूर्वाधार एवं संरचनागत अवरोध, सूचना एवं सञ्चारगत अवरोधहरूका साथै सेवाप्रदायक संस्थामा कार्यरत विषयगत अधिकृतलाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूप्रति संवेदनशील व्यवहार एवं साङ्केतिक भाषा एवं मनोपरामर्श विधाको तालिम तथा प्रशिक्षणको आवश्यकता रहेको लगायत केही नीतिगत पक्षमा सुधारको आवश्यकता रहेको पाइएको छ।

न्याय निरूपणमा संलग्न संस्थाहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू कति सङ्ख्यामा सेवा लिन आए र कति सङ्ख्यामा न्याय निरूपण भए वा न्याय पाए भन्ने सम्बन्धमा यथार्थ तथ्याङ्क नहुनु, नपाइनु एवं पहिचान गर्नका लागि कुनै सूचक नहुनु जस्ता कारणले अपाङ्गता अधिकारप्रतिको उदासिनता स्पष्ट देखिन्छ।

सूचनामा पहुँच नहुनु वा सूचना लिने र दिने प्रक्रिया अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूप्रति संवेदनशील नहुँदा पनि न्यायमा पहुँच नपुगेको बुझ्न सकिन्छ । उजुरी दर्ता प्रक्रिया आंशिकमात्र सहज रहेको पाइएको छ । लक्षित समूह छलफलबाट उजुरी दर्ता गर्न जाँदा त्यहाँ भाषागत समस्या वा मैत्री व्यवहार एवं गोपनीयताको सवालमा प्रश्न उठेको पाइएको छ । स्थानीय निकायमा कार्यरत कर्मचारी वा न्याय निरूपण गर्ने पदाधिकारी पनि त्यही गाउँ वा स्थानको भएकाले पीडित वा पीडकमाथिको पूर्वाग्रहले गर्दा उचित न्याय नपाएको वा नपाउने जस्ता तथ्यहरू प्राप्त भए ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू समाजमा प्रथमतः प्राथमिकतामा नपर्ने गरेको, हिंसा वा दूर्व्यवहारमा पर्ने गरेको, आफ्ना कुरा व्यक्त गर्दाका विभिन्न अवरोध (भाषागत, साङ्केतिक वा भावनात्मक, व्यवहारगत), भौतिक पहुँचमा अवरोध, सहयोगी वा दोभासेको व्यवस्था, विशेष सुविधाका कुराहरू, कानुनी सहायता, वैतनिक वकिलसम्मको पहुँच, इजलास वा मुद्दा फाँटलगायत अन्य विभिन्न पक्षमा अवरोधहरू रहेको पाइएको छ । यस्तै, न्यायको अनुभूतिका लागि सबै पक्ष अपाङ्गताप्रति जिम्मेवार हुनुपर्ने र अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सहज न्याय प्राप्तिसमा सहयोग गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

समग्रमा, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँचका सम्बन्धमा भौतिक पूर्वाधारलगायत सूचना एवं सञ्चारमा पहुँचका सम्बन्धमा कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्था रहे तापनि न्यायको खोजी गर्दै आउने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि प्रमुख बाधकका रूपमा हालका भौतिक पूर्वाधार वा संरचना रहेका देखिन्छन् । अर्को प्रमुख अवरोधक सूचना तथा सञ्चारमा रहेको देखिन्छ । नेपालको संविधानले सुनिश्चित गरेको सूचनाको हकको पूर्णतः कार्यान्वयन नभएको देखिन्छ । यस्तै, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४ मा उल्लेखित प्रावधानहरू कानुनी सहायता, दोभासे वा सहयोगीको व्यवस्थाको समेत पालना नभएको देखिन्छ । यस्तै, मुद्दा फछ्छोर्टमा विशेष प्राथमिकता नपाइएको, न्यायिक प्रक्रिया असहज रहेको, कार्यालयमा प्रमुख वा विषयगत जिम्मेवार अधिकृतहरू मनोपरामर्श एवं साङ्केतिक भाषाको तालिम एवं प्रशिक्षण प्राप्त नभएका, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका मुद्दा प्राथमिकतामा पर्नका लागि ती मुद्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिका हुन् भनेर पहिचान गर्ने कुनै सङ्केत वा सूचक नरहुनु पनि समस्याको रूपमा रहेको देखिन्छ । यस्तै खालका

अध्ययन अनुसन्धानका लागि आवश्यक तथ्याङ्कको अभावमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँच पुग्न नसक्ने देखिन्छ ।

४. बागमती प्रदेशलाई सिफारिस

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग र राष्ट्रिय अपाङ्ग महासङ्घ नेपालको संयुक्त प्रयासमा सम्पन्न यस अनुगमनबाट अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँचका लागि पहिचान भएका अवरोधहरू न्यूनीकरण एवं सुधारका लागि सम्बन्धित संस्थालाई निम्न अनुसारका सुझाव एवं सिफारिस गरिएको छ :

- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि पहुँचयुक्तताका सम्बन्धमा बनेका ऐन, नीति, नियम, निर्देशिकामा भएका व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयन गर्न/गराउन ।
- सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्ने प्रत्येक कार्यालयमा सूचनाको हक प्रत्याभूतिका लागि सार्वजनिक नागरिक बडापत्रमा उल्लेखित अक्षरहरू स्पष्ट, सफा अक्षरले लेखिएको, सबैले देख्ने ठाउँमा स्पष्ट पढ्न सकिनेखालको तथा डिजिटल (अडियो डिभाइस सहितको) प्रकारका हुनुपर्ने ।
- सार्वजनिक सेवा प्रवाह गर्ने (न्याय निरूपण/सम्पादन) कार्यालयमा कार्यरत कर्मचारीलाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिप्रति संवेदनशील मनोपरामर्श अभिमुखीकरण तालिम प्रदान गर्नुपर्ने ।
- मूल गेटसहित अन्य सबै प्रवेशद्वार ट्विल चियर प्रयोगकर्ता र दृष्टिविहीनलगायत अशक्त व्यक्तिहरूका लागि सहज हुने गरी व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
- न्यायमा पहुँचका लागि प्रयास गर्न समेत आमनागरिक (अपाङ्गता भएका व्यक्ति) मा चेतना अभिवृद्धि गर्न/गराउन ।

५.५ गण्डकी प्रदेश अध्ययनमा छनोट गरिएका जिल्लामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँचका लागि पहिचान भएका अवरोध

५.५.१ कास्की

१. अन्तर्वार्ताबाट पहिचान भएका अवरोध

सेवा प्रदायक निकायका कार्यालयका भौतिक संरचना अपाङ्गतामैत्री नभएका, नयाँ बनेका भौतिक संरचनासमेत पूर्ण पहुँचयुक्त हुन नसकेका पाइए । कास्की जिल्लामा

अध्ययन गरिएका सेवाप्रदायक निकायहरूमा न्यूनमात्रमा मात्र निवेदन/उजुरीहरू पर्ने गरेको भन्ने पाइए पनि पोखरा महानगरपालिकाको न्यायिक समितिमा हालसम्म कुनै निवेदन दर्ता हुन नआएको पाइयो ।

सेवाप्रदायक निकायहरूले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूबाट न्यायका लागि परेका निवेदन/उजुरीहरूको छुट्टै तथ्याङ्क राख्ने गरेको पाइएन । अदालतमा आवश्यकता अनुसार दोभासेको उपलब्धता हुने भए पनि प्रहरी-प्रशासन, स्थानीय तहहरूमा त्यो सेवा उपलब्ध हुन नसकेको अवस्था छ । कार्यालयमा रहेका सूचना सामग्रीहरू सबै प्रकृतिका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि पहुँचयुक्त पाइएनन् । अन्तर्वार्ताका क्रममा कार्यालयका कर्मचारीहरूलाई अपाङ्गताको विषयमा आधारभूत जानकारीसमेत भएको भन्ने पाइएन । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई लक्ष्य गरेर न्यायमा पहुँच बढाउने उद्देश्यले कुनै पनि कार्यक्रम वा विशेष व्यवस्था गरेको देखिएन । विभिन्न खाले हिंसा, विभेद र मानव अधिकार हनन हुँदा पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू न्यायका लागि सम्बन्धित निकायमा पुग्नसकेका छैनन् । उनीहरूका परिवारले पनि यस विषयमा त्यति चासो दिएको पाइएन ।

२. लक्षित वर्गसँगको छलफलबाट पहिचान भएका अवरोध

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई उनीहरूका लागि राज्यले कानून मार्फत के-कस्ता अधिकार प्रदान गरेको छ र ती अधिकार हनन भएमा वा विभेदमा परेमा न्यायका लागि कहाँ र कसरी जाने भन्नेबारे राम्रोसँग सूचना तथा जानकारी समेत नभएको । मुस्किलले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू न्यायका लागि सम्बन्धित निकायमा जाँदा पर्याप्त सहयोग र अपाङ्गतामैत्री व्यवहारसमेत नहुने गरेको भन्ने छलफलका क्रममा पाइयो । नयाँ र पुराना सबै भौतिक संरचना र सूचना अपाङ्गतामैत्री नभएका कारण न्याय पाउन अत्यन्त कठिन भएको कुरा सहभागीहरूबाट व्यक्त भयो । बहिरा, सुस्तश्रवण र श्रवण-दृष्टिविहीन व्यक्तिहरूलाई सञ्चारमा चुनौती रहेको र साङ्केतिक भाषा तथा स्पर्श सञ्चार गर्न सक्ने जनशक्तिको उपलब्धता नभएका कारण न्याय प्राप्तिमा समस्या रहेको भन्ने जानकारी पाइयो ।

३. अवलोकनबाट पहिचान भएका अवरोध

३.१. भौतिक संरचनासँग सम्बन्धित अवरोध

- (क) **जिल्ला प्रशासन कार्यालय:** जिल्ला प्रशासन कार्यालयको भवन नयाँ बनेको हुँदा पहिलो तलामा च्याम्पको व्यवस्था भएकाले शारीरिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि केही सहज रहेको देखिन्छ। ट्याक्टायलको व्यवस्था नहुँदा भने दृष्टिसम्बन्धी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि भौतिकरूपमा सहज पहुँचको अवस्था देखिएन। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि भनी छुट्टै शौचालयको व्यवस्था नभएको र भएका अन्य शौचालय पनि पहुँचयुक्त नभएका, उजुरी शाखा तल्लो तलामा रहेको हुँदा त्यहाँसम्म पुग्न केही सहज देखिए पनि कार्यालय प्रमुखको कार्यकक्ष माथिल्लो तलामा हुँदा सहजरूपबाट भेट गर्न कठिन नै रहेको देखिन्छ। बडापत्र, सेवा कक्षहरूको नाम सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि उपयुक्त छैनन्। सूचना सम्प्रेषण प्रणाली पूर्ण डिजिटलाइज हुन नसकेको, सूचनाहरू कार्यालयको वेभसाइटमा राख्ने गरिएको, जुन पूर्ण पहुँचयुक्त भने हुन नसकेको पाइयो।
- (ख) **जि.प्र.का./थुनाकक्ष:** जिल्ला प्रहरी कार्यालयको भवन नयाँ बनेको भए पनि च्याम्पको व्यवस्थासमेत नहुँदा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई पहिलो तलामा पुग्नसमेत सहज पहुँचको अवस्था नभएको पाइयो। छुट्टै शौचालयको व्यवस्था नभएको पाइयो। उजुरी शाखा तल्लो तलामा भए पनि पहुँचयुक्त नहुँदा त्यहाँसम्म पुग्नसमेत सहज पहुँच नभएको, कार्यालय प्रमुखको कार्यकक्ष माथिल्लो तलामा हुँदा सहजरूपबाट भेट गर्न कठिन रहेको, बडापत्र, सेवा कक्षहरूको नाम सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि उपयुक्त नरहेको पाइयो। सूचना सम्प्रेषण प्रणाली पूर्ण डिजिटलाइज हुन नसकेको, सूचनाहरू कार्यालयको वेभसाइटमा राख्ने गरिएको, जुन पूर्ण पहुँचयुक्त भने हुन नसकेको पाइयो। छुट्टै हिरासत कक्ष नरहेको तथा हाल निर्माण भएको हिरासत कक्ष पनि पहुँचयुक्त नभएको पाइयो।
- (ग) **अदालत:** जिल्ला अदालत भवन पुरानो रहेको, च्याम्प मापदण्ड अनुकूलको नभएको, ट्याक्टायलको व्यवस्था नहुँदा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि पहुँचयुक्त नरहेको पाइयो। वैतनिक वकिलका लागि छुट्टै कोठाको व्यवस्था रहेको, आवश्यकता अनुसार

दोभासेको व्यवस्था रहेको, इजलास कक्ष पहुँचयुक्त नभएको, पीडित कक्षको व्यवस्था नरहेको, सहायता कक्षसमेत नभएको पाइयो ।

(घ) स्थानीय तह: पोखरा महानगरपालिका पुरानो भवनमा सञ्चालन भइरहेको, च्याम्पसमेत मापदण्ड अनुरूपको नपाइएको, दोस्रो तलामा रहेको न्यायिक समितिको इजलास कक्ष जानका लागि समेत कठिनाइ हुने गरेको, शौचालय प्रयोग गर्न नसकिने खालको रहेको पाइयो । सूचना सम्प्रेषण प्रणाली पूर्ण डिजिटलाइज हुन नसकेको, सूचनाहरू कार्यालयको वेभसाइटमा राख्ने गरिएको, जुन पूर्ण पहुँचयुक्त भने हुन नसकेको पाइयो ।

३.२. उजुरी दर्तासँग सम्बन्धित अवरोध

(क) जिल्ला प्रशासन कार्यालय: अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सेवाप्रदायक निकायबाट प्रवाह हुने सूचना तथा सञ्चारमा पहुँच नहुनु, दोभासेको व्यवस्था नहुनु, निवेदन फारामहरू सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि पहुँचयुक्त नहुनु, सेवाप्रदायक निकायका कर्मचारी अपाङ्गतासम्बन्धी पूर्ण जानकारी नहुनु तथा अपाङ्गताप्रति संवेदनशील व्यवहार नहुनु, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सेवाप्रवाहमा सहजताका लागि अपाङ्गता सम्पर्क व्यक्तिको व्यवस्था नहुनु जस्ता समस्या रहेको पाइयो ।

(ख) जिल्ला प्रहरी कार्यालय: अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सेवाप्रदायक निकायबाट प्रवाह हुने सूचना तथा सञ्चारमा पहुँच नहुनु, दोभासेको व्यवस्था नहुनु, निवेदन फारामहरू सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि पहुँचयुक्त नहुनु, सेवाप्रदायक निकायका कर्मचारी अपाङ्गतासम्बन्धी पूर्ण जानकारी नहुनु तथा अपाङ्गताप्रति संवेदनशील व्यवहार नहुनु, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सेवाप्रवाहमा सहजताका लागि अपाङ्गता सम्पर्क व्यक्तिको व्यवस्था नहुनु जस्ता समस्या रहेको पाइयो ।

(ग) अदालत: अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सेवाप्रदायक निकायबाट प्रवाह हुने सूचना तथा सञ्चारमा पहुँच नहुनु, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि विशेष कानुनी सहायताको व्यवस्था नहुनु । फारामहरू सबै प्रकारका अपाङ्गता

भएका व्यक्तिहरूका लागि पहुँचयुक्त नहुनु, कानुनी प्रक्रिया झञ्झटिलो र लामो हुनु, सेवाप्रदायक निकायका कर्मचारी अपाङ्गतासम्बन्धी पूर्ण जानकारी नहुनु तथा अपाङ्गताप्रति संवेदनशील व्यवहार नहुनु, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सेवाप्रवाहमा सहजताका लागि अपाङ्गता सम्पर्क व्यक्तिको व्यवस्था नहुनु जस्ता समस्या रहेको पाइयो ।

(घ) स्थानीय तह: अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सेवाप्रदायक निकायबाट प्रवाह हुने सूचना तथा सञ्चारमा पहुँच नहुनु, दोभासेको व्यवस्था नहुनु, निवेदन फारामहरू सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि पहुँचयुक्त नहुनु, सेवाप्रदायक निकायका कर्मचारी अपाङ्गतासम्बन्धी पूर्ण जानकारी नहुनु तथा अपाङ्गताप्रति संवेदनशील व्यवहार नहुनु, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सेवाप्रवाहमा सहजताका लागि अपाङ्गता सम्पर्क व्यक्तिको व्यवस्था नहुनु जस्ता समस्या रहेको पाइयो ।

३.३. सूचना तथा सञ्चारसँग सम्बन्धित अवरोध

(क) जिल्ला प्रशासन कार्यालय: नागरिक बडापत्र सबैका लागि पहुँचयुक्त नभएको, लार्ज प्रिन्ट, ब्रेल तथा अडियोमा नभएको, कुन कार्यकक्ष कता छ भन्ने राम्रो सङ्केत र जानकारी नभएको, साङ्केतिक भाषाका दोभासे उपलब्ध नभएको, अधिकांश फाराम कागजमा भएकाले दृष्टिविहीनहरूका लागि वैकल्पिक ढाँचामा नभएको, अपाङ्गता सम्पर्क व्यक्तिको व्यवस्था नभएको, सूचना सम्प्रेषण प्रणाली पूर्ण डिजिटलाइज हुन नसकेको पाइयो ।

(ख) जिल्ला प्रहरी कार्यालय: नागरिक बडापत्र सबैका लागि पहुँचयुक्त नभएको, लार्ज प्रिन्ट, ब्रेल तथा अडियोमा नभएको, कुन कार्यकक्ष कता छ भन्ने राम्रो सङ्केत र जानकारी नभएको, साङ्केतिक भाषाका दोभासे उपलब्ध नभएको, अधिकांश फाराम कागजमा भएकाले दृष्टिविहीनहरूका लागि वैकल्पिक ढाँचामा नभएको, अपाङ्गता सम्पर्क व्यक्तिको व्यवस्था नभएको, सूचना सम्प्रेषण प्रणाली पूर्ण डिजिटलाइज हुन नसकेको पाइयो ।

- (ग) अदालतः नागरिक बडापत्र सबैका लागि पहुँचयुक्त नभएको, लार्ज प्रिन्ट, ब्रेल तथा अडियोमा नभएको, कुन कार्यकक्ष कता छ भन्ने राम्रो सङ्केत र जानकारी नभएको, अधिकांश फाराम कागजमा भएकाले दृष्टिविहीनहरूका लागि वैकल्पिक ढाँचामा नभएको, अपाङ्गता सम्पर्क व्यक्तिको व्यवस्था नभएको, सूचना सम्प्रेषण प्रणाली पूर्ण डिजिटलाइज हुन नसकेको पाइयो ।
- (घ) स्थानीय तहः नागरिक बडापत्र सबैका लागि पहुँचयुक्त नभएको, लार्ज प्रिन्ट, ब्रेल तथा अडियोमा नभएको, कुन कार्यकक्ष कता छ भन्ने राम्रो सङ्केत र जानकारी नभएको, साङ्केतिक भाषाका दोभासे उपलब्ध नभएको, अधिकांश फाराम कागजमा भएकाले दृष्टिविहीनहरूका लागि वैकल्पिक ढाँचामा नभएको, अपाङ्गता सम्पर्क व्यक्तिको व्यवस्था नभएको, सूचना सम्प्रेषण प्रणाली पूर्ण डिजिटलाइज हुन नसकेको पाइयो ।

घटना ३ – शारीरिक अपाङ्गता भएकी महिलाको अनुभव

सम्पत्तिसम्बन्धी मुद्दामा लगभग ८ वर्ष जिल्ला र तत्कालीन पुनरावेदन अदालत धाएपछि बल्लबल्ल मुद्दा टुङ्गियो । मुद्दा दर्ता गरेपछि प्रतिपक्षले मिडिया परिचालन गरेर सामाजिक जीवन कठिन बनाइदियो । शारीरिक अपाङ्गताका कारणले पटकपटक यात्रा गर्न कठिनाई भयो । व्यक्तिगत सहयोगी आफैँले खोज्नुपऱ्यो, त्यो पनि पैसा तिरेर । उसको पनि सबै खर्च व्यहोर्नु पर्दा खर्चिलो पनि भयो ।

तत्कालीन पुनरावेदन अदालतमा न्याम्प एकदमै ठाडो, जानै नसकिने भएकाले भित्र जान अर्कालाई गुहार्न बाध्य हुनुपऱ्यो । इजलास ३ तला माथि भएकाले जान सकिएन । कामको शिलशिलामा सर्वोच्च अदालत जाँदा त्यहाँ भएका संरचना फरक आवश्यकता व्यक्तिलाई प्रयोग गर्न दिएको पाइएन । जस्तै, त्यहाँ भएको लिफ्ट न्यायाधीश तथा अन्य विशिष्ट भनिएका व्यक्तिहरूलाई मात्र प्रयोग गर्न दिइएको पाइयो ।

अपाङ्गता भएका व्यक्ति भनेर कुनै सहूलियत वा कुनै सुविधा भएन बरू असमर्थ ठान्ने, मिलापत्र गर्न सम्झाउने, दबाव दिनेगरेको अनुभव भयो । अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई वडा कार्यालय, प्रहरीदेखि अदालतसम्म कहीं पनि सहज छैन, न्यायमा पहुँच छैन । आफ्नो कुरा राख्न सक्नेलाई त हेप्रेगरेका छन् भने आफ्नो कुरा राख्न नसक्नेलाई त न्याय भन्ने नै छैन ।

५.५.२ मुस्ताङ

१. अन्तर्वार्ताबाट पहिचान भएका अवरोध

सेवा प्रदायक निकायको कार्यालयका भौतिक संरचनाहरू अपाङ्गतामैत्री नभएको पाइयो । नयाँ बनेका भौतिक संरचनासमेत पूर्ण पहुँचयुक्त हुन नसकेका, मुस्ताङ जिल्लामा अध्ययन गरिएका सेवाप्रदायक निकायहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसँग सम्बन्धित कुनै पनि उजुरी तथा निवेदनहरू दर्ता हुन नआएको थाहा भयो । अदालतमा आवश्यकता अनुसार दोभासेको उपलब्धता हुने भए पनि प्रहरी-प्रशासनका साथै स्थानीय तहहरूमा त्यो सेवा उपलब्ध हुन नसकेको पाइयो ।

कार्यालयमा रहेका सूचना सामग्री सबै प्रकृतिका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि पहुँचयुक्त नभएका पाइए । अन्तरवार्ताको क्रममा कार्यालयका कर्मचारीहरूलाई अपाङ्गताको विषयमा आधारभूत जानकारीसमेत भएको भन्ने पाइएन । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई लक्ष्य गरेर न्यायमा पहुँच बढाउने उद्देश्यले कुनै पनि कार्यक्रम वा विशेष व्यवस्था गरेको पाइएन । विभिन्न किसिमका हिंसा, विभेद र मानव अधिकार हनन हुँदा पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू न्यायका लागि सम्बन्धित निकायमा पुग्न सकेका छैनन् । उनीहरूका परिवारले पनि यस विषयमा त्यति चासो दिएको पाइएन ।

२. छलफलबाट पहिचान भएका अवरोध

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई उनीहरूका लागि राज्यले कानूनमार्फत के कस्ता अधिकार प्रदान गरेको छ र ती अधिकार हनन भएमा वा विभेदमा परेमा न्यायका लागि कहाँ र कसरी जाने भन्नेबारे राम्रोसँग सूचना तथा जानकारीसमेत नभएको पाइयो । जानकारी कै अभावमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू न्यायका लागि सम्बन्धित

निकायहरूमा निवेदन लिएर नपुग्ने गरेको भन्ने छलफलका क्रममा जानकारी पाइयो । नयाँ र पुराना सबै भौतिक संरचना र सूचना अपाङ्गतामैत्री नभएका कारण न्याय पाउन अत्यन्त कठिन भएको कुरा सहभागीहरूबाट व्यक्त भयो । बहिरा, सुस्तश्रवण र श्रवण-दृष्टिविहीन व्यक्तिहरूलाई सञ्चारमा चुनौती रहेको र साङ्केतिक भाषा तथा स्पर्श सञ्चार गर्न सक्ने जनशक्तिको उपलब्धता नभएका कारण न्यायप्राप्तिमा समस्या रहेको कुरा सहभागीहरूले बताए ।

३. अवलोकनबाट पहिचान भएका अवरोध

३.१ भौतिक संरचनासँग सम्बन्धित अवरोध

(क) जिल्ला प्रशासन कार्यालय: जिल्ला प्रशासन कार्यालयको भवन नयाँ बनेको हुँदा पहिलो तलामा न्याम्पको व्यवस्था रहेकाले शारीरिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि केही सहज रहेको देखिन्छ । ट्याक्टायलको व्यवस्था नहुँदा दृष्टिसम्बन्धी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि भौतिकरूपमा सहज पहुँचको अवस्था देखिएन । शौचालय अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि भनी छुट्याइएको तर पहुँचयुक्त नरहेको, उजुरी शाखा तल्लो तलामा रहेको हुँदा त्यहाँसम्म पुग्न केही सहज देखिए पनि कार्यालय प्रमुखको कार्यकक्ष माथिल्लो तलामा हुँदा सहजरूपबाट भेट गर्न कठिन नै रहेको देखिन्छ । बडापत्र, सेवा कक्षहरूको नाम सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि उपयुक्त नरहेको पाइयो । सूचना सम्प्रेषण प्रणाली पूर्ण डिजिटलाइज हुन नसकेको, सूचनाहरू कार्यालयको वेबसाइटमा राख्ने गरिएको, जुन पूर्ण पहुँचयुक्त भने हुन नसकेको पाइयो ।

(ख) जि.प्र.का./थुनाकक्ष: जिल्ला प्रहरी कार्यालयको भवन नयाँ बनेको भए पनि न्याम्पको व्यवस्थासमेत नहुँदा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई पहिलो तलामा पुग्नसमेत सहज पहुँचको अवस्था नभएको पाइयो । छुट्टै शौचालयको व्यवस्था नभएको पाइयो । उजुरी शाखा तल्लो तलामा भए पनि पहुँचयुक्त नहुँदा त्यहाँसम्म पुग्नसमेत सहज पहुँच नभएको, कार्यालय प्रमुखको कार्यकक्ष माथिल्लो तलामा हुँदा सहजरूपबाट भेट गर्न कठिन रहेको, बडापत्र, सेवा कक्षहरूको नाम सबै प्रकारका

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि उपयुक्त नरहेको पाइयो । सूचना सम्प्रेषण प्रणाली पूर्ण डिजिटलाइज हुन नसकेको, सूचनाहरू कार्यालयको वेभसाइटमा राख्ने गरिएको, जुन पूर्ण पहुँचयुक्त भने हुन नसकेको, छुट्टै हिरासत कक्ष नरहेको तथा हिरासत कक्ष पनि पहुँचयुक्त नभएको पाइयो ।

(ग) अदालत: जिल्ला अदालत भवन पुरानो रहेको, च्याम्पलगायत ट्याक्टायलको व्यवस्था नहुँदा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि पहुँचयुक्त नरहेको, वैतनिक वकिलका लागि छुट्टै कोठाको व्यवस्था रहेको, आवश्यकता अनुसार दोभासेको व्यवस्था रहेको, इजलास कक्ष पहुँचयुक्त नभएको, पीडित कक्षको व्यवस्था नरहेको, सहायता कक्षको व्यवस्था रहेको देखियो ।

(घ) स्थानीय तह: घरपजोम गाउँपालिका पुरानो भवनमा सञ्चालन भइरहेको, एक तले भवन भएकाले सेवाका लागि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू पुग्न सक्ने तर बनेको च्याम्प मापदण्ड अनुसारको नभएको र शौचालय प्रयोग गर्न नसकिने खालको रहेको छ । सूचना सम्प्रेषण प्रणाली पूर्ण डिजिटलाइज हुन नसकेको, सूचनाहरू कार्यालयको वेभसाइटमा राख्ने गरिएको, जुन पूर्ण पहुँचयुक्त भने हुन नसकेको पाइयो ।

३.२ उजुरी दर्तासँग सम्बन्धित अवरोध

(क) जिल्ला प्रशासन कार्यालय: अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सेवाप्रदायक निकायबाट प्रवाह हुने सूचना तथा सञ्चारमा पहुँच नहुनु, दोभासेको व्यवस्था नहुनु, निवेदन फारामहरू सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि पहुँचयुक्त नहुनु, सेवाप्रदायक निकायका कर्मचारी अपाङ्गतासम्बन्धी पूर्ण जानकारी नहुनु तथा अपाङ्गताप्रति संवेदनशील व्यवहार नहुनु, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सेवाप्रवाहमा सहजताका लागि अपाङ्गता सम्पर्क व्यक्तिको व्यवस्था नहुनु जस्ता समस्या रहेको पाइयो ।

(ख) जिल्ला प्रहरी कार्यालय: अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सेवाप्रदायक निकायबाट प्रवाह हुने सूचना तथा सञ्चारमा पहुँच नहुनु, दोभासेको व्यवस्था नहुनु, निवेदन फारामहरू सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि

पहुँचयुक्त नहुनु, सेवाप्रदायक निकायका कर्मचारी अपाङ्गतासम्बन्धी पूर्ण जानकारी नहुनु तथा अपाङ्गताप्रति संवेदनशील व्यवहार नहुनु, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सेवाप्रवाहमा सहजताका लागि अपाङ्गता सम्पर्क व्यक्तिको व्यवस्था नहुनु जस्ता समस्या रहेको पाइयो ।

(ग) अदालत: अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सेवाप्रदायक निकायबाट प्रवाह हुने सूचना तथा सञ्चारमा पहुँच नहुनु, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि विशेष कानुनी सहायताको व्यवस्था नहुनु, फारामहरू सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि पहुँचयुक्त नहुनु, कानुनी प्रक्रिया झञ्झटिलो र लामो हुनु, सेवाप्रदायक निकायका कर्मचारीहरू अपाङ्गतासम्बन्धी पूर्ण जानकारी नहुनु तथा अपाङ्गताप्रति संवेदनशील व्यवहार नहुनु, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सेवाप्रवाहमा सहजताका लागि अपाङ्गता सम्पर्क व्यक्तिको व्यवस्था नहुनु जस्ता समस्या रहेको पाइयो ।

(घ) स्थानीय तह: अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सेवाप्रदायक निकायबाट प्रवाह हुने सूचना तथा सञ्चारमा पहुँच नहुनु, दोभासेको व्यवस्था नहुनु, निवेदन, फारामहरू सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि पहुँचयुक्त नहुनु, सेवाप्रदायक निकायका कर्मचारीहरू अपाङ्गतासम्बन्धी पूर्ण जानकारी नहुनु तथा अपाङ्गताप्रति संवेदनशील व्यवहार नहुनु, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सेवाप्रवाहमा सहजताका लागि अपाङ्गता सम्पर्क व्यक्तिको व्यवस्था नहुनु जस्ता समस्या रहेको पाइयो ।

३.३. सूचना तथा सञ्चारसँग सम्बन्धित अवरोध

(क) जिल्ला प्रशासन कार्यालय: नागरिक बडापत्र सबैका लागि पहुँचयुक्त नभएको, लार्ज प्रिन्ट, ब्रेल तथा अडियोमा नभएको, कुन कार्य कक्ष कता छ भन्ने राम्रो सङ्केत र जानकारी नभएको, साङ्केतिक भाषाका दोभासे उपलब्ध नभएको, अधिकांश फाराम कागजमा भएकाले दृष्टिविहीनहरूका लागि वैकल्पिक ढाँचामा नभएको, अपाङ्गता सम्पर्क व्यक्तिको व्यवस्था नभएको, सूचना सम्प्रेषण प्रणाली पूर्ण डिजिटलाइज हुन नसकेको पाइयो ।

(ख) जिल्ला प्रहरी कार्यालय: नागरिक बडापत्र सबैका लागि पहुँचयुक्त नभएको, लार्ज प्रिन्ट, ब्रेल तथा अडियोमा नभएको, कुन कार्य कक्ष कता छ भन्ने राम्रो सङ्केत र जानकारी नभएको, साङ्केतिक भाषाका दोभासे उपलब्ध नभएको, अधिकांश फाराम कागजमा भएकाले दृष्टिविहीनहरूका लागि वैकल्पिक ढाँचामा नभएको, अपाङ्गता सम्पर्क व्यक्तिको व्यवस्था नभएको, सूचना सम्प्रेषण प्रणाली पूर्ण डिजिटलाइज हुन नसकेको पाइयो ।

(ग) अदालत: नागरिक बडापत्र सबैका लागि पहुँचयुक्त नभएको, लार्ज प्रिन्ट, ब्रेल तथा अडियोमा नभएको, कुन कार्य कक्ष कता छ भन्ने राम्रो सङ्केत र जानकारी नभएको, अधिकांश फाराम कागजमा भएकाले दृष्टिविहीनहरूका लागि वैकल्पिक ढाँचामा नभएको, अपाङ्गता सम्पर्क व्यक्तिको व्यवस्था नभएको, सूचना सम्प्रेषण प्रणाली पूर्ण डिजिटलाइज हुन नसकेको पाइयो ।

(घ) स्थानीय तह: नागरिक बडापत्र सबैका लागि पहुँचयुक्त नभएको, लार्ज प्रिन्ट, ब्रेल तथा अडियोमा नभएको, कुन कार्य कक्ष कता छ भन्ने राम्रो सङ्केत र जानकारी नभएको, साङ्केतिक भाषाका दोभासे उपलब्ध नभएको, अधिकांश फाराम कागजमा भएकाले दृष्टिविहीनहरूका लागि वैकल्पिक ढाँचामा नभएको, अपाङ्गता सम्पर्क व्यक्तिको व्यवस्था नभएको, सूचना सम्प्रेषण प्रणाली पूर्ण डिजिटलाइज हुन नसकेको पाइयो ।

५.५.३ नवलपरासी (बर्दघाट सुस्ता पूर्व)

१. अन्तर्वार्ताबाट पहिचान भएका अवरोध

- सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिको समष्टिगत तथा एकीकृत तथ्याङ्क नभएकाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिका बारेमा जानकारी लिनमा सबैभन्दा ठूलो समस्या रहेको छ ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिका सम्बन्धमा स्थानीय सरकारसँग स्पष्ट नीति रहेको छैन ।

- नयाँ संरचनाका कार्यालयहरू केही भुइँतहमा पहुँचयुक्त रहे तापनि पुराना संरचना पहुँचयुक्त नरहेको देखिन्छ । पहुँचयुक्त संरचनामा न्याम्पमात्रै हो भन्ने बुझाइ हुनु आफैँमा समस्या रहेको छ ।
- सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सङ्गठित गर्न नसक्नु पनि एउटा समस्या हो ।
- सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका समस्या सम्बोधन गर्नेगरी नीति नबन्नु पनि समस्याको रूपमा रहेको छ ।

२. लक्षित वर्गसँगको छलफलबाट पहिचान भएका अवरोध

- अपाङ्गतासम्बन्धी जनचेतना नहुनु, ग्रामीण क्षेत्रमा अशिक्षा, परम्परागत सोचका कारणले हेय भावनाले हेर्नु, घरेलु हिंसा, सामाजिक हिंसा, पहुँचयुक्त संरचना नहुनु प्रमुख अवरोधका रूपमा रहेका छन् ।

३. अवलोकनबाट पहिचान भएका अवरोध

पहुँचयुक्त संरचना बनाउन खोजेको भनेर न्याम्पलाई मात्र ध्यान दिइएको देखिन्छ, अन्य पक्षलाई ध्यान दिएको देखिँदैन । कार्यालय प्रमुखको कार्यक्षमता पुग्नका लागि अवरोध रहेको देखिन्छ ।

३.१. भौतिक संरचनासँग सम्बन्धित अवरोध

(क) जि.प्र.का.- थुनाकक्ष: पहुँचयुक्त नभएको पाइयो ।

(ख) अदालत: पहुँचयुक्त नभएको, इजलाससम्म पुग्न भन्दा नै चढ्नुपर्ने पाइयो ।

(ग) स्थानीय तह: स्थानीय तहमा न्याम्प बनाएको तर अन्य पक्षमा जोड नदिएको पाइयो ।

राष्ट्रिय अपाङ्ग महासङ्घ, नेपालले इन्जिनियरको टोलीसहित स्थलगत रूपमा गरेको पहुँच परीक्षण प्रतिवेदनबाट प्राप्त जानकारी

पोखरा, भिमाद नगरपालिकाका वडा नं. ३ कार्यालय: पुरानो भवन भएकाले पहुँचयुक्तताको अवस्था कमजोर रहेको, ज्याम्पको स्लोप कम हुनुपर्ने, मूल ढोका हिवल चियर छिर्न अवरोधमुक्त हुनुपर्ने । नागरिक बडापत्र भएको तर पहुँचयुक्त नभएको । गुनासो वा सुझावपेटिका राखिएको तर उचाइ पहुँचयुक्त नभएको ।

इलाका प्रहरी कार्यालय भिमाद: पहुँचयुक्तता सहितका संरचना निर्माण हुन नसकेका, शौचालयमा र मूल भवनमा पुग्नका लागि ज्याम्पको व्यवस्था हुनुपर्ने । पार्किङ्गस्थल भनेर नछुट्याइएको । प्रतीक्षा कक्षमा २० जना जति अट्ने करिडर तीन फिट चौडाइको भए पनि इलाका प्रहरी कार्यालयका लागि साँगुरो देखिएको । नागरिक बडापत्र भएको तर पहुँचयुक्त नभएको । गुनासा वा सुझावपेटिका राखिएको तर उचाइ पहुँचयुक्त नभएको ।

३.२. उजुरी दर्तासँग सम्बन्धित अवरोध

जिल्ला प्रहरी कार्यालय, अदालत तथा स्थानीय तहमा उजुरी दर्ताकै लागि भनेर विशेष अवरोध नभएको तर श्रुति तथा श्रवण अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई केही पनि व्यवस्था नगरिएको पाइयो ।

३.३. सूचना तथा सञ्चारसँग सम्बन्धित अवरोध

जि.प्र.का., अदालत तथा स्थानीय तहहरूमा रहेका सूचना न्यूनदृष्टि र होचापुङ्का अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँचमा नरहेका पाइयो । यी कार्यालयमा दोभासेको व्यवस्था गरिएको छैन । जिल्लामा गरिएको स्थलगत अध्ययनलाई विश्लेषण गर्दा समग्रमा पहुँचयुक्त भन्नाले भौतिक संरचनामा ज्याम्प बनाए पुग्छ भन्ने बुझाइ रहेको पाइन्छ ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँचको अवस्था दयनीय रहेको पाइन्छ किनभने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको उजुरी निकै कम देखिन्छ । उजुरीलाई पनि कार्यालयको रेकर्डमा व्यवस्थित रूपमा राखेको पाइँदैन र राख्ने प्रणालीको विकास पनि

गरेको देखिंदैन । कार्यालयमा प्रयोग गरिएका न्यायसँग सम्बन्धित सूचना अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँचमा छैनन् । अपाङ्गताको प्रकृति र गम्भीरतालाई ध्यान दिएर प्राथमिकतामा राखेको पाइँदैन । राहतमुखी हिसाबले काम गरेको देखिन्छ ।

४. गण्डकी प्रदेशको अध्ययनको निष्कर्ष

अन्तर्वार्ता, लक्षित समूह छलफल र अवलोकनबाट अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई प्रमुख सेवाग्राहीको रूपमा हेरेको पाइएन । सबै निकायमा कार्यरत कर्मचारी सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका छुट्टाछुट्टै आवश्यकताबारे सामान्यरूपमा जानकारसमेत नभएका पाइयो । सरकारले अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा व्यक्त गरेका प्रतिबद्धता, अनुमोदन गरेका सन्धि/सम्झौता र महासन्धिहरू तथा संवैधानिक व्यवस्था, अपाङ्गतासम्बन्धी राष्ट्रिय नीति र कानूनबारे सरोकारवालाहरू जानकार नभएको पाइयो । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू स्वयं आफ्ना अधिकारका बारेमा सुसूचित भएको पाइएन र उनीहरूमा अधिकार हनन वा विभेदमा परेमा न्यायका लागि कहाँ र कसरी जाने भन्ने सामान्य जानकारीसमेत नभएको देखियो । न्यायका लागि सेवाप्रदायक निकायहरूमा जाँदा मानव अधिकारमैत्री व्यवहार तथा पर्याप्त सहयोग नहुनुका साथै न्याय प्रक्रिया ढिलो र झञ्झटिलो भएको भन्ने गुनासो पाइयो । माथि उल्लेखित कारणहरूले गर्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँच स्थापित गर्न धेरै चुनौतीहरू रहेको अध्ययनबाट पाइयो ।

५. गण्डकी प्रदेशका लागि सिफारिस

अध्ययनबाट प्राप्त सूचना, तथ्य एवं जानकारीहरूका आधारमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँच वृद्धि गर्नका लागि हामी निम्न लिखित सिफारिसहरू गर्दछौं ।

- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँचका लागि विद्यमान कानून तथा नीति निर्देशिकाहरूमा भएका व्यवस्थाहरूलाई कडाइका साथ लागू गर्न सम्बन्धित निकायहरूलाई ध्यानाकर्षण गर्नुपर्ने ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू र उनीहरूको परिवारलाई कानुनी सचेतनाका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने ।
- सम्बन्धित निकायका कर्मचारीहरूलाई अपाङ्गताको अधिकारमुखी धारणा र उनीहरूका फरक-फरक आवश्यकताबारे अभिमुखीकरण गर्नुपर्ने ।

- सरोकारवाला निकायहरूका लागि अपाङ्गतासम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय नीति तथा कानूनबारे सचेतना कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने ।
- सम्बन्धित निकायका भौतिक संरचना तथा सूचनाका क्षेत्रमा काम गर्ने व्यक्तिहरूलाई पहुँचयुक्त भौतिक संरचना र सूचनासम्बन्धी अभिमुखीकरण गराउने ।
- पहुँचयुक्तता परीक्षण गर्ने र प्राप्त निष्कर्षका आधारमा सुधारका योजना तयार गर्ने ।
- सशक्त अनुगमन संरचना र प्रक्रिया निर्धारण गरी क्रियाशील बनाउने ।

५.६ लुम्बिनी प्रदेश अध्ययनमा छनोट गरिएका जिल्लामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँचका लागि पहिचान भएका अवरोध

५.६.१ बाँके

१. लक्षित समूहको छलफलबाट पहिचान भएका अवरोध

- न्यायिक निकायसम्म उजुरी लैजान परिवारबाटै अवरोध रहनु ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू न्यायिक प्रक्रियाबारे पूर्ण जानकारी नहुनु ।
- आर्थिक समस्या र खर्चिलो न्यायिक प्रणालीले गर्दा न्यायिक प्रक्रियामा जान कठिनाई रहनु ।
- कार्यालयका भौतिक संरचना निकै कठिन खालका रहनु ।
- कर्मचारीको व्यवहार अपाङ्गतामैत्री नरहनु, छिटो छरितो कार्य नगरी लामो समय कुर्न लगाउने, यथार्थ जानकारी नदिइनु, जिम्मेवारीबाट पन्छने जस्ता कार्य हुने गरेको ।
- कर्मचारीहरूलाई अपाङ्गताका प्रकृति र विशिष्ट आवश्यकताका बारेमा जानकारी नहुनु ।
- कानूनमा स्पष्ट व्यवस्था नहुनु र सेवा सुविधा लिन अपाङ्गतासँगै विपन्नताको कुरा जोडिँदा विपन्नले मात्र सेवा सुविधा पाउन सक्ने जस्तो बुझाई हुनु ।
- कतिपय कानूनमा भएका कुरा विभिन्न बहानामा व्यवहारमा लागू नहुनु ।

२. अवलोकनबाट पहिचान भएका अवरोध

२.१. भौतिक संरचनासँग सम्बन्धित अवरोध

(क) जि.प्र.का./थुनुवाकक्ष: मूलगेट पूरा नखुलेको, अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सोधपुछका लागि पनि समस्या हुने खालको सोधपुछ कक्ष गेटमा रहेको। पहिलो तलासम्म हिवल चिएर जान समस्या नरहेको तर प्रमुखको कार्यकक्ष एक तला माथि भएकाले जान नसक्ने गरी सिढीको मात्र व्यवस्था रहेको। शौचालयसम्म सहज पहुँच रहेको भए तापनि पहुँचयुक्त शौचालय भने नरहेको। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि हिरासत कक्ष छुट्टै नरहेको। हिरासतमा रहेका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि छुट्टै सहयोगी नरहेका तर प्रहरीबाटै सहयोग गर्ने गरिएको। स्वर, बोलाइ तथा अन्य अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि दोभासेको व्यवस्था नरहेको। ट्याक्टायल, च्याम्प तथा रेलिङको व्यवस्था पनि मापदण्ड अनुरूप नभएको देखिन्छ।

(ख) अदालत: पहिलो तलासम्म हिवल चिएर लिएर जान समस्या नरहेको तर इजलास एक तला माथि भएकाले जान नसक्ने गरी सिँडीको मात्र व्यवस्था रहेको। शौचालयसम्म सहज पहुँच रहेको भए तापनि अपाङ्गतामैत्री शौचालय भने नरहेको। ट्याक्टायल, च्याम्प तथा रेलिङको व्यवस्था पनि मापदण्ड अनुरूप नभएको देखिन्छ।

(ग) स्थानीय तह: प्रमुख र उप-प्रमुखको कार्यकक्षसम्म पुग्न अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सहज हुनेगरी संरचना नभएको। शौचालय पहुँचयुक्त नरहेको। स्वर, बोलाइ तथा अन्य अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि दोभासेको व्यवस्था नरहेको। ट्याक्टायल ब्लक, च्याम्प तथा रेलिङको व्यवस्था पनि उपयुक्त नभएको देखिन्छ।

२.२. उजुरी दर्तासँग सम्बन्धित अवरोध

(क) जि.प्र.का: उजुरी शाखासम्म पुग्न सहयोगीको व्यवस्था नरहेको। मौखिक उजुरीलाई हतोत्साही गरी लिखित उजुरी नै ल्याउनुपर्ने अभ्यास हुँदा समस्या रहेको, उजुरी सहजै ग्रहण गर्नु भन्दा उजुरी उपर अनेक केरकार गर्ने परम्परा रहनु।

- (ख) अदालतः मौखिक उजुरी दर्ता नगर्ने अभ्यासले गर्दा समस्या हुने गरेको । उजुरी दर्ता कक्षसम्म पुग्न पहुँचयुक्त भौतिक संरचना नहुनाले समस्या पर्ने गरेको । दोभासे तथा सहयोगी नहुँदा उजुरी दर्ता सहजै गर्न नसकिने अवस्था रहेको पाइयो ।
- (ग) स्थानीय तहः स्थानीय तहमा सबै प्रकारका उजुरी दर्ता नहुने हुनाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई के कस्तामात्र उजुरी स्थानीय तहमा दर्ता गर्न मिल्ने हो भन्ने जानकारी नहुँदा समस्या भएको । स्थानीय तहमा उजुरी दर्ता शाखासम्म पुग्न र दर्ता शाखामा कर्मचारी भेट्न समस्या रहेको । स्थानीय तहमा मेलमिलापका मात्र उजुरी दर्ता गराइने तर अपाङ्गता भएका व्यक्तिको सबै प्रकारका मुद्दाको सुनुवाइ स्थानीय तहबाटै होस् भन्ने चाहना राख्ने हुँदा बुझाइमा समस्या भएको । उजुरी दर्ता गर्न जाँदा सहयोगी तथा दोभासेको स्थानीय तहमा अभाव हुँदा समस्या रहेको पाइयो ।

२.३. सूचना तथा सञ्चारसँग सम्बन्धित अवरोध

- (क) जि.प्र.काः जि.प्र.का. मा दोभासेको व्यवस्था नरहनु । पहुँचयुक्त नागरिक बडापत्र नहुनु । बडापत्रमा अक्षर साना रहनु । डिजिटल इन्फर्मेशनको व्यवस्था नहुनु जस्ता कुरा सूचना तथा सञ्चारसँग सम्बन्धित अवरोधका रूपमा रहेका छन् ।
- (ख) अदालतः अदालतमा उजुरी लिएर जाँदा दोभासेको व्यवस्था नरहनु । बयानको बेलामात्र दोभासेको व्यवस्था गरिनु । पहुँचयुक्त नागरिक बडापत्र नहुनु । बडापत्रमा अक्षर साना रहनु । डिजिटल इन्फर्मेशनको व्यवस्था नहुनु जस्ता कुरा सूचना तथा सञ्चारसँग सम्बन्धित अवरोधका रूपमा रहेका छन् ।
- (ग) स्थानीय तहः स्थानीय तहमा पनि उजुरी लिएर जाँदा दोभासेको व्यवस्था नरहनु । पहुँचयुक्त नागरिक बडापत्र नहुनु । बडापत्रमा अक्षर साना रहनु । डिजिटल इन्फर्मेशनको व्यवस्था नहुनु जस्ता कुरा सूचना तथा सञ्चारसँग सम्बन्धित अवरोधका रूपमा रहेका छन् ।

५.६.२ रोल्पा

१. अन्तर्वार्ताबाट पहिचान भएका अवरोध

- भौगोलिक विकटता, चेतनाको स्तर न्यून हुनु, अपाङ्गता सुरुमै पहिचान हुनसकेमा त्यसको रोकथाम हुनसक्ने भन्ने जानकारीको अभाव रहेको ।
- कुनै पनि कार्यालयसँग सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिको यकिन तथ्याङ्क नभएकाले जानकारी लिनमा सबैभन्दा ठूलो समस्या रहेको ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिका सम्बन्धमा स्थानीय सरकारसँग स्पष्ट नीति नरहेको ।
- नयाँ संरचनाहरू केही भुइँतहमा पहुँचयुक्त रहे तापनि पुराना संरचना पहुँचयुक्त नरहेको देखिन्छ । पहुँचयुक्त संरचना भनेको न्याम्पमात्रै हो भन्ने बुझाइ हुनु आफैँमा समस्या रहेको ।
- पहुँचयुक्त सङ्घसंस्थाहरू स्थानीय तहमा क्रियाशील र सशक्तरूपमा नरहनु ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिद्वारा सञ्चालित संस्थाहरू राजनीतिक दलका प्रतिनिधिपात्र जस्ता मात्र देखिनुले न्याय सम्पादनमा समस्या रहेको ।

२. लक्षित वर्गसँगको छलफलबाट पहिचान भएका अवरोध

- अपाङ्गतासम्बन्धी जनचेतना नहुनु, ग्रामीण क्षेत्रमा अशिक्षा, परम्परागत सोचका कारण हेयका भावनाले हेर्नु, घरेलु हिंसा, सामाजिक हिंसा, बलात्कारको शिकार बन्नु जस्ता कारण अवरोधका रूपमा रहेका छन् ।
- कार्यालयहरूमा पहुँचयुक्त संरचना नहुनु ।

३. अवलोकनबाट पहिचान भएका अवरोध

- भौगोलिक विकटता हुनु, पहुँचयुक्त संरचना बनाउने नाममा न्याम्पलाई मात्र ध्यान दिएको, अन्य पक्षलाई महत्व नदिने परिपाटी रहेको छ ।
- कार्यालय प्रमुखको कार्यकक्ष प्रायः सबै ठाउँमा माथिल्लो तलामा हुने र त्यहाँ पुग्न सिढीबाहेक अन्य विकल्प नहुने अवस्था छ ।

३.१ भौतिक संरचनासँग सम्बन्धित अवरोध

- (क) जि.प्र.का. - यस कार्यालयमा महिला र पुरुष थुनुवाकक्ष तथा बालबालिका निगरानी कक्ष भएको तर अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि छुट्टै व्यवस्था नभएको पाइयो ।
- (ख) अदालत: अदालत परिसर तथा भवन पहुँचयुक्त संरचना नभएको, जिल्ला अदालतको इजलास कक्ष तथा शौचालयहरू पनि पहुँचयुक्त देखिएन ।
- (ग) स्थानीय तह: नगरपालिकाको भवनमा भुईँ तहमा न्याम्प बनाएको तर कार्यालय प्रमुखको कार्यकक्ष माथिल्लो तलामा रहेको र त्यहाँ पुग्न सिढी नै चढनुपर्ने पाइयो । सोधपुछ कक्ष, हेल्पडेक्सलगायतका अन्य पक्षमा जोड नदिएको । आवश्यक परेको खण्डमा उजुरीकर्ताका परिवारका सदस्यलाई बोलाउने भन्ने जानकारी प्राप्त भएको ।

३.२ उजुरी दर्तासँग सम्बन्धित अवरोध

- (क) जि.प्र.का.- उजुरी दर्तासम्बन्धी कुनै अवरोध नरहेको र उजुरी पनि नपरेको, यदि उजुरी गर्न आएमा कार्यालयका अन्य कर्मचारीले सघाउने गरेको भन्ने जानकारी पाइएको । तर, उजुरी दर्ता गर्ने ठाउँ पहुँचयुक्त नभएको अनि उजुरी मौखिक वा लिखितरूपमा लिएर आउनुपर्ने भएकाले श्रुति वा बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि अन्य केही उपाय नभएको देखिन्छ ।
- (ख) जिल्ला अदालत: अदालतमा उजुरी दर्तासम्बन्धी कुनै अवरोध नरहेको, उजुरी पनि नपरेको भन्ने जानकारी पाइएको । उजुरीकर्ताका लागि कार्यालयका अन्य कर्मचारीले सघाउने भन्ने जानकारी पाइएको । तर, उजुरी दर्ता गर्ने ठाउँ पहुँचयुक्त नभएको पाइयो ।
- (ग) स्थानीय तह: स्थानीय तहमा उजुरी दर्तासम्बन्धी कुनै अवरोध नरहेको, उजुरी पनि नपरेको, यदि उजुरी गर्नेका लागि कार्यालयका अन्य कर्मचारीले सघाउने भन्ने जानकारी पाइएको । तर, उजुरी दर्ता गर्ने ठाउँ पुग्न पहुँचयुक्त नभएको पाइयो ।

३.३. सूचना तथा सञ्चारसँग सम्बन्धित अवरोध

- (क) जि.प्र.का.- दोभासेको व्यवस्था नभएको, नागरिक बडापत्र, भित्तामा टाँसिएका सूचनाहरू न्यूनदृष्टि भएकाहरूले सजिलै पढ्न नसक्ने, अलि साना अक्षर भएको पाइयो ।
- (ख) अदालत: अदालतले आवश्यक परेको खण्डमा एकाघरका सदस्य वा खाम भाषा जान्ने बाल समाजसेवी वा बाल मनोबेत्ताको सहयोग लिनेगरेको भन्ने कुरा जिल्ला अदालत रोल्पाका न्यायाधीश दिलीपराज पन्तले जानकारी दिनुभएको । त्यसैगरी, जिल्ला अदालत नवलपुरले त हरेक वर्ष दोभासे कर्मचारीको विज्ञापन पनि गर्दै आएको र आवश्यक परेको खण्डमा उनैबाट काम लिने गरेको जानकारी जिल्ला अदालतका सहायक रजिस्ट्रार लालबहादुर क्षेत्रीले दिनुभयो ।
- (ग) स्थानीय तह: नगरपालिकाले आवश्यक परेको खण्डमा एकाघरका सदस्य र दोभासे बोलाएर आवश्यक काम लिनेगरेको जानकारी उपमेयरले दिनुभयो ।

४. लुम्बिनी प्रदेश सरकारलाई सिफारिस :

- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६ (सन्) र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी ऐन, २०७४ कार्यान्वयनमा प्राथमिकता दिनु पर्ने ।
- पहुँचयुक्त भौतिक संरचना निर्देशिका, २०६९ कडाइका साथ पूर्ण कार्यान्वयन गराउनु पर्ने ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँचका लागि समय समयमा प्रदेशस्थित नेपाल प्रहरी, सरकारी वकिलको कार्यालय तथा अदालतसँग परामर्श बैठक गर्नु पर्ने ।
- प्रदेशस्थित सबै सरकारी कार्यालयमा एक जना अपाङ्गता विषयमा परामर्श सेवा प्रदान गर्न सक्ने जनशक्तिको व्यवस्थाका लागि नीतिगत निर्णय गर्नु पर्ने ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूद्वारा सञ्चालित स्थानीय संस्थाहरूको संस्थागत विकासका लागि सहयोग गर्नु पर्ने ।

- प्रदेशभरिका सरकारी कार्यालयका कर्मचारीलाई सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सेवामा पहुँचका लागि अभिमुखीकरण कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु पर्ने ।
- प्रदेशभरिका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको खण्डीकृत तथ्याङ्क लिने व्यवस्था गर्नु पर्ने ।
- प्रदेशभरिका सरकारी कार्यालयमा दोभाषे र सहयोगीको छुट्टै दरबन्दी कायम गरी स्थायी व्यवस्थापन गर्नु पर्ने ।
- प्रदेशभरिका सरकारी कार्यालयका पुराना भौतिक संरचनालाई मर्मत गरेर पहुँचयुक्त बनाउनु पर्ने ।

५.७ कर्णाली प्रदेश अध्ययनमा छनोट गरिएका जिल्लामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँचका लागि पहिचान भएका अवरोध

५.७.१ सुर्खेत

१. अन्तर्वार्ताबाट पहिचान भएका अवरोध

- भौतिकरूपमा रहेका पुराना कार्यालय भवन पहुँचयुक्त नहुनुले समस्या रहेको ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई लक्ष्य गरी छुट्टै सरल कार्यविधि नबन्नु ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू न्यायिक निकायसम्म उजुरी लिएर नपुग्नु वा निकै कममात्रामा पुग्नु ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले पाउने न्यायिक सेवा, सुविधाका बारेमा निजहरूलाई जानकारी नहुनु ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई कार्यालयमा सहयोगका लागि सहायोगी र दोभासे राख्न न्यूनमात्र बजेट विनियोजन हुनु ।
- सरकारी कर्मचारीमा अपाङ्गता र उनीहरूका आवश्यकताका सम्बन्धमा उचित जानकारी नहुँदा व्यावहारिक समस्या देखिने गरेको ।

२. लक्षित समूहको छलफलबाट पहिचान भएका अवरोध

- न्यायिक निकायसम्म उजुरी गर्न परिवारबाटै अवरोध हुनेगर्नु ।
- न्यायिक प्रक्रियाबारे पूर्ण जानकारी नहुनु ।
- आर्थिक समस्या र खर्चिलो हुने भएकाले न्यायिक प्रक्रियामा जान कठिनाइ रहनु ।

- कार्यालयका भौतिक संरचना निकै कठिन खालका रहनु ।
- कर्मचारीको व्यवहार अपाङ्गताप्रति संवेदनशील नहुनु, छिटो छरितो कार्य नगरी लामो समय कुर्न लगाउने, यथार्थ जानकारी नदिनु, जिम्मेवारीबाट पञ्छने जस्ता कार्य कर्मचारीबाट हुने गरेको ।
- कर्मचारीहरूलाई अपाङ्गताका प्रकृति र विशिष्ट आवश्यकताका बारेमा जानकारी नहुनु ।
- कतिपय कानुनमा भएका कुरा विभिन्न बहानामा व्यवहारमा लागू नहुनु ।

३. अवलोकनबाट पहिचान भएका अवरोध

३.१. भौतिक संरचनासँग सम्बन्धित अवरोध

(क) जि.प्र.का. तथा थुना कक्ष

- मूलगेट पूरा नखुलेको अनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सोधपुछका लागि सरल हुनेगरी सोधपुछ कक्ष गेटमा नरहेको ।
- भुइँतलासम्म ह्विल चिएर लिएर जान समस्या नरहेको तर प्रमुखको कार्यकक्ष एक तला माथि जान सिढीको मात्र व्यवस्था रहेकाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई समस्या रहेको ।
- शौचालयसम्म सहज पहुँच रहेको भए तापनि अपाङ्गतामैत्री शौचालय भने नरहेको ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि हिरासत कक्ष छुट्टै नरहेको ।
- हिरासतमा रहेका अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई छुट्टै सहयोगी नरहेको, प्रहरीबाटै सहयोग गर्ने गरिएको ।
- स्वर, बोलाइ तथा अन्य अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि दोभासेको व्यवस्था नरहेको ।
- ट्याक्टायल, च्याम्प तथा रेलिङको व्यवस्था पनि नभएको पाइयो ।

(ख) अदालत

- भुइँतलासम्म ह्विल चिएर जान समस्या नरहेको तर इजलास एक तला माथि भएकाले त्यहाँ पुग्न सिढीको मात्र व्यवस्था रहेको, अहुँचयक्त नरहेको ।

- शौचालयसम्म सहज पहुँच रहेको भए तापनि अपाङ्गतामैत्री शौचालय भने नरहेको ।
- ट्याक्टायल, च्याम्प तथा रेलिङको व्यवस्था पनि नभएको देखिन्छ ।

(ग) स्थानीय तह

- प्रमुख र उप-प्रमुखको कार्यक्षमता पुग्न पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सहज हुनेगरी संरचना नभएको ।
- शौचालय पहुँचयुक्त नरहेको ।
- ट्याक्टायल, च्याम्प तथा रेलिङको व्यवस्था पनि नभएको देखिन्छ ।

३.२. उजुरी दर्तासँग सम्बन्धित अवरोध

(क) जि.प्र.का.

- उजुरी शाखासम्म पुग्न सहयोगीको व्यवस्था नरहेको ।
- मौखिक उजुरी लिन हतोत्साह गरी लिखित उजुरी नै ल्याउनुपर्ने अभ्यास गरिएको हुँदा समस्या भएको ।
- उजुरी सहजै ग्रहण गर्नु भन्दा उजुरी उपर अनेक केरकार गर्ने परिपाटी रहनु ।

(ख) अदालत

- उजुरी दर्ता कक्षसम्म पुग्न अपाङ्गतामैत्री नरहेका भौतिक संरचनाले समस्या पार्ने ।
- दोभासे तथा सहयोगी नहुँदा उजुरी दर्ता सहजै गर्न नसकिने अवस्था ।

(ग) स्थानीय तह

- स्थानीय तहमा सबै प्रकारका उजुरी दर्ता नहुनाले समस्या ।
- स्थानीय तहमा उजुरी दर्ता शाखासम्म पुग्न र दर्ता शाखामा कर्मचारी भेट्न समस्या ।
- मेलमिलापका मात्र उजुरी दर्ता गराइने हुँदा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई स्थानीय तहमा के कस्ता उजुरीमात्र लिइन्छ भन्ने विषयको जानकारी नहुनु ।
- उजुरी दर्ता गर्न जाँदा सहयोगी तथा दोभासेको स्थानीय तहमा अभाव हुँदा समस्या रहेको ।

३.३. सूचना तथा सञ्चारसँग सम्बन्धित अवरोध

(क) जि.प्र.का.

- जि.प्र.का. मा दोभासेको व्यवस्था नरहनु ।
- पहुँचयुक्त नागरिक बडापत्र नहुनु । बडापत्रमा अक्षर साना हुनाले पढ्न र बुझ्न समस्या भएको ।
- डिजिटल इन्फर्मेसनको व्यवस्था नहुनु ।

(ख) अदालत

- अदालतमा पनि उजुरी लिएर जाँदा दोभासेको व्यवस्था नरहनु । बयान गराउने बेलामा मात्र दोभासेको व्यवस्था गरिनु ।
- पहुँचयुक्त नागरिक बडापत्र नहुनु । बडापत्रमा अक्षर साना रहनुले पढ्न र बुझ्न समस्या रहेको ।
- डिजिटल इन्फर्मेसनको व्यवस्था नहुनु ।

(ग) स्थानीय तह

- स्थानीय तहमा पनि उजुरी लिएर जाँदा दोभासेको व्यवस्था नरहनु ।
- पहुँचयुक्त नागरिक बडापत्र नहुनु । बडापत्रमा अक्षर साना रहनुले पढ्न र बुझ्न समस्या रहेको ।
- डिजिटल इन्फर्मेसनको व्यवस्था नहुनु ।

५.७.२ जुम्ला

१. अन्तर्वार्ताबाट पहिचान भएका अवरोध

जुम्ला जिल्लाका प्रायजसो कार्यालय अपाङ्गतामैत्री नभएको अवस्था छ । केही प्रयासमात्र भएका छन् । अपाङ्गतामैत्री शौचालय निर्माण हुन सकेको अवस्था छैन ।

२. लक्षित वर्गसँगको छलफलबाट पहिचान भएका अवरोध

जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा कार्यालय प्रमुखको कक्षमा पुग्नका लागि असहज छ । अधिकांश कार्यालयका भवन अपाङ्गतामैत्री छैनन् । सरकारी कार्यालयमा दोभासे नहुँदा श्रवण तथा दृष्टिसम्बन्धी अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि ट्याक्टायल नभएको अवस्था छ । नयाँ निर्माण हुने भौतिक संरचनासमेत अपाङ्गतामैत्री हुनसकेका छैनन् ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि छुट्टै व्यवस्था रहेको छैन । स्वर बोलाइ, श्रवण अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका खासै मुद्दा आउने गरेको छैनन् भन्ने जानकारी प्राप्त भयो । केही अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई आर्थिक अभावका कारण अदालतमा तारिक लिनसमेत कठिन भएको थाहा भयो ।

स्थानीय तहमा भौतिक संरचना अपाङ्गतामैत्री नभएकाले साह्रै कठिन हुने गरेको थाहा भयो । दोभासेको अभाव छ । दृष्टिविहीनहरूका लागि सेवा उपलब्ध गराउन सक्ने सीप भएका कर्मचारी भेट्न नसकिने अवस्था छ ।

स्थानीय तहमा न्यायिक समितिका भौतिक पूर्वाधार अपाङ्गतामैत्री छैनन् । न्यायिक समिति संयोजकलाई अपाङ्गताको सवालमा जानकारी नभएको अवस्था छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू सेवा लिन पुग्दा पहिलो प्राथमिकता दिने गरिएको थाहा भयो । निवेदन लिएर गएपछि अन्यलाई भन्दा अपाङ्गता भएकालाई पहिलो प्राथमिकता दिने गरेको थाहा भयो ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सेवा लिन कठिन हुने, कानुनी सेवा सुविधा तथा प्रावधानका बारेमा अधिकांश सेवाग्राहीलाई जानकारी नभएको पाइयो । समूह छलफलका सहभागीका अनुसार कर्मचारीहरू अपाङ्गतामैत्री व्यवहार गर्दैनन् । आफूले सोधपुछ गरेपछि मात्र व्यवहार राम्रो गरेको भन्ने पाइयो । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू कानुनी उपचारका लागि प्रहरीमा पुग्दा त्यहाँ दबाव, धम्की एवं डरत्रासको सामना गर्नुपर्ने अवस्था रहेको थाहा भयो । अपाङ्गता भएका महिलामाथि यौनजन्य घटना हुने गरेको र प्रहरीमा पुगेका घटनामा मेलमिलाप गर्न दबाव आउने गरेको थाहा भयो । राज्यका सेवा प्रदायक निकायहरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका विषयमा कम जानकार छन् भन्ने जानकारी भयो । उनीहरूलाई पनि कानुनी प्रावधानमा भएका व्यवस्था अनुसार सचेतनाका कार्यक्रम हुनसकेको छैन भन्ने बुझियो । मेलमिलापकर्ता, दोभासे एवं सहयोगीको अनुकूलता र उपयुक्तताको कमी छ । जुम्ला जिल्लामा अपाङ्गता भएका पीडितका लागि अस्थायी संरक्षण तथा सुरक्षित आवासको उपलब्धता छैन । सेवा सुविधा प्रदान गर्ने कामलाई स्थानीय सरकारले प्राथमिकतामा राखेको छैन ।

३. अवलोकनबाट पहिचान भएका अवरोध

अवलोकन गरिएका निकायका सबै गेट खुला नै रहेका पाइए । जिल्ला प्रशासन, जिल्ला प्रहरी र अदालतका गेटमा कर्मचारी बसेको पाइयो । सुरक्षाकर्मीको व्यवहार मानव अधिकारमैत्री रहेको पाइयो ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि सहायता गर्ने कर्मचारी पनि रहेका, नागरिक बडापत्र सबैले देख्ने ठाउँमा रहेका पाइए । अपाङ्गतामैत्री शौचालय निर्माण हुन सकेको अवस्था छैन । उजुरी शाखा अपाङ्गतामैत्री रहेको पाइयो । छुट्टै हिरासत कक्ष नरहेको, सबै निकायमा सी.सी.टी.भी. क्यामराको व्यवस्था रहेको छ । दोभासेको व्यवस्था नरहेको पाइयो ।

३.१. भौतिक संरचनासँग सम्बन्धित अवरोध

(क) जि.प्र.का. र थुनाकक्ष: पहुँचयुक्त स्रोत-साधनको अभाव भएको जानकारी पाइयो । सम्बन्धित सेवा प्रदान गर्ने खालका मुद्दामा काम गर्ने प्रहरी कर्मचारीलाई अपाङ्गताका विभिन्न वर्गका तालिम प्रदान गरिनु पर्ने बताइयो । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू त्यस कार्यालयमा सेवा लिन पुग्दा त्यहाँ स्थापना भएको अपाङ्ग तथा नागरिक सहायता कक्षमार्फत सहजरूपमा सेवा उपलब्ध गराउन र कार्यालय प्रमुखको कक्षसम्म पुग्नका लागि आवश्यक व्यवस्था मिलाइएको पाइयो ।

(ख) अदालत: एकतले भवन छ । प्रवेश द्वारबाट इजलाससम्म पुग्न अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सहज छ ।

(ग) स्थानीय तह: हिमा गाउँपालिकामा अन्य व्यक्तिसँगै अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू सेवा लिन पुग्ने गरेका पाइयो । गाउँपालिकाको आफ्नै भवन नभएकाले अध्यक्ष, प्रशासकीय प्रमुखको कार्यालयमा जान केही असहज देखिन्छ तर तलै आएर सेवा दिने गरिएको थाहा भयो ।

३.२. उजुरी दर्तासँग सम्बन्धित अवरोध

(क) जि.प्र.का.- पहुँचयुक्त स्रोत-साधनको अभाव भएको जानकारी पाइयो । सम्बन्धित सेवा प्रदान गर्ने खालका मुद्दामा काम गर्ने प्रहरी कर्मचारीहरूलाई अपाङ्गताका विभिन्न वर्गका तालिम प्रदान गरिनु पर्ने बताइयो ।

- (ख) अदालतः अपाङ्गता भएका, असहाय आदि पैसा तिर्नसक्ने क्षमता नभएका व्यक्तिहरूका लागि निःशुल्क फिरादपत्र वा जाहेरी लेख्ने व्यवस्था गरिएको थाहा भयो । वैतनिक वकिलको व्यवस्था गरिएको जानकारी पाइयो ।
- (ग) स्थानीय तहः अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूबाट खासै अन्य उजुरी नपरेका, नगरपालिकाबाट प्रदान हुँदै आएका सेवा सुविधा यथावत प्रदान गरिँदै आएको तर त्यस्ता सुविधा कटौती हुने नहुने विषयमा व्यापक छलफल भइरहेको थाहा भयो । वास्तविक अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई उपलब्ध गराइँदै आएका सेवा सुविधा नघटाउने र दुरुपयोग भएको परिचयपत्र निगरानी गर्ने विषयमा जोड दिइने जानकारी पाइयो । आगामी दिन अन्य सेवामा पनि प्राथमिकता दिइने जानकारी पाइयो ।

३.३. सूचना तथा सञ्चारसँग सम्बन्धित अवरोध

- (क) जि.प्र.का. - सामान्य व्यक्तिहरूभन्दा छुट्टै कक्षको व्यवस्था गरी हतकडीहरू प्रयोग नगरी मानव अधिकारलाई मध्यनजर गरी त्यस्ता व्यक्तिहरूले पाउने सेवा सुविधा प्रचलित ऐन कानूनले व्यवस्था गरे अनुरूप र भौतिक अवस्था अनुसार सेवा प्रदान गरिने गरेको थाहा पाइयो ।
- (ख) अदालतः अपाङ्गता भएका व्यक्तिले छिटो सेवा पाउने व्यवस्था रहेको थाहा भयो । जोसँग पहुँच छैन, पैसा तिर्नसक्ने क्षमता नभएका व्यक्तिहरूलाई, फिरादपत्र जाहेरी आदि निःशुल्करूपमा लेखिदिने व्यवस्था गरिएको बताइयो ।
- (ग) स्थानीय तहः अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूबाट खासै अन्य उजुरी नपरेका, नगरपालिकाबाट प्रदान हुँदै आएका सेवा सुविधा यथावत प्रदान गरिँदै आएको तर त्यस्ता सुविधा कटौती हुने नहुने विषयमा व्यापक छलफल भइरहेको थाहा भयो । वास्तविक अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई उपलब्ध गराइँदै आएका सेवा सुविधा नघटाउने र दुरुपयोग भएको परिचयपत्र निगरानी गर्ने विषयमा जोड दिइने जानकारी पाइयो । आगामी दिन अन्य सेवामा पनि प्राथमिकता दिइने जानकारी पाइयो ।

४. प्रदेशको अध्ययनबाट प्राप्त निष्कर्ष

विकट भौगोलिक क्षेत्र भएकाले पहुँचयुक्त भौतिक संरचनाको सुनिश्चितता गर्नु चुनौतीपूर्ण रहेको देखिन्छ । तर, त्योभन्दा महत्वपूर्ण कुरा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका हक-अधिकारप्रति संवेदनशील र सचेत हुनु जरूरी छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका हक-अधिकारप्रति संवेदनशील नभएका कारणले भौतिक संरचना पहुँचयुक्त बनेका छैनन् । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अवस्थालाई ध्यान दिएर सूचना तथा सञ्चार सेवालाई पहुँचयुक्त बनाउने तर्फ त खासै ध्यान गएकै छैन । यसका साथै, सूचना चुहावट हुने हुँदा गोपनीयता भङ्ग हुने अवस्था रहेको, मनोविमर्शकर्ताको अभाव रहेको, सेवा प्रवाह गर्न तथा भौतिक पूर्वाधार निर्माणका लागि स्रोत-साधनको अभाव रहेको, पीडितहरूमा आत्मविश्वासमा कमी रहेको, अपाङ्गताको सवालमा जनचेतनाको कमी रहेको तथा कानुनी उपचारका व्यवस्था र प्रक्रियाका बारेमा अनविज्ञता रहेको पाइयो ।

५. कर्णाली प्रदेशलाई सिफारिस

- प्रदेशले सबै सरकारी कार्यालयमा कार्यरत कर्मचारीलाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका हक-अधिकारप्रति संवेदनशील र सचेत बनाउन आवश्यक तालिम कार्यक्रम सञ्चालन गर्न ।
- प्रदेशमा कार्यरत प्रहरी, सरकारी वकिल तथा अदालतमा कार्यरत कर्मचारीलाई अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका हक-अधिकारप्रति संवेदनशील र सचेत बनाउन प्रहरी प्रशिक्षण प्रतिष्ठान तथा राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानसँग सहकार्य गर्न ।
- नयाँ भौतिक संरचना निर्माण गरिँदा मापदण्ड अनुरूप पहुँचयुक्त बनाइयोस् ।
- पुराना भौतिक संरचनाहरू यथासक्दो पुनर्निर्माण तथा परिवर्तन गरेर पहुँचयुक्त बनाउन ।
- श्रुति-श्रवण तथा दृष्टि अपाङ्गता भएका व्यक्ति, बौद्धिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिलगायत दोहोरो संवाद गर्न कठिनाइ हुने व्यक्तिहरूको सूचना तथा

सञ्चारमा पहुँच पुऱ्याउन सबै सूचना तथा विज्ञापनहरू श्रव्य-दृश्य तथा ब्रेलमा र डिजिटलरूपमा उपलब्ध गर्न/गराउन ।

- कर्णाली प्रदेशका कम्तीमा दुई स्थान (राजधानी वीरेन्द्रनगर र माथिल्लो क्षेत्रका लागि जुम्ला) मा अपाङ्गता पुनःस्थापना केन्द्र तथा सहायक सामग्री उत्पादन केन्द्र निर्माण गर्ने ।

५.८ सुदूरपश्चिम प्रदेश अध्ययनमा छनोट गरिएका जिल्लामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँचका लागि पहिचान भएका अवरोध

५.८.१ डडेल्धुरा

१. अन्तर्वार्ताबाट पहिचान भएका अवरोध

- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू प्रहरी, जिल्ला प्रशासन, अदालत तथा स्थानीय पालिकाको तल्लो तलासम्म मात्र जान सक्ने अवस्था रहेको पाइयो ।
- संरचनाहरू पुराना भएकाले माथिल्लो तलासम्म पुग्ने अपाङ्गतामैत्री संरचना नभएकाले कार्यालय प्रमुख तथा सम्बन्धित व्यक्तिहरू स्वयं तल झरेर सेवा दिने गरिएको पाइयो ।
- जिल्ला प्रहरी कार्यालय तथा जिल्ला अदालतमा ज्येष्ठ नागरिक, गर्भवती महिला तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई कार्यालयसम्म पुग्ने असहज हुनेभएकाले कार्यालयबाहिरै गोल घरको व्यवस्था गरिएको पाइए तापनि पहाडी भूभागले गर्दा गोलघरसम्म पुग्ने अवस्था पनि नरहेको पाइयो ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसम्बन्धी उजुरीहरू अत्यन्तै न्यून पर्ने गरेको पाइयो । जिल्ला प्रहरी कार्यालय, जिल्ला प्रशासन कार्यालय तथा जिल्ला अदालतमा गत ५ वर्षमा जम्मा २ जनाको मात्र उजुरी परेको पाइयो । अमरगढ नगरपालिकाको न्यायिक समितिमा हालसम्म ४५ वटा उजुरी दर्ता भएका र तीमध्ये अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसँग सम्बन्धित अनौपचारिकरूपमा एउटा उजुरी परेको तर औपचारिकरूपमा कुनै उजुरी नपरेको पाइयो ।
- कार्यालयहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू सेवा लिन पुग्दा उनीहरूका गुनासो सुन्ने तथा उजुरी दर्ता गर्ने कुनै पनि विशेष सेवा नरहेको पाइयो । उनीहरूका मुद्दालाई प्राथमिकतामा राखिए तापनि अन्य कुनै व्यवस्था नभएको पाइयो ।

- कुनै पनि कार्यालयमा दोभासे नरहेको पाइयो । परिवारका मानिससँगै पुग्ने गरेकाले उनीहरूले भनेकै भरमा काम कारबाही अगडि बढाउने गरिएको पाइयो ।
- पालिकामा परिचय वितरणसम्बन्धी तथा लक्षित वर्गसम्बन्धी कार्यविधिबाहेक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू लक्षित कुनै पनि नीतिगत व्यवस्था तथा सेवा सुविधा नरहेको पाइयो ।

२. अवलोकनबाट पहिचान भएका अवरोध

२.१. भौतिक संरचनासँग सम्बन्धित अवरोध

- सबै कार्यालयका मूल गेट खुला रहे तापनि गेटसम्म पुग्ने बाटो अपाङ्गतामैत्री नभएको पाइयो ।
- मूल गेटमा बैशाखी तथा हिवल चियरका लागि अलिकति सहज रहे तापनि ट्याक्टायल कुनै पनि कार्यालयमा नरहेको पाइयो ।
- शौचालयहरू आंशिकरूपमा पहुँचयुक्त भए तापनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि छुट्टै शौचालय भने कुनै पनि कार्यालयमा नरहेका पाइयो ।
- प्रहरी कार्यालयमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि छुट्टै कोठा तथा सहयोगीको व्यवस्था नरहेको पाइयो ।
- न्यायिक समितिको इजलास तथा अदालतको इजलास माथिल्लो तलामा रहेकाले पहुँचयुक्त नरहेको पाइयो ।

२.२ उजुरी दर्तासँग सम्बन्धित अवरोध

- सबै कार्यालयका उजुरी शाखासम्म पुग्न पहुँचयुक्त संरचना रहे तापनि कार्यालय प्रमुखसम्म पुग्ने संरचना नरहेको पाइयो ।
- पालिका कार्यालय, अदालत तथा प्रशासनमा उजुरी शाखा पहुँचयुक्त भए तापनि प्रहरी कार्यालयमा भने अपाङ्गता भएका मानिसहरू पुग्न सक्ने अवस्था नरहेको पाइयो ।

२.३. सूचना तथा सञ्चारसँग सम्बन्धित अवरोध

- नागरिक बडापत्र सबैले देख्ने ठाउँमा रहे तापनि अक्षर अत्यन्तै मसिना भएकाले सहजै पढ्न सक्ने देखिएन । सूचना तथा सञ्चारमा सबैको पहुँचका लागि केही पहल भएको पाइएन ।

५.८.२ कैलाली

१. अन्तर्वार्ताबाट पहिचान भएका अवरोध

- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू प्रहरी, प्रशासन, अदालत तथा स्थानीय पालिकाको तल्लो तलासम्म मात्र पुग्न सक्ने अवस्था रहेको पाइयो । पालिका कार्यालयको नयाँ भवन भन्ने पूर्णरूपमा अपाङ्गतामैत्री बनिरहेको भन्ने जानकारी पाइयो ।
- संरचनाहरू पुराना भएकाले माथिल्लो तलासम्म पुग्ने अपाङ्गतामैत्री संरचना नभएकाले कार्यालय प्रमुख तथा सम्बन्धित व्यक्तिहरू स्वयं तल झरेर सेवा दिने गरिएको पाइयो ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसँग सम्बन्धित उजुरीहरू अत्यन्तै न्यून पर्ने गरेको पाइयो । जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा १८ वर्षीया स्वर तथा बोलाइमा समस्या रहेकी किशोरीलाई जबरजस्ती करणी गरेको सम्बन्धी २०७७-०७-०५ गते उजुरी दर्ता भई हाल पीडक पुर्पक्षका लागि कारागारमा रहेको जानकारी पाइयो ।
- जिल्ला अदालत तथा धनगढी उप-नगरपालिका कार्यालयको न्यायिक समितिमा पनि हालसम्म अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसँग सम्बन्धित कुनै मुद्दा दर्ता नभएको पाइयो ।
- धनगढी उप-महानगरपाकिलाले परिचयपत्र वितरण तथा सहायक सामग्री वितरणसम्बन्धी कार्यभन्दा बाहेक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू लक्षित कुनै पनि विशेष सुविधा तथा कार्यहरू नगरेको पाइयो ।

२. अवलोकनबाट पहिचान भएका अवरोध

२.१ भौतिक संरचनासँग सम्बन्धित अवरोध

- सबै कार्यालयका मूल गेट खुला रहे तापनि जिल्ला प्रहरी कार्यालय कैलालीको गेटबाट महिला सेलतिर जाँदा बाटोमा बालुवा भएकाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई महिला सेलसम्म पुग्न कठिनाई हुने देखियो ।
- मूल गेटमा बैशाखी तथा हिवल चियरका लागि अलिकति सहज रहे तापनि ट्याक्टायल कुनै पनि कार्यालयमा नरहेको पाइयो ।
- शौचालयहरू आंशिकरूपमा पहुँचयुक्त भए तापनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि छुट्टै शौचालय भने कुनै पनि कार्यालयमा नरहेका पाइयो ।
- प्रहरी कार्यालयमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि छुट्टै कोठा तथा सहयोगीको व्यवस्था नरहेको पाइयो ।
- न्यायिक समितिको इजलास तथा अदालतको इजलास माथिल्लो तलामा रहेकाले पहुँचयुक्त नरहेका पाइयो ।

२.२ उजुरी दर्तासँग सम्बन्धित अवरोध

- सबै कार्यालयमा गेटदेखि उजुरी शाखा सम्म पुग्न पहुँचयुक्त संरचना रहे तापनि कार्यालय प्रमुखसम्म पुग्ने संरचना नरहेको पाइयो ।
- पालिका कार्यालय, अदालत, प्रशासन तथा प्रहरी कार्यालयमा उजुरी शाखा पहुँचयुक्त भएको देखिए तापनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि विशेष भौतिक संरचना बनाएको देखिएन ।

२.३ सूचना तथा सञ्चारसँग सम्बन्धित अवरोध

- नागरिक बडापत्र सबैले देख्ने ठाउँमा रहे तापनि अक्षर अत्यन्तै मसिना भएकाले सहजै पढ्न सक्ने अवस्था नरहेको देखियो । सूचना तथा सञ्चारमा सबैको पहुँचका लागि विशेष व्यवस्था केही पनि भएको पाइएन ।
- कर्मचारी नामावली तथा कोठाहरूका नामका अक्षर ठूला भए तापनि कार्यालयका सबै कोठामा पुग्न सक्ने अवस्था नरहँदा अक्षर ठूला भए/नभएकाले फरक नपर्ने देखियो ।

३. लक्षित वर्गसँगको छलफलबाट पहिचान भएका अवरोध

- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू अदालत, सरकारी कार्यालय तथा प्रहरीमा सेवा लिन जाँदा कार्यालयको तल्लो तलासम्म पुग्न सक्ने अवस्था रहे तापनि भौतिक संरचनाको अभावका कारण कार्यालय प्रमुखको कार्यक्षमतासम्म पुग्न सहज नरहेको भन्ने भनाइ सहभागीहरूको पाइयो ।
- सरकारी कार्यालयहरूमा सेवा लिन जाँदा गुनासा सुन्ने तथा उजुरी दर्ता गर्ने छुट्टै व्यवस्था नभए तापनि सकैले न कसैले मद्दत गर्ने गरेको भन्ने भनाइ पाइयो ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई छुट्टै व्यवहार गरिए तापनि हालसम्म यस्ता कार्यालयमा अवहेलनाको सामना गर्नु नपरेको भन्ने पाइयो ।
- भौतिक संरचनाहरूको कुरा गर्दा सबै कार्यालयका तल्लो तलासम्म पुग्न न्याम्प निर्माण गरिएका तर ती तल्लो तलासम्म मात्र सिमित रहेका पाइए ।
- भौतिकरूपमा न्याम्पभन्दा बाहेक कुनै किसिमका सुविधा नरहेको भन्ने भनाइ रहेको पाइयो ।
- सहभागीहरू हालसम्म आफ्ना समस्या लिएर कुनै पनि कार्यालय जानु नपरेकाले कानुनी उपचारमा प्राथमिकताका सम्बन्धमा अज्ञात रहेका पाइए । कोही अरू व्यक्तिहरूका साथ गएकाले न्याय सम्पादनको अवस्था पनि अज्ञात रहेको पाइयो ।

४. सुदूरपश्चिम प्रदेशको अध्ययनको निष्कर्ष

कैलाली तथा डडेल्धुरा जिल्लाबाट प्राप्त तथ्यहरू विश्लेषण गर्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँचका मुख्य अवरोधमा अपाङ्गतामैत्री भौतिक संरचनाको कमी रहेको पाइयो । कार्यालय प्रमुखहरूसम्म पुग्न भौतिक संरचनाको कमीका साथै संवेदनशीलता र बुझाइको कमी पनि रहेको देखिन्छ । डडेल्धुरा जिल्लाको अमरगढी नगरपालिका र कैलाली जिल्लाको धनगढी उप-महानगरपालिकामा उप-मेयरको कार्यालय तल्लो तला रहेको र ती कार्यालयबाहेक अरू सबै कार्यालयमा प्रमुख तथा उप-प्रमुखका कार्यालय माथिल्लो तलामा रहेका पाइयो । यसले गर्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू सहजै कार्यालय प्रमुखसम्म पुग्ने अवस्था देखिएन ।

पहुँचयुक्त संरचनाको नाममा मात्र न्याम्प रहेको पाइयो । न्याम्पभन्दा बाहेकका आवश्यकताबारे सम्पर्कमा आएका कार्यालय तथा व्यक्तिहरू अनविज्ञ पाइए । ट्याक्टायलका सम्बन्धमा कसैलाई पनि जानकारी नरहेको पाइयो । डडेल्धुरा

जिल्लाका सबै कार्यालय उच्च स्थानमा रहेकाले कार्यालयसम्म पुग्नै कठिन रहेको पाइयो । तीमध्ये पनि सबैभन्दा असहज संरचना जिल्ला प्रहरी कार्यालयको पाइयो । अनुसन्धान टोलीका जीवन भट्ट स्वयं अन्तर्वार्ता लिन भित्रसम्म पुग्न नसकेको अवस्थाले नै त्यस कार्यालयको पहुँचयुक्तता कस्तो छ भन्ने प्रष्ट्याउँछ ।

डडेल्धुरा जिल्लाको जिल्ला अदालत तथा जिल्ला प्रहरी कार्यालय परिसरमा कार्यालयबाहिर गोलघर निर्माण गरिएको पाइयो । त्यहाँ पुग्ने अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई त्यही गोलघरमा बसाएर काम अगाडि बढाउने गरिएको भन्ने जानकारी पाइयो । तर, हालसम्म जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा गत ५ वर्षको अन्तरालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसँग सम्बन्धित एउटामात्र उजुरी परेको भन्ने जानकारी पाइयो ।

नागरिक बडापत्र सबै कार्यालयमा राखिएका तर सबैका अक्षर अत्यन्तै मसिना रहेका पाइए । अपाङ्गता नभएका व्यक्तिहरूका लागि समेत पढ्न मुस्किल हुने ती बडापत्रहरू कुनै पनि हिसाबले पढ्न सहज (EASY TO READ) थिएनन् । त्यसैगरी, कर्मचारी तथा सम्बन्धित व्यक्तिहरूको नामावली कुनै कार्यालयमा भएको र कुनै कार्यालयमा नभएको पाइयो ।

जिल्ला प्रहरी कार्यालय, कैलालीमा कान नसुन्ने तथा स्वर तथा बोलाइ अपाङ्गता भएकी एक किशोरीलाई जबरजस्ती करणी गरेको सम्बन्धी मुद्दा चली पीडक कारागारमा रहेको भन्ने बुझियो । तर, प्रहरीले ती किशोरीलाई सम्बोधन गर्दा “लठुयौरी” भन्ने शब्दको प्रयोग गरिएको पाइयो । प्रहरी जस्तो संवेदनशील कार्यालयका कर्मचारीमा मानव अधिकारमैत्री भाषाको बुझाइमा कमी रहेको देखिन्छ ।

निष्कर्षमा भन्नुपर्दा अपाङ्गतामैत्री भौतिक संरचनाको कमी, संवेदनशीलता र बुझाइको कमी, भौगोलिक अवस्था तथा मानव अधिकारमैत्री व्यवहार तथा बुझाइको कमी नै यी दुई जिल्लामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँचका मुख्य अवरोधहरू रहेको पाइन्छ ।

५. सुदूरपश्चिम प्रदेशलाई सिफारिस

- सबैभन्दा पहिले सबै कार्यालयका भौतिक संरचना अपाङ्गतामैत्री बनाउनु जरुरी छ। नयाँ बनिरहेका भवनहरू पूर्णरूपमा अपाङ्गतामैत्री हुने भनिएकाले अब आउँदा दिनमा सम्बन्धित निकायले बन्दैगरेका भवनहरूको कडाइका साथ अनुगमन गर्नु जरुरी देखिन्छ।
- कार्यालय प्रमुखहरूसम्मको पहुँचयुक्ततालाई मध्यनजर गरी कार्यालय प्रमुख तथा उप-प्रमुखमध्ये एक जना कार्यालय भवनको तल्लो तलामा हुनुपर्ने अनिवार्यता देखिन्छ।
- कार्यालयहरूमा राखिएका बडापत्र, कर्मचरी नामावली, कोठाहरूका नाम सबै ठूला अक्षर र फराकिलो तरिकाले लेखिएको बनाउनुपर्ने देखिन्छ।
- मानव अधिकारमैत्री भाषा र व्यवहारबारे यस्ता कार्यालयका सबै कर्मचारीलाई तालिम दिनु जरुरी देखिन्छ।
- यस्ता कार्यालयमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसँग सम्बन्धित न्यूनबराबर उजुरी तथा मुद्दा परेकाले यसको कारण बुझ्न गहिरो अनुसन्धान हुनुपर्ने देखिन्छ।

६. अध्ययनबाट प्राप्त नतिजा, निष्कर्ष सुझाव

६.१ नतिजा तथा निष्कर्ष

भौतिक पूर्वाधारमा पहुँचयुक्तता

- पहुँचयुक्त भन्नाले भौतिक संरचनामा च्याम्प बनाएमात्र पुग्छ भन्ने बुझाइ रहेको पाइयो।
- कुनै कुनै कार्यालयमा च्याम्प बानाइएको भए तापनि मापदण्ड नमिलेको, बढी भिरालो, रेलिङ नभएको, साँगुरो भएका जस्ता कारणले हिवल चियर प्रयोगकर्ता अर्काको सहयोगबिना एकलै जान नसक्ने अवस्थामा रहेको पाइयो।
- अध्ययन गरिएका अधिकांश कार्यालय कि त बाटोभन्दा माथि डाँडामा वा बाटोको धेरै मुनि बनेका हुनाले हिवल चियर तथा बशाखी प्रयोगकर्ता र दृष्टि अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई त्यहाँ पुग्नै कठिनाइ हुने गरेको पाइयो।

- कतिपय सम्म भूभागमा बनेका कार्यालय भवन भए तापनि मूल गेटमै खाडल वा माटोको थुप्रो आदि भएका कारणले हिवल चियर लान नसकिने, मूल गेट बन्द हुने र सानोपट्टिको गेटबाट हिवल चियर र ट्राइसाइकल नछिर्ने जस्ता समस्या पाइए ।
- अध्ययन गरिएका लगभग सबै कार्यालयका शौचालयमा कम्तीमा पनि एउटा खुड्किलो चढ्नुपर्ने अवस्था, कहीं कतै सहज पहुँच भए तापनि पहुँचयुक्त नभएका पाइयो ।
- अध्ययन गरिएका सबै कार्यालयमा सेवाग्राहीसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित सेवाहरू भुइँ तलाबाटै प्रवाह गर्ने गरिएको तर तोक लगाउने कार्यालय प्रमुखको कक्ष भने माथिल्लो तलामा हुने गरेको पाइयो ।

उजुरी दर्तासँग सम्बन्धित अवरोध

- अध्ययन गरिएका कुनै पनि कार्यालयमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि भनेर छुट्टै व्यवस्था भएको पाइएन ।
- अधिकांश कार्यालयमा उजुरी डेस्क वा हेल्प डेस्क अग्ला हुने गरेका पाइयो ।
- फारमहरू पहुँचयुक्त भएका पाइएनन् ।
- तर, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू उजुरी लिएर आएमा प्राथमिकतामा राखेर छिटो र सरल ढङ्गले सेवा प्रवाह गर्ने गरेको वा सेवा प्रदान गर्ने प्रतिबद्धता पाइयो ।
- पहुँचयुक्त भौतिक संरचना नभएका कार्यालयमा बोकेर ल्याएर भए पनि सेवा प्रवाह गर्ने गरेको वा सेवा प्रदान गर्ने प्रतिबद्धता पाइयो ।
- सेवाप्रदायक निकायका कर्मचारी अपाङ्गताका सम्बन्धमा पूर्ण जानकार नहुनुका साथै कतिपय कार्यालयमा अपाङ्गताप्रति संवेदनशील व्यवहार भएको पाइएन ।

सूचना तथा सञ्चारसँग सम्बन्धित अवरोध

- नागरिक बडापत्र सबैका लागि पहुँचयुक्त नरहेका, लार्ज प्रिन्ट, ब्रेल तथा अडियोमा नभएका, कुन कार्यकक्ष कता छ भन्ने राम्रो सङ्केत र जानकारी नभएको पाइयो ।
- अध्ययन गरिएका अधिकांश कार्यालयमा डिजिटल इन्फरमेसन सम्प्रेषण गर्ने अभ्यास नभएको, भए पनि दृश्य सामग्रीमात्र सम्प्रेषण हुने गरेको पाइयो ।
- अधिकांश सूचना स्थानीय पत्रिकामा मात्र छाप्रे गरिएको, सूचनामा पहुँच नहुने गरेको पाइयो ।
- श्रुति-श्रवण अपाङ्गता भएका व्यक्ति, बौद्धिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिलगायत दोहोरो संवाद गर्न कठिनाइ हुने अन्य व्यक्तिहरूका गुनासा वा उजुरी लिनका लागि भनेर कहीं पनि साङ्केतिक भाषाका दोभासेको नाम सूचीकृत गरिएको पाइएन । आवश्यकता अनुसार बोलाउने गरिएको बताइयो ।
- व्यावसायिक दोभासेको उपलब्धता नै भए पनि पीडित र दोभासेले एक-अर्काका भाषा नबुझ्ने समस्या हुनसक्ने जानकारी प्राप्त भयो ।
- अपाङ्गता सम्पर्क व्यक्तिको व्यवस्था भएको पाइएन ।
- सूचना सम्प्रेषण प्रणाली पूर्ण डिजिटलाइज हुन नसकेको पाइयो ।

न्यायमा पहुँचका अवरोध

- अधिकांश अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू आफूमाथि भेदभाव, हेला, दुर्व्यवहार भए पनि न्याय माग्ने प्रक्रिया थाहा नभएकाले, न्याय पाउन धेरै समय लाग्छ पटक-पटक धाउनु पर्छ, झञ्झटिलो हुन्छ भन्ने बुझाइ भएकाले तथा धेरै खर्च लाग्छ भन्ने मान्यताका कारणले बरू सहैरै बस्ने तर न्यायको प्रक्रियामा नजाने गरेको पाइयो । न्याय प्रणालीमाथिको अविश्वास न्यायमा पहुँचको एउटा प्रमुख अवरोधको रूपमा रहेको छ ।

- जिल्ला प्रहरी कार्यालय, जिल्ला प्रशासन कार्यालय, अदालत तथा स्थानीय तह जस्ता औपचारिक न्याय माग्न जाने कतिपय कार्यालयमा छिटो छरितोरूपमा काम नहुने, अधिकांश कार्यालयमा पटक-पटक धाउनु पर्ने अवस्था पनि न्यायमा पहुँचको एउटा अवरोधको रूपमा रहेको छ ।
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूमाथि गालीगलौज, भेदभाव, हेँला, दुर्व्यवहार भए पनि प्रहरी, अदालत वा स्थानीय तहमा न्यायका लागि जान घर-परिवार तथा समाज कसैले पनि हौसला नदिने बरू उल्टै हतोत्साह गर्ने जस्ता परिपाटी पनि न्यायमा पहुँचको एउटा अवरोधको रूपमा रहेको छ ।
- पारिवारिक जिम्मेवारी बहन गरिरहेका अपाङ्गता भएका महिलाको हकमा त परिवारको साथ र सहयोग भएन भने न्याय माग्न जाने सम्भावना नै हुँदैन । नेपालमा अधिकांश अपाङ्गता भएका महिलालाई घरपरिवारबाट साथ र सहयोगभन्दा पनि असहयोग, भेदभाव र हेँला गरिएको पाइन्छ । अपाङ्गता भएका महिलाको हकमा परिवारबाट साथ र सहयोग नहुनु न्यायमा पहुँचका लागि ठूलो अवरोधको रूपमा रहेको छ ।
- अधिकांश अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको आफ्नै आम्दानीको स्रोत नभएको र आर्थिक अवस्था कमजोर भएको पाइएको छ । न्यायिक प्रक्रियामा जाँदा कोर्ट फि, वकिलको फि, जाँदा-आउँदाको यातायात खर्च, खाना खर्च, अझै एकै दिनमा काम नभएर बास बस्नुपन्यो भने कोठाभाडा जस्ता अनेक शीर्षकमा हुने खर्च जुटाउन नसक्ने कारणले जति न्याय भए पनि सहेरै बस्ने परिपाटी पाइन्छ । अपाङ्गता भएका अधिकांश व्यक्तिहरूको कमजोर आर्थिक अवस्था हुनु न्यायमा पहुँचका लागि ठूलो अवरोधको रूपमा रहेको छ ।
- कानुनी सहायताको गुणात्मकता चित्तबुझ्दो नहुनु पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँचको अवरोधको रूपमा रहेको छ ।
- जिल्ला प्रहरी कार्यालय, जिल्ला प्रशासन कार्यालय, अदालत तथा स्थानीय तह जस्ता औपचारिक न्याय माग्न जाने कतिपय कार्यालयसम्म पुग्ने बाटै नहुने वा भएको बाटो पनि कि साह्रै भिरालो वा साह्रै ओरालो भएको, कतिपय

कार्यालय जाने बाटोमा खाल्डाखुल्डी भएको, गिट्टीबालुवा थुपारेको जस्ता कारणले कार्यालयसम्म नै पुग्न नसक्ने अवस्था रहेको छ। पहुँचयुक्त बाटोघाटो नहुनु न्यायमा पहुँचका अवरोधहरूमध्ये एक रहेका छन्।

- पहुँचयुक्त भौतिक पूर्वाधारहरू नभएका कार्यालयमा न्याय माग्न अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू आफू एकलै जान नसक्ने हुनाले पहुँचयुक्त भौतिक संरचनाहरू नहुनु न्यायमा पहुँचका अवरोधहरूमध्ये एक रहेका छन्।
- सूचना तथा सञ्चारसम्बन्धी अवरोधका कारणले कर्मचारी र अपाङ्गता भएका व्यक्तिबीच दोहोरो संवाद र सञ्चार नहुनु न्यायमा पहुँचको अवरोधको रूपमा रहेको छ।
- न्याय क्षेत्रका कर्ताहरूमा अपाङ्गता, अपाङ्गता भएका व्यक्तिका अधिकार र उनीहरूका लागि पहुँचयुक्तताका बारेमा पर्याप्त जानकारी नहुनु र यो विषयमा उनीहरूलाई तालिम पनि नहुनु पनि न्यायमा पहुँचको अवरोधको रूपमा रहेको छ।

६.२ प्रस्तुत तथ्यको आधारमा सुझाव/सिफारिस

- सङ्घ, प्रदेश, स्थानीय तह र जिल्ला स्थित सबै कार्यालय तथा अदालतले कुनै पनि सार्वजनिक भौतिक संरचना निर्माण गर्दा “अपाङ्गता भएका व्यक्तिका लागि पहुँचयुक्त भौतिक संरचना तथा सञ्चार सेवा निर्देशिका, २०६९” ले तोकेको मापदण्ड पूरा गरेरमात्र बनाइने सुनिश्चितता गर्न/गराउन र पुराना तथा यो निर्देशिका आउनुपूर्व नै निर्माण भइसकेका भौतिक संरचनाहरूलाई पनि यथाशीघ्र निर्देशिकाले तोकेका मापदण्ड अनुरूप बनाउन।
- जिल्ला प्रहरी कार्यालय, जिल्ला प्रशासन कार्यालय, अदालत तथा स्थानीय तह जस्ता सर्वसाधारणलाई प्रत्यक्ष सेवा दिनुपर्ने निकायमा कार्यरत कर्मचारी तथा पदाधिकारीलाई सम्बन्धित कार्यालयहरूले राष्ट्रिय अपाङ्ग महासङ्घ नेपालसँगको समन्वयमा अपाङ्गता, पहुँचयुक्तता तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको न्यायमा पहुँचको न्यूनतम मापदण्डका बारेमा तालिम प्रदान गर्न।

- सङ्घ, प्रदेश, स्थानीय तह र जिल्ला स्थित सबै कार्यालय तथा अदालतले सूचना तथा सञ्चार सेवामा सबैको पहुँच सुनिश्चित गर्न श्रव्य, दृश्य, डिजिटल, छापा तथा ब्रेलमा समेत सूचना तथा सञ्चार गर्ने परिपाटीको विकास गर्न ।
- सङ्घ, प्रदेश, स्थानीय तह र जिल्लाका सबै कार्यालय तथा अदालतमा नागरिक बडापत्र सबैका लागि पहुँचयुक्त, लार्ज प्रिन्ट, ब्रेल तथा अडियोमा तथा डिजिटलरूपमा राखियोस् । साथै, कुन कार्यकक्ष कता छ भन्ने राम्रो सङ्केत र जानकारी राम्रोसँग दिनेगरी राख्न ।
- सङ्घ, प्रदेश, स्थानीय तह, जिल्ला स्थित सबै कार्यालय तथा अदालतमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सेवामा पहुँच पुऱ्याउन हेल्पडेस्क व्यवस्था गर्न ।
- साङ्केतिक भाषाका दोभासेहरूलाई मान्यता प्राप्त औपचारिक तालिम दिने निकाय गठन गरियोस् र उनीहरूले प्राप्त गरेको तालिमका आधारमा वर्गीकरणसहितको प्रमाण दिने परिपाटी बसाल्न ।
- सङ्घ, प्रदेश, स्थानीय तह, जिल्लास्थित सबै कार्यालय तथा अदालतमा सुनाइ-बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका, बौद्धिक अपाङ्गता भएकालगायत दोहोरो संवाद गर्न कठिनाइ हुने व्यक्तिहरूका लागि सहज सेवा प्रवाह गर्न साङ्केतिक भाषाका दोभासेको नाम सूचीकृत गरियोस् र आवश्यकता अनुसार उनीहरूको सेवा लिन सकिने प्रबन्ध गर्न ।
- सबै कार्यालय तथा अदालतमा सुनाइ-बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका, अटिजम भएका व्यक्ति, बौद्धिक अपाङ्गता भएका लगायत दोहोरो संवाद गर्न कठिनाइ हुने व्यक्तिहरूका लागि सहयोगीका माध्यमबाट निर्णय गर्ने प्रणाली (Supported Decision Making System) विकास गर्न ।
- महिला, बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक मन्त्रालयले अस्पतालमा आधारित एकद्वार सङ्कट व्यवस्थापन केन्द्र (Hospital-based Once Stop Crisis Management Center) मा कार्यरत स्वास्थ्य कर्मचारीलाई अपाङ्गता भएका

महिला, बालबालिका तथा किशोरीमाथि हुनसक्ने र हुनेगरेका यौन हिंसा पहिचान गर्न र उनीहरूसँग दोहोरो संवाद गर्न सक्ने बनाउन विशेष तालिम दिने प्रबन्ध मिलाउन ।

- मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १७०(घ) अनुसार र मुलुकी देवानी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा २७०(क) अनुसार अदालतले अपाङ्गता भएका व्यक्तिका मुद्दाको कारबाही, सुनुवाइ र किनारा गर्दा प्राथमिकता दिन ।

अनुसूची १

अन्तर्वार्तामा सहभागीहरूको नामावली

क्रम	अन्तर्वार्ता दिने ब्यक्तिको नाम	संस्थाको नाम	पद	जिल्ला
१.	इन्दु कार्की	विराटनगर महानगरपालिका	उपमेयर	मोरङ
२.	काशीराज दाहाल	जिल्ला प्रशासन कार्यालय	प्रमुख जिल्ला अधिकारी	मोरङ
३.	मोहन तिमिसना	जिल्ला प्रशासन कार्यालय	सहायक जिल्ला अधिकारी	मोरङ
४.	शान्तिराज कोइराला	जिल्ला प्रहरी कार्यालय	प्रहरी उपरीक्षक	मोरङ
५.	सन्तोष पोखरेल	जिल्ला अदालत	सहायक सेस्तेदार	मोरङ
६.	रामबहादुर थापा	धनकुटा नगरपालिका	कार्यकारिणी अधिकृत	धनकुटा
७.	युवराज कटेल	जिल्ला प्रशासन कार्यालय	प्रमुख जिल्ला अधिकारी	धनकुटा
८.	लक्ष्मण अर्याल	जिल्ला प्रहरी कार्यालय	प्रहरी उपरीक्षक	धनकुटा
९.	लिलाराम शाही ठकुरी	जिल्ला अदालत	निमित्त सेस्तेदार	धनकुटा
१०.	भरतकुमार खत्री	चैनपुर नगरपालिका	मेयर	संखुवासभा
११.	किरणप्रसाद ढकाल	चैनपुर नगरपालिका	कार्यकारिणी अधिकृत	संखुवासभा
१२.	केदार गौतम	जिल्ला अदालत	सेस्तेदार	संखुवासभा
१३.	नुरहरि खतिवडा	जिल्ला प्रशासन कार्यालय	प्रमुख जिल्ला अधिकारी	संखुवासभा
१४.	लालध्वज सुवेदी	जिल्ला प्रहरी कार्यालय	प्रहरी नायब उपरीक्षक	संखुवासभा
१५.	खड्गराज अधिकारी	उच्च अदालत, जनकपुरधाम	श्रेस्तादार	धनुषा
१६.	सुरेन्द्र पौडेल	जिल्ला प्रशासन कार्यालय	प्रमुख जिल्ला अधिकारी	धनुषा
१७.	उषा यादव	जनकपुर उपमहानगरपालिका		धनुषा
१८.	बसन्त रजौरे, यम थापा	जिल्ला प्रहरी कार्यालय	प्रहरी उपरीक्षक, प्रहरी नायब निरीक्षक	धनुषा
१९.	राजकुमार महासेठ	एडभोकेसी फोरम	प्रदेश संयोजक	धनुषा
२०.	सुप्रभा खनाल ढङ्गोल	जिल्ला प्रशासन कार्यालय	सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारी	काठमाडौं
२१.	ज्ञानेन्द्र इटेनी	काठमाडौं जिल्ला अदालत	सेस्तेदार तथा नोडल अफिसर उप-सचिव	काठमाडौं
२२.	विमल पौडेल	सर्वोच्च अदालत काठमाडौं	मुद्दा शाखा प्रमुख तथा सह-रजिष्ट्रार	काठमाडौं
२३.	रामप्रसाद पौडेल	काठमाडौं महानगरपालिका	न्यायप्रशासक (उप-सचिव)	काठमाडौं
२४.	सुनिता पोखरेल	काठमाडौं महानगरपालिका	सहायक निर्देशक	काठमाडौं
२५.	पद्मकेशव अधिकारी	काठमाडौं महानगरपालिका, सामाजिक विकास विभाग	उप-निर्देशक	काठमाडौं
२६.	सुदीप गिरी	जिल्ला प्रहरी परिसर	प्रहरी नायब निरीक्षक	काठमाडौं
२७.	प्रवीण गिरी	जिल्ला प्रहरी परिसर	प्रमुख प्रहरी निरीक्षक	काठमाडौं

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँचका अवरोध पहिचानसम्बन्धी अध्ययन

२८.	निराजन श्रेष्ठ	जिल्ला प्रशासन कार्यालय	सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारी	सिन्धुपाल्चोक
२९.	दक्षकुमार बस्नेत	जिल्ला प्रहरी कार्यालय	प्रहरी नायब उपरीक्षक	सिन्धुपाल्चोक
३०.	दीपेन्द्र वाग्ले	सिन्धुपाल्चोक जिल्ला अदालत		सिन्धुपाल्चोक
३१.	करिष्मा सापकोटा	चौतारासाँगाचोकगढी न.पा.	न्यायिक शाखा, कर्मचारी	सिन्धुपाल्चोक
३२.	केशव अधिकारी	अपाङ्गता समन्वय सीप विकास केन्द्र		सिन्धुपाल्चोक
३३.	रमेश थापा	जिल्ला प्रहरी कार्यालय	एस.पी.	कास्की
३४.	जयनारायण आचार्य	जिल्ला प्रशासन कार्यालय	प्रमुख जिल्ला अधिकारी	कास्की
३५.	डण्डपाणि शर्मा	कास्की जिल्ला अदालत	न्यायाधीश	कास्की
३६.	भरतराज पौडेल	पोखरा महानगरपालिका	कानून अधिकृत	कास्की
३७.	विना सिलवाल	कोपिला नेपाल	कार्यकारी निर्देशक	कास्की
३८.	लालबहादुर क्षेत्री	जिल्ला अदालत	रजिस्ट्रार	नवलपरासी (बर्दघाट सुस्तापूर्व)
३९.	सुमन घिमिरे	जिल्ला प्रशासन कार्यालय	प्रमुख जिल्ला अधिकारी	नवलपरासी (बर्दघाट सुस्तापूर्व)
४०.	प्रज्वल महर्जन	जिल्ला प्रहरी कार्यालय	एस.पी.	नवलपरासी (बर्दघाट सुस्तापूर्व)
४१.	प्रेमशंकर मर्दनिया थारू	कावासोती न.पा.	उपप्रमुख	नवलपरासी (बर्दघाट सुस्तापूर्व)
४२.	विन्दु वि क	महिला, बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक सेल, जिल्ला प्रहरी कार्यालय	असई	नवलपरासी (बर्दघाट सुस्तापूर्व)
४३.	नेत्रप्रसाद शर्मा	जिल्ला प्रशासन कार्यालय	प्रमुख जिल्ला अधिकारी	मुस्ताङ
४४.	रामकुमार दानी	जिल्ला प्रहरी कार्यालय	डी.एस.पी	मुस्ताङ
४५.	रोमकान्त ज्ञवाली	जिल्ला अदालत	जिल्ला न्यायाधीश	मुस्ताङ
४६.	गौरीप्रसाद आचार्य	घरपभोङ गाउँपालिका	प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत	मुस्ताङ
४७.	हरिसनानी मगर	पाईलानेपाल	कार्यक्रमअधिकृत	मुस्ताङ
४८.	दीलिपराज पन्त	जिल्ला अदालत	जिल्ला न्यायाधीश	रोल्पा
४९.	नवराज सापकोटा	जिल्ला प्रशासन कार्यालय	प्रमुख जिल्ला अधिकारी	रोल्पा
५०.	विनोद घिमिरे	जिल्ला प्रहरी कार्यालय	डीएसपी	रोल्पा
५१.	मनकुमारी घर्तीमगर	रोल्पा न.पा.	उपप्रमुख	रोल्पा
५२.	शकुन्तला गुरुङ	जिल्ला प्रहरी कार्यालय, महिला, बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक सेल	सहायक हबल्दार	रोल्पा
५३.	उमा थापामगर	नेपालगञ्ज उपमहानगरपालिका	उपमेयर	बाँके
५४.	श्यामकृष्ण अधिकारी	जिल्ला प्रहरी कार्यालय, बाँके	प्रहरी उपरीक्षक	बाँके

५५.	शन्तकुमार पौडेल	बाँके जिल्ला अदालत	तहसिलदार	बाँके
५६.	पुष्पप्रसाद सुवेदी	नगरस्तरीय अपाङ्ग सञ्जाल नेपालगञ्ज	सचिव	बाँके
५७.	हरिप्रसाद शर्मा	जिल्ला प्रशासन कार्यालय, बाँके	सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारी	सुर्खेत
५८.	ठाकुरप्रसाद पौडेल	जिल्ला अदालत, सुर्खेत	सेस्तेदार	सुर्खेत
५९.	ईश्वरीप्रसाद पाण्डे	जिल्ला प्रशासन कार्यालय	सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारी	सुर्खेत
६०.	पदमबहादुर विष्ट	जिल्ला प्रहरी कार्यालय	प्रहरी उपरीक्षक	सुर्खेत
६१.	शान्ति छन्तेल	लेकवेशी नगरपालिका	उप-मेयर	सुर्खेत
६२.	जवाहरप्रसाद सिंह	जुम्ला जिल्ला अदालत	जिल्ला न्यायाधीश	जुम्ला
६३.	विजयाकुमारी पसाई	जिल्ला प्रशासन कार्यालय	प्रमुख जिल्ला अधिकारी	जुम्ला
६४.	धर्मराज जोशी	जिल्ला प्रहरी कार्यालय	इन्स्पेक्टर	जुम्ला
६५.	मालिका डाँगी	हिमा गाँउपालिका	खरिदार	जुम्ला
६६.	किश्वर न्यौपाने	पेश नेपाल	कार्यकारी अध्यक्ष	जुम्ला
६७.	शेरबहादुर बुढा	अमरगढी न.पा.	प्र.प्र.अ.	डडेलधुरा
६८.	हरिप्रसाद शर्मा	जिल्ला अदालत	जिल्ला न्यायाधीश	डडेलधुरा
६९.	मेहनराज जोशी	जि.प्र.का.	प्र.जि.अ.	डडेलधुरा
७०.	क्षेत्रबहादुर चन्द	जिल्ला प्रहरी कार्यालय	प्र.ना.नि.	डडेलधुरा
७१.	यज्ञराज जोशी	जि.प्र.का.	सहायक प्र.जि.अ.	कैलाली
७२.	नवराज पाण्डे	जिल्ला अदालत	शखा अधिकृत	कैलाली
७३.	सोमेन्द्र सिंह राठौर	जिल्ला प्रहरी कार्यालय	प्रहरी उपरीक्षक	कैलाली
७४.	तेजु जोशी	धनगढी न.पा.	सहायक महिला विकास निरीक्षक	कैलाली

अनुसूची २

लक्षित समूह छलफलमा सहभागीहरूको नामावली

क्रम	सहभागिकोनाम	लिङ्ग	संलग्नसंस्थाकोनाम	जिल्ला	अपाङ्गताकोप्रकार
१.	अनिलकुमार कुसियैत	पुरुष	सुनसरी	सुनसरी	शारीरिक अपाङ्गता
२.	चेतनाथ पोखरेल	पुरुष	विराटनगर	मोरङ	शारीरिक अपाङ्गता
३.	मीरादेवी चुडाल	महिला	विराटनगर	मोरङ	अटिजमका अभिभावक
४.	सृजना कार्की	महिला	विराटनगर	मोरङ	बौद्धिक अभिभावक
५.	सुहान्सी नेपाल	महिला	विराटनगर	मोरङ	अटिजम
६.	अर्जुन तामाङ	पुरुष	बेलबारी	मोरङ	हेमोफिलिया
७.	रोशन श्रेष्ठ	पुरुष	गाईघाट	उदयपुर	बहिरा
८.	रोशन काफ्ले	पुरुष	विराटनगर	मोरङ	मनोसामाजिक अपाङ्गता
९.	नम्रता नेपाल	महिला	विराटनगर	मोरङ	श्रवण दृष्टिविहीन अभिभावक
१०.	सरोज नेपाली	पुरुष	विराटनगर	मोरङ	
११.	किरण पासवान	पुरुष	रा.अ. महासङ्घ	धनुषा	शारीरिक अपाङ्गता
१२.	शत्रुघनलाल कर्ण	पुरुष	जि. अपाङ्ग महासङ्घ	धनुषा	शारीरिक अपाङ्गता
१३.	सुधा गौतम	महिला	बहिरा सङ्घ	धनुषा	बहिरा
१४.	बीना चौधरी	महिला	WRC	धनुषा	बहु अपाङ्गता
१५.	रञ्जनाकुमारी	महिला	महिला कल्याणकारी सङ्घ	धनुषा	दृष्टि कम
१६.	मोहन पण्डित	पुरुष	हेमोफिलिया सोसाइटी	धनुषा	हेमोफिलिया
१७.	लक्ष्मीकुमारी चौहान	महिला	महिला अपाङ्ग कल्याण सङ्घ	धनुषा	शारीरिक अपाङ्गता
१८.	सञ्जु भगत	पुरुष	तराई अपाङ्ग सङ्घ	धनुषा	स्वर बोलाइ
१९.	चन्द्र राई	पुरुष	रा.अ. महासङ्घ	धनुषा	शारीरिक अपाङ्गता
२०.	राजकुमार ठाकुर	पुरुष	अध्ययनकर्ता		शारीरिक अपाङ्गता
२१.	वेदराज ढुंगाना	पुरुष	NHS	काठमाडौं	हेमोफिलिया
२२.	कलाधर भण्डारी	महिला	BYAN	काठमाडौं	दृष्टिविहीन
२३.	लक्ष्मी नेपाल	महिला	Access Planet	काठमाडौं	दृष्टिविहीन
२४.	सत्यदेवी वाग्ले	महिला	KAD	काठमाडौं	बहिरा

२५.	आयुष्मा मानन्धर	महिला	PFPID	काठमाडौं	बौद्धिक अपाङ्गता
२६.	लुजा श्रेष्ठ	महिला	D.S.S.N	काठमाडौं	बौद्धिक अपाङ्गता
२७.	सम्झना मानन्धर	महिला	Sungava	काठमाडौं	अभिभावक
२८.	प्रसन्न श्रेष्ठ	महिला	D.S.S.N.	काठमाडौं	
२९.	कल्याणकुमारी राई	महिला		काठमाडौं	शारीरिक अपाङ्गता
३०.	हरिप्रसाद उप्रेती	पुरुष	NSA Nepal	काठमाडौं	स्वर-बोलाइ
३१.	राम श्रेष्ठ	पुरुष		काठमाडौं	बौद्धिक अपाङ्गता
३२.	सीता बराल	महिला	NFDN	काठमाडौं	शारीरिक अपाङ्गता
३३.	रामप्यारी कार्की	महिला		काठमाडौं	शारीरिक अपाङ्गता
३४.	दीपा लामिछाने	महिला	NFDN	काठमाडौं	शारीरिक अपाङ्गता
३५.	सोमकुमारी वाग्ले	महिला	NFDN	काठमाडौं	शारीरिक अपाङ्गता
३६.	तुलसा दाहाल	महिला	NFDN	काठमाडौं	शारीरिक अपाङ्गता
३७.	खोमराज शर्मा	पुरुष	NFDN	कास्की	दृष्टिविहीन
३८.	हेलेना श्रेष्ठ	महिला	PWID	कास्की	बौद्धिक अपाङ्गता
३९.	रिवाना वि क	महिला	अटिजम केयर सोसाइटी	कास्की	अटिजम अभिभावक
४०.	प्रतिक वि क	पुरुष		कास्की	अटिजम
४१.	हरिमाया सुनार	महिला	कोसिस	कास्की	मनोसामाजिक
४२.	सुनिता जवाली	महिला	KAB	कास्की	दृष्टिविहीन
४३.	पुष्पराज रिमाल	पुरुष	DAN	कास्की	श्रवणदृष्टिविहीन
४४.	दिपक पराजुली	पुरुष	GAD	कास्की	बहिरा
४५.	अञ्जना के सी	महिला	NFDN	कास्की	शारीरिक अपाङ्गता
४६.	हेमबहादुर गुरुङ्ग	पुरुष	CIL	कास्की	शारीरिक अपाङ्गता
४७.	वन्दना गुरुङ्ग	महिला	DWEC	कास्की	शारीरिक अपाङ्गता
४८.	रमा भण्डारी	महिला	NFDN	कास्की	शारीरिक अपाङ्गता
४९.	सूर्यप्रसाद भट्टराई	पुरुष	NFDN	कास्की	न्यूनदृष्टियुक्त
५०.	रेखा गैरे	महिला	NFDN	कास्की	शारीरिक
५१.	रमेश साहु	पुरुष	नेपालगञ्ज	बाँके	दृष्टिविहीन
५२.	रामकुमार ठाकुर	पुरुष	नेपालगञ्ज	बाँके	मनोसामाजिक
५३.	हरिकलादेवी थापामगर	महिला	नेपालगञ्ज	बाँके	शारीरिक अपाङ्गता

५४.	रिना पुन	महिला	नेपालगञ्ज	बाँके	स्वरबोलाइ
५५.	सगुन पाण्डे	महिला	नेपालगञ्ज	बाँके	अटिजम
५६.	प्रशान्त कठायत	पुरुष	नेपालगञ्ज	बाँके	श्रवण दृष्टिविहीन
५७.	स्मीता पोखरेल	महिला	नेपालगञ्ज	बाँके	बहिरा
५८.	पुष्पप्रसाद उप्रेती	पुरुष	नेपालगञ्ज	बाँके	बहु अपाङ्गता
५९.	भावुकजंग थापा	पुरुष	नेपालगञ्ज	बाँके	दृष्टिविहीन
६०.	यज्ञबहादुर बुढाथापा	पुरुष	अपांग पुनस्थापन तथा विकास केन्द्र	जुम्ला	सुस्त श्रपण
६१.	कमला बुढा	महिला	अपांग पुनस्थापन तथा विकास केन्द्र	जुम्ला	शारीरिक अपाङ्गता
६२.	रजना बुढा	महिला	अपांग पुनस्थापन तथा विकास केन्द्र	जुम्ला	न्यूनदृष्टियुक्त
६३.	रुप्सी बुढा	महिला	अपांग पुनस्थापन तथा विकास केन्द्र	जुम्ला	शारीरिक अपाङ्गता
६४.	दीपक कामी	पुरुष	रेडियो नारी आवाज	जुम्ला	दृष्टिविहीन
६५.	लक्षिराम रावत	महिला	अपांग पुनस्थापन तथा विकास केन्द्र	जुम्ला	दृष्टिविहीन
६६.	परिलाल रावत	महिला	तीला गाउँपालिका- १	जुम्ला	
६७.	बिजकली महतारा	महिला	पातारासी गा.पा.-६	जुम्ला	शारीरिक अपाङ्गता
६८.	अमिर बोहरा	महिला	पातारासी गा.पा. १	जुम्ला	
६९.	राजेन्द्र सुनार	पुरुष	चन्दननाथ न.पा. ३	जुम्ला	
७०.	सत्यनारायण योगी	पुरुष	अपांग पुनस्थापन तथा विकास केन्द्र	जुम्ला	सुस्त श्रपण
७१.	नेत्रबहादुर शाही	पुरुष	पत्रकार महासङ्घ, जुम्ला	जुम्ला	शारीरिक अपाङ्गता
७२.	नरेन्द्र खत्री	पुरुष	राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग	जुम्ला	
७३.	रत्ना राना	महिला	वीरेन्द्रनगर	सुर्खेत	शारीरिक अपाङ्गता
७४.	चेतना सुनार	महिला	वीरेन्द्रनगर	सुर्खेत	दृष्टिविहीन
७५.	सागर सिंह	पुरुष	वीरेन्द्रनगर	सुर्खेत	श्रवणदृष्टिविहीन
७६.	सरिता देवकोटा	महिला	वीरेन्द्रनगर	सुर्खेत	बौद्धिक अपाङ्गता

७७.	नम्रता भारती	महिला	वीरेन्द्रनगर	सुर्खेत	बहिरा
७८.	दुर्गा आचार्य	महिला	वीरेन्द्रनगर	सुर्खेत	अभिभावक अटिजम
७९.	वसन्त बिष्ट	पुरुष	वीरेन्द्रनगर	सुर्खेत	हिमोफिलिया
८०.	कल्पना वि.क.	महिला	वीरेन्द्रनगर	सुर्खेत	
८१.	पुडमा खसडी मगर	महिला	वीरेन्द्रनगर	सुर्खेत	न्यूनदृष्टिविहीन
८२.	गोरख शाही	पुरुष	वीरेन्द्रनगर	सुर्खेत	शारीरिक अपाङ्गता
८३.	रोशनी हमाल	महिला	वीरेन्द्रनगर	सुर्खेत	स्वरबोलाइ
८४.	सुरेशबहादुर खड्का	पुरुष	वीरेन्द्रनगर	सुर्खेत	दृष्टिविहीन
८५.	जितलाल ढकाल	पुरुष	वीरेन्द्रनगर	सुर्खेत	शारीरिक अपाङ्गता
८६.	मुकेश चन्द	पुरुष	कोसिस नेपाल	कैलाली	
८७.	विक्रम भण्डारी	पुरुष	हेमोफिलिया सङ्घ	कैलाली	हेमोफिलिया
८८.	मञ्जु ऐर	महिला	पीपीटीसी	कैलाली	
८९.	खुशी भुषाल	महिला	एनडीडब्लूए	कैलाली	शारीरिक अपाङ्गता
९०.	तुलसी बोहोरा	महिला	,,	कैलाली	बहु अपाङ्गता
९१.	चेतराज भट्ट	पुरुष	डीपीओ	कैलाली	सुनाइसम्बन्धी
९२.	प्रशान्त बिष्ट	पुरुष	बौद्धिक अपाङ्गता सङ्घ	कैलाली	बौद्धिक अपाङ्गता
९३.	नीलम बिष्ट	महिला	बौद्धिक अपाङ्गता सङ्घ	कैलाली	अभिभावक
९४.	दुर्गा चौधरी	महिला		कैलाली	दृष्टिविहीन
९५.	धीरन भट्ट	पुरुष	NFDN	कैलाली	शारीरिक अपाङ्गता
९६.	भवेन्द्र सिंह	पुरुष	NFDN	कैलाली	न्यून दृष्टिविहीन
९७.	सरस्वती बुढाथोकी	महिला	NFDN	कैलाली	शारीरिक अपाङ्गता

अनुसूची ३ अन्तर्वार्ता प्रश्नावली

**अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँचको अवरोध पहिचानसम्बन्धी अध्ययन
प्रमुख सूचनादातासँगको अन्तर्वार्ताका लागि प्रश्नावली
अदालत**

अन्तर्वार्ता मिति	अन्तर्वार्ता लिनेको नाम	अन्तर्वार्ता सुरु भएको समय	अन्तर्वार्ता सकिएको समय
<p>राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग तथा राष्ट्रिय अपाङ्ग महासङ्घले आपसी सहकार्यमा नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको न्यायमा पहुँचको अवरोध पहिचानसम्बन्धी अध्ययन गर्न लागेको हुँदा त्यसका लागि सूचना संकलन गर्ने प्रयोजनले केही खुला प्रश्नावली तयार गरिएको छ। उल्लिखित अध्ययनको अंशको रूपमा यहाँलाई केही प्रश्न सोधिनेछ। अन्तर्वार्ता लगभग ६० मिनेट अवधिको रहनेछ। अन्तर्वार्ताको क्रममा आफूलाई असहज महसुस भएमा यहाँले उत्तर दिन अस्वीकार गर्न सक्नुहुनेछ। यदि सहमति दिनुहुन्छ भने, यस दौरानमा जानकारी सङ्कलनका लागि अडियो रेकर्डिङको पनि प्रयोग हुन सक्दछ। यहाँले दिनुभएको जानकारीलाई गोपनीयताका साथ अनुसन्धान प्रतिवेदनका लागि प्रयोग गरिनेछ। आवश्यक भएमा, यहाँले अन्तर्वार्ता भएको मितिबाट ७ दिनभित्रमा राष्ट्रिय अपाङ्ग महासङ्घसँग आफ्नो सूचना प्रयोग गर्ने अनुमति फिर्ता लिन सक्नुहुन्छ। यहाँलाई यो अन्तर्वार्तामा भाग लिएवापत कुनै भौतिक तथा आर्थिक लाभ प्रदान गरिने छैन। यहाँले दिनुभएको जानकारीले नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको पहुँचताको स्थिति पहिचान गर्न तथा न्यायमा पहुँचको अवरोध पहिचान गर्न सहयोगी हुनेछ। यहाँलाई थाहा भएको जानकारी दिई यस अध्ययनलाई सहयोग गर्नुहुनेछ भन्ने अपेक्षा गर्दछौं।</p>			
के तपाईं यो सर्वेक्षणमा भाग लिन सहमत हुनुहुन्छ ?		यदि हुनुहुन्न भने, हामीलाई कारण बताउन सक्नुहुन्छ ?	
१. सहमत छु .	२. सहमत छैन .	१. समयको अभाव .	२. अविश्वास .
		३. अन्य (स्पष्ट पार्नुहोस्)	

खुला प्रश्नावली

१. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू यस अदालतमा सहजरूपमा आउन, सेवा लिन, फाँट, इजलास तथा स्टेस्तेदार/रजिष्ट्रारको कक्षसम्म पुग्न कतिको सहज छ ?
२. विगत दुई वर्षभित्रमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सन्दर्भमा के कस्ता र कति सङ्ख्यामा मुद्दाहरू रहेका/परेका छन् ?
३. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको मुद्दामा के कस्ता कानुनी सहायता, सहयोगी र दोभासेको व्यवस्था गर्ने गरिएको छ ?
४. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको मुद्दाको फछ्छोटमा विशेष प्राथमिकता रहन्छ कि रहँदैन ? यदि रहन्छ भने के कसरी प्राथमिकता निर्धारण गर्ने गरिएको छ ?
५. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँच सुनिश्चितताका लागि यस अदालतमा न्यायिक प्रक्रिया के कसरी सञ्चालन गर्ने गरिएको छ ?
६. नेपालको न्यायिक प्रक्रियामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँच सुनिश्चितताका लागि के कस्तो सुधार गर्नुपर्छ होला ?

गाउँपालिका वा नगरपालिका

अन्तर्वार्ता मिति	अन्तर्वार्ता लिनेको नाम	अन्तर्वार्ता सुरु भएको समय	अन्तर्वार्ता सकिएको समय	
के तपाईं यो सर्वेक्षणमा भाग लिन सहमत हुनुहुन्छ ?		यदि हुनुहुन्न भने, हामीलाई कारण बताउन सक्नुहुन्छ ?		
१. सहमत छु .	२. सहमत छैन .	१. समयको अभाव .	२. अविश्वास .	३. अन्य (स्पष्ट पार्नुहोस्)

खुला प्रश्नावली

१. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू यस पालिकामा सहजरूपमा आउन, सेवा लिन तथा प्रमुखको कार्यक्षमता पुग्न कतिको सहज छ ?
२. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू न्यायिक समितिमा उजुरी दर्ता गर्न आउँदा के कसरी उजुरी दर्ता गर्ने गरिएको छ ? स्वर-बोलाइ, श्रवण अपाङ्गता वा अन्य अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू सेवा लिन आउँदा यस कार्यालयमा गुनासो सुन्ने तथा उजुरी दर्ता गर्ने के कस्तो व्यवस्था गरिएको छ ?
३. स्वर-बोलाइ, श्रवण अपाङ्गता वा अन्य अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू उनीहरूको मुद्दा के कसरी अगाडि बढिरहेको छ भन्नेबारेमा जानकारी उपलब्ध गराउने गरिएको छ वा छैन ? छ भने कसरी उपलब्ध गराउने गरिएको छ ?
४. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू अन्य सेवा लिन आउँदा उनीहरूको सहजतालाई ध्यानमा राखेर केही विशेष सुविधाको व्यवस्था गरिएको छ ? छ भने के कस्तो व्यवस्था गरिएको छ ?
५. विगतको वर्षमा न्यायिक समितिमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले उजुरी लिई न्याय माग्न आउँदा के कस्ता सेवाहरू प्रदान गरिएको थियो ?
६. न्याय निरूपण प्रक्रियामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई के कति प्राथमिकता दिइएको छ ?
७. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई लक्षित गरी न्यायमा पहुँचका लागि के कस्ता नीतिगत व्यवस्था तथा सेवा सुविधाको व्यवस्था गरिएको छ ?
८. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको उजुरी उपर कारवाही अगाडि बढाउँदा वा न्यायिक समितिसमक्ष उपस्थित गराउँदा के कस्ता अवरोध, समस्या तथा चुनौतीहरू महसुस गर्नुभएको छ ?
९. अन्य केही कुरा भन्नु छ कि ?

जिल्ला प्रशासन कार्यालय

अन्तर्वार्ता मिति	अन्तर्वार्ता लिनेको नाम	अन्तर्वार्ता सुरु भएको समय	अन्तर्वार्ता सकिएको समय	
के तपाईं यो सर्वेक्षणमा भाग लिन सहमत हुनुहुन्छ ?		यदि हुनुहुन्न भने, हामीलाई कारण बताउन सक्नुहुन्छ ?		
१. सहमत छु	२. सहमत छैन	१. समयको अभाव	२. अविश्वास	३. अन्य (स्पष्ट पार्नुहोस्)

खुला प्रश्नावली

१. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू यस कार्यालयमा सहजरूपमा आउन, सेवा लिन तथा कार्यालय प्रमुखको कार्यकक्षसम्म पुग्न कतिको सहज छ ?
२. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू नागरिकता, राहदानी, राष्ट्रिय परिचयपत्र बनाउनेलगायतका सेवा लिन आउँदा के कसरी सेवा प्रवाह गर्ने गरिएको छ ? स्वर-बोलाइ, श्रवण अपाङ्गता वा अन्य अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू सेवा लिन आउँदा यस कार्यालयमा गुनासो सुन्ने तथा सेवा प्रवाह गर्ने के कस्तो व्यवस्था गरिएको छ ?
३. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू उजुरी गर्न आउँदा दर्ता प्रक्रियामा के कति सहज छ ?
४. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको उजुरी व्यवस्थापन कसरी गरिन्छ ?
५. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँचका लागि अनुगमनको अभ्यास के कस्तो रहेको छ ?
६. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई लक्षित गरी न्यायमा पहुँचका लागि केही विशेष व्यवस्था गरिएको छ ? छ भने कस्तो व्यवस्था गरिएको छ ?

जिल्ला प्रहरी कार्यालय

अन्तर्वार्ता मिति	अन्तर्वार्ता लिनेको नाम	अन्तर्वार्ता सुरु भएको समय	अन्तर्वार्ता सकिएको समय	
के तपाईं यो सर्वेक्षणमा भाग लिन सहमत हुनुहुन्छ ?		यदि हुनुहुन्न भने, हामीलाई कारण बताउन सक्नुहुन्छ ?		
१. सहमत छु	२. सहमत छैन	१. समयको अभाव	२. अविश्वास	३. अन्य (स्पष्ट पार्नुहोस्)

खुला प्रश्नावली

१. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू यस कार्यालयमा सहजरूपमा आउन, सेवा लिन तथा कार्यालय प्रमुखको कार्यक्षमता पुग्न कतिको सहज छ ?
२. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू उजुरी दर्ता गर्न आउँदा के कसरी उजुरी दर्ता गर्ने गरिएको छ ? स्वर-बोलाइ, श्रवण अपाङ्गता वा अन्य अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू सेवा लिन आउँदा यस कार्यालयमा गुनासो सुन्ने तथा उजुरी दर्ता गर्ने के कस्तो व्यवस्था गरिएको छ ?
३. स्वर-बोलाइ, श्रवण अपाङ्गता वा अन्य अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू उनीहरूको मुद्दा के कसरी अगाडि बढिरहेको छ भन्ने बारेमा जानकारी उपलब्ध गराउने गरिएको छ वा छैन ? छ भने कसरी उपलब्ध गराउने गरिएको छ ?
४. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू थुनुवा कक्षमा रहँदा उनीहरूलाई केही विशेष सुविधाको व्यवस्था गरिएको छ ? छ भने के कस्तो व्यवस्था गरिएको छ ?
५. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको उजुरी उपर अनुसन्धान गर्दा वा अदालतसमक्ष उपस्थित गराउँदा के कस्ता अवरोध, समस्या तथा चुनौतीहरू महसुस गर्नुभएको छ ?
६. एकद्वार सङ्कट व्यवस्थापन केन्द्र (OCMC) सँग जोडिएका आपराधिक घटनाहरूको अनुसन्धान गर्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका सवाललाई

कसरी सम्बोधन गरिन्छ ? के कस्तो प्राथमिकता दिइन्छ ? त्यसरी सेवा उपलब्ध गराउँदा के कस्ता अवरोध, समस्या तथा चुनौतीहरू महसुस गर्नुभएको छ ?

७. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई लक्षित गरी न्यायमा पहुँचका लागि केही विशेष व्यवस्था गरिएको छ ? छ भने कस्तो व्यवस्था गरिएको छ ?

सङ्घ संस्था

अन्तर्वार्ता मिति	अन्तर्वार्ता लिनेको नाम	अन्तर्वार्ता सुरु भएको समय	अन्तर्वार्ता सकिएको समय	
के तपाईं यो सर्वेक्षणमा भाग लिन सहमत हुनुहुन्छ ?		यदि हुनुहुन्न भने, हामीलाई कारण बताउन सक्नुहुन्छ ?		
१. सहमत छु .	२. सहमत छैन .	१. समयको अभाव .	२. अविश्वास .	३. अन्य (स्पष्ट पार्नुहोस्)

खुला प्रश्नावली

- नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सार्वजनिक कार्यालयहरूबाट सेवा लिनमा सहज पहुँच भए/नभएको बारेमा के कस्तो जानकारी छ ? बताउनुहोस् । के कस्ता क्षेत्रमा पहुँचताको समस्या छ ?
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई न्यायमा पहुँच पुऱ्याउनका लागि गर्नुभएका सकारात्मक उदाहरणीय कार्यहरू बताउनुहोस् (Experience Sharing) ।
- तपाईंको अनुभवमा नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि न्यायमा पहुँचका लागि के कस्ता अवरोध, समस्या तथा चुनौती रहेका छन् ?

अनुसूची ४

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँचको अवरोध पहिचानसम्बन्धी अध्ययन
लक्षित समूह छलफलका लागि खुला प्रश्नहरू

अन्तर्वार्ता मिति	अन्तर्वार्ता लिनेको नाम	अन्तर्वार्ता सुरु भएको समय	अन्तर्वार्ता सकिएको समय	
के तपाईं यो सर्वेक्षणमा भाग लिन सहमत हुनुहुन्छ ?		यदि हुनुहुन्न भने, हामीलाई कारण बताउन सक्नुहुन्छ ?		
१. सहमत छु .	२. सहमत छैन .	१. समयको अभाव .	२. अविश्वास .	३. अन्य (स्पष्ट पार्नुहोस्)

खुला प्रश्नावली

- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू अदालत, सरकारी कार्यालय तथा प्रहरीमा सेवा लिन जाँदा सहजरूपमा आउन-जान, सेवा लिन तथा कार्यालय प्रमुखको कार्यकक्षसम्म पुग्न कत्तिको सहज छ ? यहाँहरूको अनुभव कस्तो छ ?
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई उजुरी दर्ता गर्न के कस्ता कठिनाइ छन् ? स्वर-बोलाइ, श्रवण अपाङ्गता वा अन्य अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू सेवा लिन जाँदा ती कार्यालयहरूमा गुनासा सुन्ने तथा उजुरी दर्ता गर्ने के कस्ता व्यवस्था छन् ? यहाँहरूको अनुभव कस्तो छ ?
- स्वर-बोलाइ, श्रवण अपाङ्गता वा अन्य अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू उनीहरूको मुद्दा के कसरी अगाडि बढिरहेको छ भन्ने बारेमा जानकारी उपलब्ध गराउने गरिएको छ वा छैन ? छ भने कसरी उपलब्ध गराउने गरिएको छ ? यहाँहरूको अनुभव कस्तो छ ?
- जिल्ला प्रहरी कार्यालय, अदालत, न्यायिक समिति, जिल्ला प्रशासन कार्यालय र स्थानीय तहहरू जस्ता सेवाप्रदायक निकायहरूमा कानुनी उपचारका लागि जाँदा भौतिक संरचना तथा सूचना सञ्चारमा पहुँचको अवस्था कस्तो छ ?
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले औपचारिक न्यायिक व्यवस्थाको प्रयोगमा के कस्ता अवरोध, समस्या तथा चुनौतीहरू महसुस गर्नुभएको छ ? यहाँहरूको अनुभव कस्तो छ ?

६. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि कानुनी उपचारका लागि सेवा प्रदायक निकायहरूबाट न्याय सम्पादनमा प्राथमिकताको अवस्था कस्तो रहेको छ ? यहाँहरूको अनुभव कस्तो छ ?
७. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि कानुनी उपचारका लागि निःशुल्क कानुनी सहायताको उपलब्धता तथा व्यावहारिक अवस्था कस्तो छ ? यहाँहरूको अनुभव कस्तो छ ?
८. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको कानुनी उपचारका लागि सेवा प्रदायक निकायका कर्मचारीहरूको व्यवहार कस्तो रहेको छ ? यहाँहरूको अनुभव कस्तो छ ?
९. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको कानुनी उपचारका लागि जाँदा घर, परिवार, समाज र पीडकबाट कुनै डर, त्रास र धम्कीको सामना गर्नु परे/नपरेको बारे के कस्तो जानकारी छ ? यहाँहरूको अनुभव कस्तो छ ?
१०. डर, त्रास धम्कीको सम्बन्धमा प्रहरी प्रशासनमा जानकारी गराउँदा ती निकायबाट कुनै सम्बोधन भए/नभएको बारे के कस्तो जानकारी छ ? यहाँहरूको अनुभव कस्तो छ ?
११. महिला तथा बालबालिका भएकै कारण अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले कुनै यौनजन्य वा अन्य प्रकारको हिंसा वा दुर्व्यवहार भोग्नुपर्ने गरेको छ वा छैन ? यहाँहरूको अनुभव कस्तो छ ?
१२. पीडितको गोपनीयताको सवाललाई सेवा प्रदायक निकायबाट के कति महत्व दिएको पाउनुभएको छ ?
१३. सेवा प्रदायक निकायहरू अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका विशेष आवश्यकताका बारेमा जानकार छन् कि छैनन् ? तपाईंको के अनुभव छ ?
१४. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँचका लागि कानूनमा भएका प्रावधानहरू के कति कार्यान्वयन भएको पाउनुभएको छ ? (मेलमिलापकर्ता, दोभासे, सहयोगी, उपयुक्त, अनुकूलता आदि)
१५. पीडितका लागि अस्थायी संरक्षण तथा सुरक्षित आवास उपलब्ध छ/छैन ? सेवा सुविधा के-कस्तो छ ? तपाईंको के अनुभव छ ?

अनुसूची ५

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको न्यायमा पहुँचको अवरोध पहिचानसम्बन्धी अध्ययन अवलोकन सूची

अवलोकन गरिएको कार्यालयको नाम:

मिति:

ठेगाना:

अवलोकनकर्ताको नाम:

क्र. सं.	विवरण	छ	छैन	कैफियत
१.	मूल गेट खुला छ ?			
२.	मूल गेटमा सोधपुछका लागि कोही छ ?			
३.	मूल गेटमा हिवल चियर, ट्याक्टायल, बैशाखीको पहुँच छ ?			
४.	सुरक्षाकर्मीको व्यवहार मानव अधिकारमैत्री छ ?			
५.	उजुरी शाखा वा कार्यालय प्रमुखसम्म पुग्न अपाङ्गतामैत्री संरचना छ ?			
६.	अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सहायता गर्न कर्मचारी खटिएको छ ?			
७.	नागरिक बडापत्र सबैले देखे ठाउँमा छ ?			
८.	बडापत्र कर्मचारीको नामावली पढ्न सजिलो (Easy to Read) छ ?			
९.	सेवा कक्षहरूको नाम देख्न सक्ने र सजिलै पढ्न सक्ने (Easy to Read) छ ?			
१०.	उजुरी शाखा अपाङ्गतामैत्री छ ?			
११.	शैचालयमा पहुँच छ ?			

१२.	शैचालय अपाङ्गतामैत्री छ ?			
१३.	शैचालय महिला, पुरुष वा अन्यका लागि छुट्टै छ ?			
१४.	अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि हिरासत कक्ष छुट्टै छ ?			
१५.	हिरासतमा रहेका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि सहयोगीको व्यवस्था छ ?			
१६.	डिजिटल इन्फर्मेसन सम्प्रेषण गर्ने व्यवस्था छ ?			
१७.	स्वर-बोलाइ तथा अन्य अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि दोभासेको व्यवस्था छ ?			
स्थानीय तह तथा प्रहरी कार्यालयमा अवलोकन गर्दा तलको सूची भर्नु नपर्ने				
१.	अदालतमा वैतनिक वकिललाई सजिलै भेट्न सकिने गरी कार्यालय त्यहीं छ ?			
२.	इजलास अपाङ्गतामैत्री छ ?			
३.	पीडित कक्ष छ ?			

अध्ययन समूह

- अध्ययन सल्लाहकार : राजु बस्नेत, राष्ट्रिय अपाङ्ग महासङ्घ, नेपाल
मनिस प्रसाई, राष्ट्रिय अपाङ्ग महासङ्घ, नेपाल
विमल पौडेल, सीबीएम ग्लोबल
- अध्ययन संयोजक : विमल बस्नेत, राष्ट्रिय अपाङ्ग महासङ्घ, नेपाल
- मुख्य अनुसन्धानकर्ता : कपिल अर्याल
- अनुसन्धानकर्ताहरू : कल्पना नेपाल आचार्य, खिमलाल सुवेदी, खोमराज शर्मा, गीताकुमारी दाहाल, दया पाठक, पार्वता श्रेष्ठ, कृष्ण गौतम, देवीबहादुर पोखरेल, भावुकजङ्ग थापा, सुरेश खड्का, नवीन ढुङ्गेल, नेत्रबहादुर शाही, नरेन्द्र खत्री, मनमाया राना मगर, माया गैरे, रञ्जिता साह, रूपश्री निरौला, जीवन भट्ट, आयुष्मा मानन्धर र राजकुमार ठाकुर ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका कार्यालयहरू

केन्द्रीय कार्यालय

हरिहर भवन, पुल्चोक, ललितपुर

फोन : ०१-५०१००१५, (हटलाइन : ०१-५०१००००)

फ्याक्स : ०१-५५४७५७३, पोष्ट बक्स नं. ५१८२, काठमाडौं, नेपाल

ई-मेल : nhrc@nhrcnepal.org

प्रदेश कार्यालयहरू :

प्रदेश नं. १ कार्यालय, चाँदनी चोक, विराटनगर

फोन : ०२१-४६१५३१, ४६१०५३, फ्याक्स : ०२१-४६११००

ई-मेल : nhrcbrt@nhrcnepal.org

मधेश प्रदेश कार्यालय, देवीचोक, जनकपुरधाम, धनुषा

फोन : ०४१-५५०३१३/१४, फ्याक्स : ०४१-५५०३१५

ई-मेल : nhrcjnk@nhrcnepal.org

बागमती प्रदेश कार्यालय, सानेपा, ललितपुर

फोन : ०१-५४२५१७२/५४३०३६२ फ्याक्स : ०१-५४३०३६२

ई-मेल : nhrcsnp@nhrcnepal.org

गण्डकी प्रदेश कार्यालय, जनप्रिय मार्ग, पोखरा

फोन : ०६१-५८६०५५/५८६०८१ फ्याक्स : ०६१-५६५८७५

ई-मेल : nhrcpkr@nhrcnepal.org

लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, देवीनगर, बुटवल, रुपन्देही

फोन : ०७१-४१०१७५, फ्याक्स : ०७१-४१०१७६

ई-मेल : nhrcbtl@nhrcnepal.org

सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय, तारानगर, धनगढी, कैलाली

फोन : ०५१-५२५६२१, ५२५६२२, फ्याक्स : ०५१-५२५६२३

ई-मेल : nhrcdhn@nhrcnepal.org

कर्णाली प्रदेश कार्यालय, विरेन्द्रनगर, सुर्खेत

प्रदेश शाखा कार्यालयहरू

प्रदेश नं. १ शाखा कार्यालय, दिक्तेल, खोटाङ

फोन : ०३६-४२०२८४

ई-मेल : nhrcckht@nhrcnepal.org

लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, शान्तिनगर, नेपालगञ्ज

फोन : ०८१-५२६७०७, ५२६७०८

ई-मेल : nhrcnpj@nhrcnepal.org

कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय, जुम्ला बजार, जुम्ला

फोन : ०८७-५२०२२२

ई-मेल : nhrcjum@nhrcnepal.org